

सं. १९९९

म. ग्रं. सं. ठाणे

विषय काव्य

सं. क्र. २०८८

थ पंडित विरचित

नर-दमयंती स्वयंवर

संपादक
प्रा. श्री. व. भिडे

REFBK-0019903

REFBK-0019903

सोमैया पब्लिकेशन्स प्रा. लि.

मुंबई-१४

काव्य.
२०८८

७८६४८
३९१३१५

मराठी ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे.

सूचना :— खाली दिलेल्या तारखेपर्यंत पुस्तक/मासिक परत करावे,
तसे न केल्यास घटना नियम क्र. ५ (८) नुसार प्रतिदिनी ५ पैसे
जादा वर्गणी भरावी लागेल.

12 MAR 1982

[७४]

मराठी संस्कृत, लणें.
जो ५३, ७८६४६

रघुनाथ पंडित विरचित

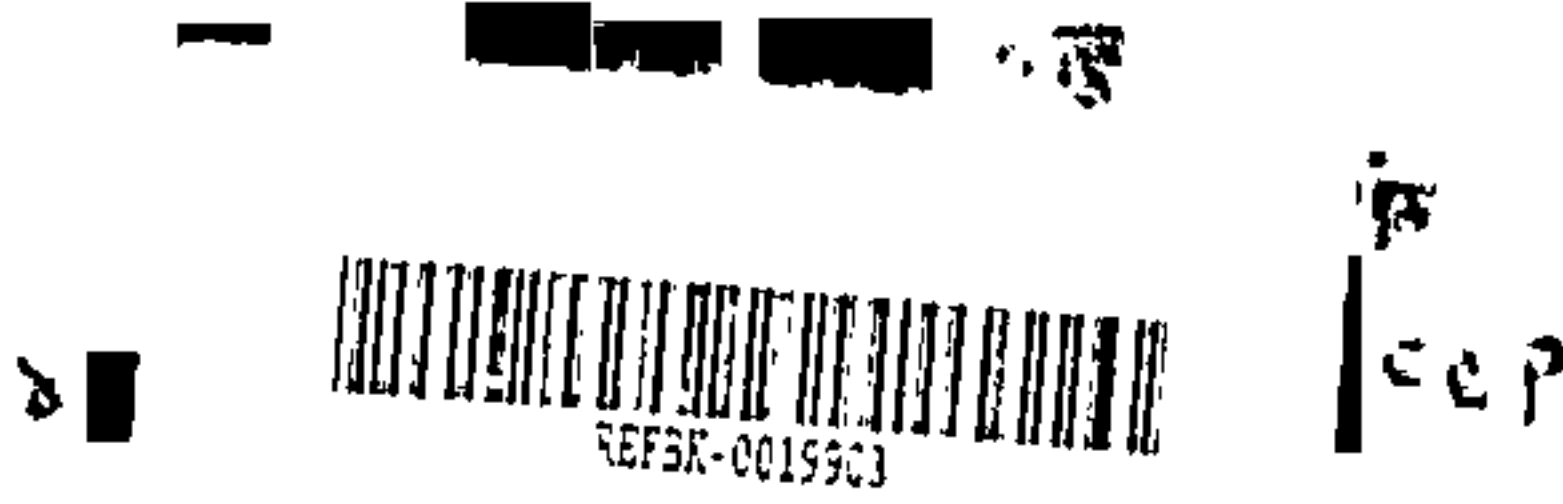
नल-दमयंती स्वयंवर

संपादक

प्रा० श्री० र० भिडे

(२९ १) या भा. या भा. १८७१ (३)

१२ ३

REFBK-0019903

१२ ३

७८६ ४६ ३१ ४ ३१

७८ ३३ (३१ १८७५ १ ३ १७ ०९

सोमैया पब्लिकेशन्स प्रा० लि०

© १९७१ श्रीपाद रघुनाथ भिडे (१९१९)

प्रकाशक

कृ० रा० सामंत

सोमैया पब्लिकेशन्स प्रा० लि०

१७२ नायगाव क्रॉस रस्ता, मुंबई १४

मुद्रक

कृ० रा० सामंत

दि बुक सेंटर प्रा० लि०

१०३ ए, ६वा रस्ता, शीव (पूर्व), मुंबई २२

श्री २० भिडे
३१-३-७२

आ भार

रघुनाथ पंडित विरचित नल-दमयंती स्वयंवर या काव्याची ही विश्व-विद्यालयीन आवृत्ती विद्यार्थ्यांच्या हाती देताना मला संतोष होत आहे. हे काव्य परशुरामतात्या गोडवोले संपादित 'नवनीत' या संग्रहाद्वारेच महाराष्ट्रात प्रथम प्रसिद्ध झाले व लोकप्रिय झाले, म्हणून त्यातील संहिताच आम्ही स्वीकारली आहे. नवनीतात जी पद्ये नाहीत ती श्री. डुकले संपादित 'सर्व संग्रह' प्रतीतून घेतली आहेत. शब्दार्थ व स्पष्टीकरणार्थ दिलेल्या टीपा इत्यादी विद्यार्थ्यांना आवश्यक त्या सर्व गोष्टी त्यांना एकत्र मिळतील असा विश्वास आहे. अलंकारांच्या व्याख्या गद्यात दिल्या असून पाठांतरास सुलभ व्हावे म्हणून वृत्तांची लक्षणे संस्कृत व मराठी पद्यांत दिली आहेत.

सदरची आवृत्ती तयार करताना श्री० प्रियोळकर, प्रा० बनहट्टी, प्रा० पारसनीस व श्री० सरवटे यांच्या पुस्तकांचा आणि नवनीताच्या शतसांवत्सरिक आवृत्तीचा उपयोग केला आहे. त्यांचा नामनिर्देश जेथल्या तेथे केला आहेच. माझे मित्र श्री० ना० ब० जोशी, श्री० केशवदास गुजरार्थी, प्रा० स. रा० गाडगीळ प्रा० पद्मा अष्टीकर व प्रा० व० दि० कुलकर्णी यांच्याशी केलेल्या चर्चेचा मला फार उपयोग झाला आहे. कोल्हापूरच्या स्कूल अँड कॉलेज बुकस्टॉलचे श्री० दा० ना० मोघे व श्री० प्र० ज० पाध्ये यांनी त्यांच्यासाठी पूर्वी मी केलेल्या लेखनातील काही भागांचे पुनर्मुद्रण करण्यास अनुमती दिली. मुंबई मराठी ग्रंथसंग्रहालय विजय महाविद्यालय, विजापूर आणि श्री० ना० ब० जोशी यांच्या ग्रंथांचा मला मुक्त हस्ते उपयोग करता आला. सोमैया प्रकाशन, मुंबई या संस्थेने नेहमीच्या आपुलकीने प्रकाशनाची जबाबदारी स्वीकारून ती नेहमीच्या उत्साहाने, दर्जाने आणि वैशिष्ट्याने पार पाडली.

उपरिनिर्दिष्ट सर्व व्यक्ती आणि संस्था यांचा मी अत्यंत आभारी आहे

श्री० २० भिडे

रघुनाथ पंडित विरचित नल-दमयंती स्वयंवर

प्रास्ताविक

प्राचीन मराठी काव्यात मुख्यतः दोन प्रवाह दिसून येतात. ज्ञानेश्वरादी संतांनी ईश्वरोपासना हेच जीवनाचे ध्येय मानून अध्यात्मप्रवण रचना केली, आणि मोक्षाचे साध्य गाठण्यासाठी स्त्रीशूद्रादिकांना भक्तीसारखे सुलभ साधन प्राप्त करून दिले. आत्मचिंतनात मग्न झालेल्या संतांचे उद्गार जरी काव्यमय स्वरूप घेऊन बाहेर पडले असले, तरी काव्य लिहिण्याच्या हेतूने त्यांनी लेखणी कधीच हाती धरली नव्हती. 'करितों कवित्व म्हणाल हें कोणी, नव्हे माझी वाणी पदरीची' अशी स्पष्ट कवुली तुकोवारायांनी देऊन ठेवलीच आहे. 'अंतरीचें धावें स्वभावे वाहेरी, आवरताहि परि आवरेना' अशी स्थिती झाल्याने जे उद्गार मुखातून बाहेर पडले ते काव्यमय बनले. काव्य हे त्यांच्या भावनाविष्कारांचे माध्यम असले, तरी तो त्यांचा हेतू मात्र नव्हता. आणि लौकिक अर्थाने कवी म्हणून कीर्ती मिळवण्याइतका हेतुपुरस्सर प्रयत्न करण्यास त्यांना वेळ तरी कोठे होता? उलट मुक्तेश्वर, विठ्ठल, सामराज, रघुनाथ पंडित इत्यादी कवींचा काव्य लिहिणे हा प्रधान हेतू होता. संस्कृत पुराणातील दिलखेचक आख्याने 'मराठीचिये नगरीत' आणून सोडताना त्यांची जरी परमेश्वरभक्ती दिसून येत असली, तरी तिचे स्थान आनुषंगिक आहे. शब्द व अर्थ यांच्या चमत्कृतीने वाचकांस थक्क करून सोडण्याचा अट्टहास बहुतेक सर्व कवींत स्पष्टपणे दिसून येतो. ह्या दोन्ही प्रकारच्या रचनांना एकत्र आणणारा अध्यात्मप्रवणतेचा धागा सूक्ष्म निरीक्षण केल्यास सहज लक्षात येतो.

प्राचीन वाङ्मयात अध्यात्मप्रवणतेला जे महत्त्व आहे त्याला सामाजिक दृष्ट्याही विशेष अर्थ आहे. 'संताळे', 'टाळकुटे', 'भाषातरकार' इत्यादी बिरुदांनी त्यांची जी टवाळी केली गेली, ती अस्थानी व अयोग्य होय. निव्वळ भाषेच्या दृष्टीने जरी विचार केला, तरी ह्या कवींनी केलेली भरीव कामगिरी सहज लक्षात येण्याजोगी आहे. बहुतेक सर्वच प्राचीन कवी चांगले ज्ञानी व व्युत्पन्न होते. अगदी अशिक्षित समजला जाणारा तुकाराम इतरांपेक्षा कोणत्याही दृष्टीने कमी विद्वान् नव्हता हे त्याच्याच ग्रंथातील उदाहरणे देऊन सप्रमाण सिद्ध करून

देता येते. संस्कृत रचना करणे त्यांना फारसे अवघड नव्हते. कदाचित् त्यामुळे त्यांना अधिक प्रतिष्ठाही मिळाली असती; परंतु असे असूनही त्यांनी मराठीचा आश्रय घेतला. संस्कृत भाषा व तिच्यातील ज्ञान हे कितीही श्रेष्ठ असले, तरी समाजातील मूठभर लोकांखेरीज तिचे आकलन इतरांना होऊ शकत नव्हते. ती फक्त एका वर्गाची मिरास होऊन बसली होती. श्रेष्ठतर गुण असूनसुद्धा संस्कृत-मध्ये सर्वस्पर्शीपणा उरला नव्हता. समाजातील अगदी खालच्या थरातील व्यक्तीला सज्ञान करण्याची अर्हनिश चिंता उराशी वाळगणाच्या ह्या विचारवंतांना मराठीचा आश्रय घ्यावा लागला तो यासाठीच. ज्ञानदेवांनी 'गीतेच्या भावार्था'-साठी मराठी माध्यम निवडले. म्हणून समाजातील अठरा पगड जातींत भक्तीचे बी पेरले गेले. ते तेथे चांगले रुजले आणि त्यातूनच महाराष्ट्रभर भक्तीचे वृक्ष बहरले. 'अभंग'-'ओव्यां'ची रसाळ गोमटी फळे लागली. जनाबाईसारखी मोल-करीण, सावंता माळी, गोरा कुंभार, सेना न्हावी, बंका महार इत्यादी वास्तविक अक्षरशत्रू अशा संतांनी जी अभंगरचना केली, ती ज्ञानेश्वरांच्या 'माझा मराठाचि बोल कवतुके' ह्या अभिमानातून उत्स्फूर्त झालेली आहे. मोरोपंतांसारख्या कवीला 'केकावली' संस्कृतातून लिहिणे फारसे अवघड नव्हते. परंतु असे असूनसुद्धा त्याने मराठीचाच आश्रय घ्यावा ही गोष्ट यदृच्छया घडली नसून त्याच्यामागे असलेला भाषाभिमानाचा हेतू स्पष्ट आहे.

भक्तीचा महिमा प्राचीन कवींच्या काव्यात इतका ओतप्रोत भरून असण्याचे कारण तत्कालीन ऐतिहासिक परिस्थिती हे होय. मुसलमानांच्या आक्रमणांनी सामान्य व्यक्तीचे जीवन दुःसह झाले होते. केवळ जन्माने हिंदू म्हणून होणारा छळसुद्धा विलक्षण जाचक होता. कोणत्या वेळी कुणाच्या घरादारावरून नांगर फिरविला जाईल हे सांगता येणे कठीण होते. आणि म्हणूनच बराचसा समाज संकट निवारणार्थ परमेश्वराचा धावा करण्यात मग्न झाला असल्यास नवल ते कोणते? इतर कोणत्याही प्रकारच्या उपासनेपेक्षा भक्तीचे साधन अत्यंत सुलभ व सहज असल्याने ते अल्पावधीतच सर्वतोमुखी झाले. 'नलगे मुक्ती धनसंपदा, संतसंग देई सदा' असे जे तुकोवारायांना वाटू लागले ते भक्तीच्या सोपेपणामुळेच. प्राचीन कवींच्या काव्यांनी संस्कृतातील ज्ञान सामान्य जनतेपर्यंत नेऊन पोहोच-विताना त्यांनी भक्तीचे सुलभ साधन सर्वांना उपलब्ध करून दिले, आणि स्वभाषा-भिमान निर्माण करून भाषेला वैभव प्राप्त करून दिले.

प्राचीन कवींना रामायण व महाभारत हे ग्रंथ व त्यांतील उपास्य दैवते तत्कालीन ऐतिहासिक महापुरुषांपेक्षाही अधिक श्रेष्ठ वाटावी इतकी भक्ती, नीती, समता इत्यादी आध्यात्मिक मूल्ये व संस्कृत साहित्यशास्त्रप्रणीत रस, अलंकार इत्यादी वाङ्मयीन मूल्ये त्यांत भरपूर आहेत. ह्या मूल्यांची जोपासना काव्यात झालीच पाहिजे, याबाबत त्यांचा विशेष आग्रह होता. प्राचीन कवींची काव्ये

संस्कृत महाकाव्यांचा आदर्श ठेवून लिहिली गेली असली, तरी ती लिहिण्यामागची मराठी कवींची दृष्टी स्वतंत्र आहे. संस्कृत कवींच्या पुढे समाजात आध्यात्मिक समता स्थापन करण्याचे उद्दिष्ट नव्हते. ज्या राजाच्या आश्रयाने जीवन जगावयाचे त्याची स्तुतिस्तोत्रे गाण्यापलीकडे वेगळी दृष्टी त्यांच्याजवळ नव्हती, व त्यांनी समाजाचा विचारही केलेला दिसत नाही. 'राजेश्वरांची स्तुती' हाच त्यांचा काव्यहेतू होता. परंतु मराठी कवींना परमेश्वरभक्तीने आध्यात्मिक ध्येय गाठावयाचे होते. ऐहिक जीवनसुद्धा अधिक सुखमय होण्यासाठी सत्य, नीती इत्यादी शाश्वत तत्वांचा पुरस्कार करून चारी पुरुषार्थांचे सात्त्विक स्वरूप समाजापुढे ठेवण्याचे ध्येय मराठी कवींच्या समोर होते. त्या सर्व गोष्टींना महाभारतातील प्रसंग आणि आख्याने जितकी अनुकूल आहेत तितकी अन्य ग्रंथांतील नसल्यामुळे केवळ महाभारतातील आख्यानांवरच वीस-वावीस कवींनी रचना केलेली आढळते.

राम आणि कृष्ण या व्यक्तींना परमेश्वरी अवतार म्हणून जेवढे महत्त्व आहे त्याहूनही अधिक महत्त्व त्यांच्या ठायी असलेल्या संमिश्र अशा मानवी व अतिमानवी सामर्थ्याला आहे. त्यांच्या चरित्रात ह्या दोहोंचे इतके वेमालूम संमिश्रण आहे की, एक कोठे संपते व दुसरे कोठे सुरू होते हे लक्षात येत नाही. रामचरित्र तर अथपासून इतिपर्यंत उदात्त व सत्त्वशील वृत्तीने भरलेले आहे. अनेक दृष्टींनी रामचरित्र अतिमानवी वाटले, तरी मानवी मनाच्या कक्षेत येण्यासारखा भाग त्यात बराच आहे. रामाच्या एकवाणी व एकवचनी वृत्तीचा ठसा मनावर सहज उमटतो आणि त्याच्या एकपत्नीत्वामुळे तो आदर्शभूत वाटू लागतो. राम हे अनेकांचे कुलदैवत असल्याने त्याची उपासना मोठ्या प्रमाणात होत होती. इतके असूनसुद्धा कृष्णचरित्राइतकी लोकप्रियता मात्र त्यास मिळू शकली नाही. समर्थांच्या रामोपासनेने काही काल कवींचे लक्ष रामचरित्राकडे वेधले गेले, तरी ती एक विशिष्ट कालाची व संप्रदायाची लाट होती. महाभारताशी तुलना करता रामायणात प्रसंगांची विविधता, स्वभावांचे निरनिराळे नमुने, चमत्कृती, तत्त्व, नीती इत्यादी गोष्टींना अवसर कमी. मराठी कवींच्या दृष्टीने रामायणातील आकर्षक प्रसंग म्हणजे 'सीतास्वयंवर' व 'रावणयुद्ध'. आणि म्हणूनच ह्या दोन प्रसंगांवर बहुतेक लौकिक प्रकरणे लिहिली गेली.

महाभारतात श्रीकृष्ण आणि पांडव या दोघांनाही विशेष महत्त्व आहे. कृष्णावतार हा पूर्णावतार असल्याने, रामचरित्रातील उदात्ततेचा प्रखरपणा त्यात नसल्याने, आणि त्याच्या चरित्रातील बराचसा भाग मानवी चेष्टितांनी भरलेला असल्याने कृष्ण हे उपास्यदैवत सहाजिकच समाजास अधिक जवळचे वाटू लागले, आणि म्हणून एकूण हिंदू देवांची संख्या तेहतीस कोटी असूनसुद्धा कृष्णाइतकी लोकप्रियता इतर देवांना क्वचितच लाभली. कृष्णचरित्रात अतिमानवी भाग जरी असला, तरी तो रामायणाइतका प्रखर व कडक नाही. त्यात चमत्कृती

अधिक असून भक्तीच्या भावनेस भरपूर अवसर आहे. कृष्णाची उपासनाही मोठ्या प्रमाणावर होत असल्याने मराठी कवींना त्याच्या बालपणीच्या रम्य खोड्या, तारुण्यांतील शृंगारविलास, युद्धे, पराक्रम, चातुर्य आणि वृद्धापकाळी सांगितलेले भगवद्गीतेचे तत्त्वज्ञान या गोष्टींची मानवी जीवनातील विकासाच्या निरनिराळ्या अवस्थांशी तुलना केली असता त्यांतील सादृश्य विशेष आकर्षण निर्माण करणारे वाटते. कंसवध, जरासंधवध, शिशुपालवध, कालियामर्दन, रुक्मिणीहरण, द्रौपदी-वस्त्रहरण, भारतीय युद्ध, इत्यादी विविध प्रसंगांची व रसांची रेलचेल कृष्ण-चरित्रात जितकी आढळते, तितकी अन्यत्र क्वचितच आढळते. आणि म्हणूनच 'महाभारत' हे कवींच्या काव्यस्फूर्तीचे उगमस्थान आहे.

महाभारतात रामायणापेक्षा नीतिप्रकरणेही अधिक आहेत. उदाहरणार्थ, नारदनीती, विदुरनीती, कृष्णनीती वगैरे. काव्य, स्वभाव-परिपोष, मानवी सुख-दुःखाचे प्रसंग, पराक्रम, उदात्तता, भक्ती, नीती इत्यादी सर्वच गोष्टी महाभारतात असल्याने मराठी आख्यायक कवींच्या उड्या त्यावर पडणे स्वाभाविक होते.

प्राचीन मराठी आख्यायक कविता

नाथांच्या 'रुक्मिणीस्वयंवर' ह्या काव्यापासून मराठी आख्यायक कवितेला सुरवात झाली. एकनाथाचे इतर वाङ्मय व ज्ञानेश्वर, मुकुंदराज, नामदेव इत्यादिकांच्या रचना आख्यायक स्वरूपाच्या नाहीत. मुकुंदराजाचा 'विवेकसिंधु' व ज्ञानेश्वरांचा 'अमृतानुभव' ह्या ग्रंथांची रचना उपनिषदातील अद्वैतसिद्धान्त सांगण्यासाठीच झाली, ही गोष्ट स्पष्ट आहे. ज्ञानेश्वरी तर भगवद्गीतेवरील टीका आहे. समरांगणात उभे राहिल्यावर शत्रुपक्षातील सगेसोयरे पाहून अर्जुन कर्तव्यमूढ होताच भगवान् श्रीकृष्णांनी त्याची समृद्धता नाहीशी करण्यासाठी अध्यात्माची चर्चा केली व त्यास युद्ध करण्यास प्रवृत्त केले. हा व्यासांच्या गीतेचा विषय, परंतु ह्या सर्व उत्कृष्ट काव्यात कथानकाला-आख्यायकाला स्थान नाही, ही गोष्ट नाकारता येणार नाही. दामोदर पंडिताचे 'वच्छहरण', नरेंद्रकृत 'रुक्मिणीस्वयंवर' आणि भास्करभट्ट बोरीकरकृत 'शिशुपालवध' अशी काही आख्यायक रचना एकनाथांच्या पूर्वी महानुभावी ग्रंथकारांनी केलेली आढळते. ह्या पंथाचे मुख्य दैवत श्रीकृष्ण हे असल्याने त्यांच्या काव्यातून कृष्णभक्ती व त्यांचे दैववादी तत्त्वज्ञान यांस भरपूर अवसर मिळालेला दिसतो. ह्या पंथाचे तत्त्वज्ञान भिन्न असले तरी हिंदुसमाजाची व त्यांची जीवननिष्ठा जवळजवळ एकच असल्याने त्यांच्या रचनेत मूलगामी फरक आढळून येत नाही; परंतु महानुभावांचे हे प्रयत्न त्यांच्या पंथापुरते मर्यादित व सांकेतिक लिपीतून झाल्या-

कारणाने त्यांचा परिणाम व व्याप्ती आकुंचित होती आणि म्हणूनच त्यांचे फारसे अनुकरण होऊ शकले नाही. महानुभावांची ही कथा-काव्ये अपवाद म्हणून वगळल्यास नाथांच्या पूर्वी आख्यायक काव्यरचनेस सुरवात झालेली दिसत नाही.

नाथांच्या वेळचे बहुतेक मराठी काव्य अध्यात्मप्रवण होते. नाथांनी कृष्ण-कथेतील दिलखेचक असा स्वयवराचा प्रसंग सांगताना जुन्या अध्यात्माच्या पंरपरेस धक्का लागू न देता मोठ्या काँशल्याने आख्यायक पद्धतीचा अवलंब केला आहे. त्याचे स्वरूप इंग्रजी Narrative Poetry सारखे आहे. नाथांच्या पावलांवर पावले टाकून अनेक कवींनी मुख्यतः स्वयवरकाव्ये व इतरही आख्यायक कविता लिहिली. मुक्तेश्वर, विठ्ठल, सामराज, नागेश, रघुनाथपंडित, निरंजन-माधव, वामन, मोरोपंत, श्रीधर, चोंभा इत्यादी कवींचा प्रामुख्याने उल्लेख करणे जरूर आहे. हे सर्व कवी चांगले व्युत्पन्न पंडित होते. संस्कृत काव्य, भाषा व काव्यशास्त्र यांचा त्यांनी चांगला अभ्यास केला होता. संस्कृत काव्याचा आदर्श डोळ्यापुढे ठेवून त्यांनी रचना केली. त्यांची दृष्टी निव्वळ आध्यात्मिक नव्हती. त्यांच्या जीवनात भक्तीला जरी विशिष्ट स्थान असले, तरी ऐहिक सुखोपभोगांचा त्याग करून ते विरागी बनले नव्हते. कौटुंबिक जीवनाचा आनंद लुटीत असताना त्यांनी परमेश्वराची उपासना केली. त्यामुळे त्यांची रसिक-वृत्ती नष्ट तर झाली नाहीच, उलट तिचे प्रतिबिंब काव्यात मात्र स्पष्टपणे दिसू लागले. संस्कृत साहित्यशास्त्रातील रस, अलंकार, वृत्त, रचना इत्यादी काव्याच्या अंगोपांगांचा विचार करून त्यांनी रचना केल्याने त्यांच्या काव्याला एक प्रकारचा डौल प्राप्त झाला आहे. निव्वळ आध्यात्मिक चर्चेपेक्षा ही काव्ये चटकदार असल्याने सामान्य माणसाच्या जीवनास अधिक जवळची वाटणे साहजिक आहे. संतांनी आपल्या काव्यातून ज्या आध्यात्मिक समतेचा पुरस्कार केला, ती समता समाजात प्रसृत करण्यास आख्यायक काव्य अधिक उपयुक्त ठरेल ही गोष्ट पंत-कवींनी ओळखली व त्याप्रमाणे रचना केली. पंतांची ही रचना संत काव्याहून भिन्न दिसत असली, तरी ती त्यांच्या ध्येयास पूरकच ठरली.

रामायण आणि महाभारत हे जरी वास्तविक इतिहासग्रंथ असले, तरी त्यात मानवी जीवनाच्या आविष्करणाच्या दृष्टीने बरेच महत्त्वाचे प्रसंग असल्याने ते ग्रंथ समाजास आदर्श वाटत होते. ह्या दोन्ही ग्रंथांत भरपूर विविधता असल्याने कवींनी आपापल्या मनोवृत्तीस अनुकूल असे प्रसंग निवडून ते आकर्षक तऱ्हेने मांडण्याचा प्रयत्न केला. संपूर्ण 'रामायण' अगर 'महाभारत' लिहिण्याचे प्रयत्न झाले असले, तरी ते तुरळकच. 'स्फुट-प्रकरणे' लिहिण्याकडेच एकूण ओढा अधिक. 'कीर्तन' हा ज्ञानोपार्जनेचा व मनोरंजनाचा शिष्टसंमत असा संप्रदाय असल्याने कथाकाव्ये लोकप्रिय होण्यास मदत झाली. परमेश्वराचे गुण गाता गाता हर्ष-शोकादी मानवी भावनांनी भक्तीचा आनंद लुटण्यास कीर्तन हे एक सुलभ साधन आहे.

ह्या कीर्तनाच्या पद्धतीचा परिणाम आख्यानक कवितेवर झालेला स्पष्टपणे दिसून येतो. कथेकरी कीर्तनात ज्याप्रमाणे श्रोत्यांना मधूनच चुचकारतो, विषयांतर करूनसुद्धा थोडेसे साभिनय रंजन करतो, त्याचप्रमाणे कथाकाव्यातही श्रोत्यांना आवाहन करणे, 'अवधान द्या' म्हणून विनंती करणे इत्यादी प्रकार थोड्याफार फरकाने सर्वच कथा-काव्यांत दिसून येतात.

आख्यानक कवितेवर शिवकालाच्या सुरवातीपर्यंत कृष्णभक्तीची एक विलक्षण छाप बसलेली दिसते ती शिवकालाच्या उत्तरार्धात मात्र बरीच कमी झालेली आढळते, आणि याचे मुख्य कारण म्हणजे समर्थांनी नवीनच सुरू केलेला राम-संप्रदाय हे होय. वामनपंडित, सामराजासारखे कवी भावनेने व तत्त्वज्ञानाने एकनाथाला जवळचे असल्याने त्यांची रचना कृष्णभक्तिपर व कृष्णचरित्रावर आधारलेली असणे साहजिक आहे. परंतु शिवकालाच्या उत्तरार्धातील वेणाबाई, नागेश, आनंदतनय, गोसावीनंदन वगैरे कवींनी एकनाथांची रचनापद्धती स्वीकारली असली, तरी काव्यविषय रामायणातून निवडलेला दिसतो. समर्थांच्या रामसंप्रदायाने जे नवे चैतन्य महाराष्ट्रात झळाळू लागले व ज्यातून महाराष्ट्रधर्म उत्स्फूर्त झाला, त्या काळाला अनुरूप असेच आख्यान कलाकवींनी निवडले. हे यदृच्छेने झाले नसून निवृत्तीची जागा हळूहळू प्रवृत्ती घेऊ लागल्याची चिन्हे दिसू लागली होती, याचेच ते स्पष्ट निदर्शक होय.

आख्यानक कवींच्या पुढे कालिदास, भारवी, माघ, श्रीहर्ष ह्या महाकवींचे काव्य होते, व त्यांचे अनुकरण करावे ही त्यांची प्रबल इच्छा होती. एखादा पौराणिक प्रसंग अगर दिलखेचक असे स्वयंवराख्यान निवडून महाकाव्य अगर खण्डकाव्य लिहिण्याचा त्यांचा मानस स्पष्ट दिसून येतो.

रघुनाथ पंडिताचे चरित्र

परशुरामतात्या गोडबोले यांनी नवनीताच्या द्वारे इ. स. १८५४मध्ये रघुनाथपंडिताच्या दमयंती-स्वयंवराचा महाराष्ट्रास प्रथम परिचय करून दिला. १८६०मध्ये श्री. डुकले यांनी 'सर्वसंग्रहा'तून व १८८३मध्ये कै. ज. वा. मोडक यांनी 'काव्यसंग्रहा'तून ह्या कवीच्या चरित्रविषयक माहितीवर थोडा प्रकाश टाकला. आनंदतनय अरणीकराचे 'ताटिकावध' प्रसिद्ध झाले तेव्हा 'आनंदतनय व रघुनाथ पंडित हे परस्पर व्याही होते' ही गोष्ट कळली. १९००मध्ये कै. राजवाडे तंजावरला गेले असता त्यांना रघुनाथ पंडिताविषयी बरीच अधिक माहिती व त्याच्या 'गजेन्द्रमोक्ष' व 'रामदासवर्णन' ह्या दोन काव्यकृतींच्या हस्तलिखित प्रती उपलब्ध झाल्या. १९०३-४च्या सुमारास श्री. मळकर्णेकर यांना कारवारला एक नल-दमयंती स्वयंवराख्यानाची हस्तलिखित प्रत मिळाली.

तिच्या शेवटी-

नळातें देऊनी वर पियुषपानीहि गगनी ।
निघाले; त्यामागें नळ सहकरी राजगमनी ॥
स्वराज्यां सर्वातें द्विजऋषिजनातें सुखि करी ।
कथा ऐसी चंदावरकर रघुनाथचि करी ॥

असा जो एक श्लोक आढळतो त्यावरून हा कवी कै० नारायणराव चंदावरकरांचा पूर्वज असावा असे अनुमान निघाले. महाराष्ट्रकाव्यभूषण श्री० अजगावकर यांनी 'हा कवि चंदीचंदावरकडील राहणारा सारस्वत ब्राम्हण' असावा अशी साथ दिली. 'चंदावरकर' ह्या नावाचा वं कोकणी भाषेतील शब्दांचा नल-दमयंती स्वयंवरातील उल्लेख लक्षात घेऊन, तो कारवार जिह्यातील चंदीचंदावरजवळ राहात असावा ह्या मतास पुष्टी मिळाली. श्री० अ० का० प्रियोळकरांनी नल-दमयंती स्वयंवराच्या कर्त्यास शिवाजीच्या अष्टप्रधानांपैकी न्यायशास्त्री (पंडितराव) पद देऊन टाकले व तो 'तंजावरचा देशस्थ ब्राम्हण असावा', असा निर्वाळा दिला.

रघुनाथ पंडिताविषयी आज जी माहिती उपलब्ध आहे त्यावरून त्या काव्याचा कर्ता हा शिवकालीन असून त्याचा राजदरबाराशी चांगला परिचय होता व त्याला संस्कृत, फार्शी-अरबी इत्यादी भाषांचे ज्ञान उत्तम होते, ही गोष्ट स्पष्ट होते. त्याच्या रसिकतेची व विद्वत्तेची साक्ष काव्य वाचताना जागोजाग पटते. 'रामदासवर्णन' ह्या काव्यावरून त्याच्या समर्थभक्तीची व चंदावरकर ह्या उल्लेखावरून त्याच्या दक्षिणेकडील (तंजावर) वास्तव्याची कल्पना येते. 'गजेंद्रमोक्ष' व 'रामदासवर्णन' ह्या काव्यांच्या हस्तलिखित प्रती मद्रासप्रांती उपलब्ध झाल्याने व ती काव्ये महाराष्ट्रास माहित हाण्यापूर्वी तिकडे बरीच लोकप्रिय असल्याने त्याच्या तंजावरच्या वास्तव्यास अधिकच बळकटी येते. नल-दमयंती स्वयंवराचा कर्ता कोण, हे ठरविताना वरील माहितीचा आधार घेणे जरूर आहे. रघुनाथभट्ट उपाध्ये (न्यायशास्त्री), रघुनाथभट्ट चाऊरकर, रघुनाथ बल्लाळ कोरडे, रघुनाथ गणेश नवहस्त, रघुनाथ पंडित-पंडितराव, रघुनाथ गणेश (गोवर्धनोद्धारकर्ते) आणि रघुनाथ नारायण हणमंते अशा रघुनाथ नावाच्या शिवकालीन सात व्यक्ती विशेष प्रसिद्ध असल्याने या काव्याचा कर्ता, 'रघुनाथ पंडित' हा ह्या रघुनाथांपैकी नेमका कोणता, हे ठरविणे थोडे अवघड झाले आहे. ज्याच्याशी वरील माहिती व काव्यगुण यांचा अधिक मेळ बसेल, तो ह्या काव्याचा कर्ता असे ठरविणे योग्य होईल. याबाबत प्रथम काही विद्वानांची मते व सिद्धान्त लक्षात घ्यावयाला हवेत.

१. श्री० अ० का० प्रियोळकर : रघुनाथ पंडित-पंडितराव, रघुनाथभट्ट उपाध्ये व रघुनाथभट्ट चाऊरकर ह्या तीन व्यक्ती भिन्न नसून ती एकच व्यक्ती असावी व तिचे निरनिराळ्या संदर्भात तीन प्रकारचे उल्लेख आले असावे. हीच व्यक्ती

नल-दमयंती स्वयंवराचा कर्ता होय, असा श्री० प्रियोळकर यांचा सिद्धान्त असून तो खालील प्रमाणांवर आधारला आहे :

कवीचा चंदावरणी संबंध होता व तो शिवकालीन होता ही गोष्ट अनेक ऐतिहासिक पुराव्यांवरून सिद्ध होते. 'चंदावर' म्हणजे कारवारातील 'चंदी-चंदावर' नसून मद्रास प्रांतातील 'तंजावर' होय. भाषाशास्त्राच्या नियमानुसार 'तंजावर' पासून 'चंदावर' किंवा 'चंजावर' अशी रूपे व्युत्पादिता येतात. निर-निराळ्या ऐतिहासिक कागदपत्रांतून तंजावरचे उल्लेख विविध अपभ्रष्ट रूपांत सापडतात. उदा. चंजाउर, चंजाऊर, चंजावर, चंदावर, चेञ्चावर इत्यादी. पंडितराव वखरीतील उल्लेखांवरून रघुनाथभट उपाध्ये हा विद्वान् होता व त्यास व्यंकोजीने रायगडास धाडून दिले होते. शिवाजीने त्यास आपल्याजवळ ठेवून घेऊन पंडितराई पद व दानाध्यक्ष केले असे कळते. त्याच वखरीतील '.. पंडित-राईचे पद शिवाजी महाराज अखेरपर्यंत मशारनिल्हे रघुनाथ भट चंदावरकर करीत आले', व 'श्रीमंत छत्रपती संभाजी महाराज यांस राज्याभिषेक शके १६०२ साली झाला. ते समयी पंडितराव अधिकार मोरेश्वर रघुनाथ चंदावरकर यांस दिला' या दोन उल्लेखांवरून रघुनाथ भटाचे उपनाव 'चंदावरकर' असावे हे स्पष्ट होते.

गहाजीचा कर्नाटकाशी पंचवीस वर्षे संबंध होता (१६३७ ते १६६३) तंजावरावर विजापूरकरांची पहिली स्वारी १६४४च्या सुमारास झाली. या वेळी तेथे नायक घराण्यातील तिसरा नायक-रघुनाथनायक-राजा राज्य करीत होता. (१६१४-१६५९) शिवाजीचा पंडितराव झालेला रघुनाथ पंडित हा कर्नाटकातून आल्याचे पंडितराव वखरीतील जे विधान त्यास श्री० साने-संपादित शिवछत्रपतीच्या चरित्रातील उल्लेखांवरून पुष्टीच मिळते. तंजावरातील मराठी सत्तेच्या स्थापने-पूर्वी तेथे रघुनाथ पंडिताचे वास्तव्य होते, असे मानण्यास बरीच जागा आहे. तंजावरात नायक राजांच्या कारकीर्दीत विद्येची उपासना अखंड, जोरात चालली होती व विद्वान् लोकांना तिकडे आश्रयही मिळत असे. स्वतः नायक राजे व त्यांचे अमात्य विद्वान् होते व रघुनाथ नायकाने 'गजेन्द्रमोक्ष' व 'नलचरित्र' या नावांचे दोन संस्कृत ग्रंथ रचले होते. त्याच्या कारकीर्दीत तंजावर हे कर्नाटकातील विद्येचे प्रमुख केन्द्र बनले होते. रघुनाथ पंडित (नल-दमयंती स्वयंवराचा कर्ता) हाही जाडा संस्कृततज्ञ होता. त्याच्या विद्वत्तेमुळेच शिवाजीने त्यास 'पंडितराव' पद दिले होते. हा काही काळ रघुनाथ नायकाच्या आश्रयाखाली असावा.

रघुनाथ पंडित व रघुनाथभट्ट चाऊरकर या व्यक्ती एकच होत. राधा-माधवविलास चंपूमध्ये 'तदनु चाऊरकरोपनामानः पंडितवरिष्ठा रघुनाथभट्टाः स्पष्टतरमेवमुदीर्यांचक्रः' असा जो उल्लेख जयराम पिंड्ये यांनी केला आहे त्यावरून ह्या दोन व्यक्तीचे अभिन्नत्व उघड होते. 'चाऊरकर' हे 'चंदावरकर'चे

अपभ्रष्ट रूप असावे.

२. प्रा० द० सी० पंगु यांच्या मते नल-दमयंती स्वयंवराचा कर्ता रघुनाथ नारायण हणमंते हा होय. त्यांना श्री० प्रियोळकर यांचे मत व विचारसरणी स्वीकार्य वाटत नाही. त्यांनी श्री० प्रियोळकरांची मते खालीलप्रमाणे खोडून काढली आहेत :

रघुनाथ पंडित व रघुनाथभट्ट उपाध्ये—

ह्या दोन व्यक्ती एकच आहेत हे सिद्ध करण्यासाठी श्री० प्रियोळकरांनी ज्या पंडितराव बखरीचा आधार घेतला आहे, ती बखर अलिकडे (इ. स. १८५०) लिहिली असून तिच्यातील विधानांत बरीच विसंगती असल्याने ती तितकीशी विश्वसनीय वाटत नाही. रघुनाथभट्ट उपाध्ये यास व्यंकोजीने काही कामानिमित्त शिवाजीकडे धाडले होते. त्याची विद्वत्ता लक्षात घेऊन त्यास शिवाजीने आपणाकडे ठेवून घेतले व त्यास पंडितराईचे पद देऊन भूषविले व दानाध्यक्ष केले, अशा अर्थाची माहिती पंडितराव बखरीत दिली आहे. परंतु नेमक्या कोणत्या साली व्यंकोजीने उपाध्यास शिवाजीकडे धाडले, तो सन निश्चित दिलेला नाही. श्री. प्रियोळकरांच्या मते हा सन १६६१ आहे. तो जर खरा मानला, तर त्याच बखरीत असे एक विधान आहे की, राज्याभिषेकसमयी (१६७४) शंभुभट्ट उपाध्यास अष्टप्रधानांत पंडितराव अशी पदवी दिली. त्याची संगती कशी लावावयाची ? ह्या दोन्ही व्यक्ती जर एकच असल्या, तर नवनीताच्या पूर्वी अवघ्या चार वर्षे आधी लिहिलेल्या ह्या बखरीत 'नल-दमयंती-स्वयंवर'कर्त्याचा स्पष्ट उल्लेख आल्याशिवाय कसा राहिला असता ? रघुनाथभट्ट दानाध्यक्ष होता असे सांगणारे त्याच्या दस्तुरचे एकही आज्ञापत्र आज उपलब्ध नाही. हा कवी वृत्तीने उपाध्ये असता, तर कुलाचारनिदर्शक त्याच्या वृत्तीच्या छटा अगर उल्लेख त्याच्या काव्यात कोठे ना कोठे तरी दिसलेच असते. सामराज, नागेश वगैरे कलाकवींच्या काव्यातून त्यांच्या जीवनातील वृत्ती स्पष्ट होतात. नल-दमयंती स्वयंवरात उपाध्ये वृत्ती निश्चित करणारे उल्लेख नाहीत. एवढेच नव्हे, तर त्यातील काही उल्लेख असे स्पष्ट आहेत की, त्यावरून त्या काव्याचा कर्ता 'उपाध्ये' नसून राजकारणात मुरलेला चतुरस्र विद्वान् होता असे अनुमान काढण्यास बरीच जागा आहे. रघुनाथ पंडिताने 'चंदावरकर' हे उपनाव लावून घेण्या-इतके त्याचे दीर्घकालीन वास्तव्य तंजावरास झाले होते व तेही १६४४पूर्वी झाले होते हे सिद्ध करणारा एकही सवळ पुरावा नाही. विजापूरकरांनी दक्षिणेकडे पहिली स्वारी १६४४त केली. तंजावरच्या रघुनाथ नायकाचे 'गजेंद्रमोक्ष' व 'नलचरित्र' हे दोन संस्कृत ग्रंथ आहेत. त्याच नावांचे रघुनाथ पंडिताचेही मराठीत दोन ग्रंथ असल्याने, तेवढ्या आधारावर व दुसऱ्याच्या तंजावरच्या वास्तव्यावरून तो पहिल्याचा आश्रित होता असे अनुमान काढणे योग्य होणार नाही.

रघुनाथ पंडित व रघुनाथभट्ट चाऊरकर—

ह्या दोन व्यक्तीसुद्धा एकच नसून भिन्न असाव्या. श्री. प्रियोळकरांच्या मते ही एकच व्यक्ती होती. 'चाऊरकर' हे चंदावरकर या शब्दाचे अपभ्रष्ट रूप असावे, असे जे श्री. प्रियोळकर मानतात ते भाषाशास्त्राच्या नियमास धरून नाही. शिवाय जयराम पिंड्यासारखा संस्कृततज्ञ, अपभ्रष्ट रूपापेक्षा संस्कृत-निष्ठ रूपेच वापरणे अधिक संभवनीय वाटते. 'चंदावरकर' या ऐवजी 'चाऊरकर' असा त्याने चुकून उल्लेख केला असावा, असे मानावे तर त्याचे (१६५३-५८) शहाजीकडे पाच वर्षे वास्तव्य होते. तेवढ्यात तो आपली चूक सहज सुधारू शकला असता. जयराम पिंड्याचे यांच्या चंपूचा कै. राजवाडे यांनी सिद्ध केलेला कालही आपल्या सोयीसाठी २।३ वर्षे पुढे रेटण्याचा श्री. प्रियोळकरांनी प्रयत्न केला आहे. चाऊरकर विद्वान् असला, तरी स्वयंवरकर्त्याच्या ठायी असणारे गुण त्याचे ठायी असावे असे वाटत नाही.

रघुनाथ पंडित व रघुनाथपंत कोरडे—

सभासद बखरीत रघुनाथ पंडित व रघुनाथपंत कोरडे अशा दोन रघुनाथांचा उल्लेख आला आहे. ह्या बखरीखेरीज दुसऱ्या कोणत्याही बखरीत रघुनाथ पंडिताचा स्पष्ट उल्लेख केलेला नाही. शिवाजीवर औरंगजेवाने चाल करून जाण्यास सांगितले असता शिवाजीवरील अरिष्ट दूर करण्यासाठी ज्या रघुनाथाने शिष्टाई केली, तोच 'नल-दमयंती स्वयंवरा'चा कर्ता रघुनाथ पंडित होय, असे ह्या बखरीचा आधार घेऊन श्री. प्रियोळकरांनी सिद्ध करण्याचा प्रयत्न केला आहे. 'स्तविली रघुनाथपंडितें कविमंडितें' ह्या ओळीतील 'कवि' शब्दावद्दल 'कृति' असा सोईस्कर पाठ स्वीकारून 'कृती'चा सहज व सुलभ असा 'काव्यकृति' असा अर्थ न घेता 'राजकारणी कृति' असा अर्थ वसविला आहे. रघुनाथपंत कोरडे हा विद्वान् असला तरी 'नल-दमयंती स्वयंवर'कर्त्याचे कवित्व व समर्थभक्ती त्याच्यात दिसून येत नाही.

केवळ कारवारच्या प्रतीत काही कोकणी शब्द आढळतात, एवढ्यावरून तो 'सारस्वत-ब्राह्मण' असावा हे विधान मान्य करता येत नाही. 'चंदावरकर' हे उपनाव लावून घेण्याइतके तंजावरास दीर्घकालीन वास्तव्य, रघुनाथ नवहस्त व रघुनाथपंत कोरडे यांचे नव्हते. त्याचप्रमाणे दोघांच्याही समर्थभक्तीविषयी काहीच माहिती मिळत नाही.

रघुनाथ नारायण हणमंते—

प्रा० पंगु यांच्या मते 'नल-दमयंती स्वयंवर'कर्त्याशी रघुनाथ नारायण हणमंते यांच्याइतके दुसऱ्या कोणत्याही रघुनाथाचे साधर्म्य नसल्याने नलोपाख्यानाचे कर्तृत्व त्याच्याकडेच जाते. रघुनाथ नारायण हणमंते तंजावरास बराच काल होता, हे सिद्ध करणारा ऐतिहासिक पुरावा आज उपलब्ध आहे. त्याचे वडील

त्रिमल हे १६३७ त शहाजीवरोवर कर्नाटकात गेले व आमरण तिकडेच राहिले. रघुनाथाची विद्वत्ता लक्षात घेऊन त्रिमलच्या पश्चात् (१६५३नंतर) शहाजीने त्यास जहागिरीचे दिवाण नेमले व त्याने ते काम मृत्यूपर्यंत (१६८२) चोखपणे वजावले. कर्नाटकात मराठ्यांची सत्ता स्थिर करण्यात व इतर राजकारणातही त्याचे प्रमुख अंग होते. 'नल-दमयंती स्वयंवरा'चा कर्ता रघुनाथ पंडित हा ज्याप्रमाणे पंचकाव्यांचा अभ्यासक, संस्कृतज्ञ, व्यवहारचतुर, रसिक, दरबारी व फार्शी-अरबी भाषाप्रवीण होता, त्याचप्रमाणे हणमंते देखील संस्कृतज्ञ, विद्वान् व फार्शी भाषातज्ञ असल्याचा पुरावा सापडतो. राजव्यवहारकोशाबाबत 'कोशोऽयं धुंडिराजेन रघुनाथमुदे कृतः' असा उल्लेख असला, तरी मूळ कोश रचण्यास शिवाजीने रघुनाथ नारायण हणमंते यांसच आज्ञा केली होती. कारण- 'इति श्रीशिवछत्रपति प्रियामात्येन नारायणाध्वरिसूनुना रघुनाथेन शिवराजनियोगतः कृते व्यवहारकोशे षण्यवर्गो दशमस्समासः।' असाही स्पष्ट उल्लेख आहे. धुंडिराज व्यासाने हणमंते यांस सहाय्य केले असावे. - 'यवनवचनांनी लुप्तप्राय झालेली विबुधभाषा प्रसृत करण्यासाठी व राजाच्या रोजच्या उपयोगासाठी राजव्यवहारकोश रचावा म्हणून मूर्धाभिपिक्त झालेल्या शिवाजीने मला आज्ञा केल्यावरून मी हा कोश रचला आहे' असे रघुनाथ नारायणाच्या तोंडचे उद्गार देऊन कै० द० वि० आपटे व प्रा० रा० वि० ओतुरकर यांनी 'नल-दमयंती स्वयंवरा'चा कर्ता रघुनाथ पंडित तो हाच असावा, असा अभिप्राय व्यक्त केला आहे.

रघुनाथ नारायण हणमंते हा नल-दमयंती स्वयंवरकर्त्याप्रमाणेच समर्थभक्त होता. श्रीसमर्थाच्या मुद्दाम सांगण्यावरून त्याने कर्नाटकातून श्री रामलक्ष्मणांच्या मूर्ती धाडल्या होत्या. प्रत्यक्ष रामदासांना पाहून त्याने 'रामदासवर्णन' रचले असावे, असे मानण्यास बरीच जागा आहे. ही गोष्ट लक्षात घेता हणमंते यांनी प्रत्यक्ष रामदासांना पाहिले असावे व मगच इतके हुबेहूब 'रामदासवर्णन' केले असावे असे अनुमान केल्यास चुकीचे ठरणार नाही. नल-दमयंती स्वयंवरकर्त्या-प्रमाणेच हणमंते यांनाही 'रघुनाथपंडित' म्हणत असल्याचा पुरावा सापडतो. शिवाजीने आपल्या एका पत्रात रघुनाथ नारायणरावाचा 'रघुनाथपंडित' असा उल्लेख केला आहे. शिवदिग्विजयकारांनी 'रघुनाथपंडित आधीच पंडित, त्यात कारभारी, विशेष विद्वज्जनांचा समागम, न्यायनीतिपरनिष्ठ, ज्ञाते' असा जो गौरवपूर्ण उल्लेख केला आहे, त्यावरून रघुनाथ नारायणाच्या पांडित्याबद्दल कोणतीच शंका उरत नाही. राजव्यवहारकोशाच्या काही प्रतींत 'नारायणाध्वरिसूनुना रघुनाथपंडितेन' असा उल्लेख सापडतो, त्यामुळे विशेष पुष्टी मिळते.

थोडक्यात रघुनाथ नारायण हणमंते हा थोर मुत्सद्दी सेनापती व कारभारी होता. नल-दमयंती स्वयंवरातील 'गड' व 'सुरुंग' इत्यादी दमयंतीच्या नाभि व स्तनांच्या वर्णनात योजलेल्या उपमा, श्लेषाने दमयंतीने सुचविलेला भाव, बोरूच्या

लेखणीचा उल्लेख इत्यादींवरून काव्यकर्त्याचा कारभारी व कारकुनी पेशाच सिद्ध होतो. फिराद, जासूद, वंकी इत्यादी शब्दांवरून कर्त्याचा राजकीय उलाढालीशी चिरपरिचय व्यक्त होतो. संभाजीच्या कारकिर्दीत जो वेवंदपणा माजला व स्वामिभक्तांवर स्वामिद्रोहाचा आरोप येऊ लागून त्यांना जीवन कंठणे कसे मुष्किलीचे झाले, याची थोडीशी कल्पना स्वयंवराख्यानातील—

‘कठिण समय येतां कोण कामास येतो ।’ किवा

‘मजहि बध कराया पातकी पातला जो ।

वरुनि पति तसाही भूमि कैसी न लाजो ॥’

या उल्लेखांवरून येण्यासारखी आहे. रघुनाथ हणमंते याचे राजव्यवहार-कोशाचे कर्तृत्व व ‘एकांत लेखनहि वाचनहि करीतो’ हा नल-दमयंती स्वयंवरातील उल्लेख त्याच्या हातून झालेल्या गजेन्द्रमोक्ष, रामदासवर्णन इत्यादी काव्ये रचण्याचे सामर्थ्य स्पष्ट करणारा आहे.

३. श्री० गो० रा० राजोपाध्ये यांना श्री० पंगु यांचे म्हणणे मान्य नाही. नलोपाख्यानात काही कीर्तनातल्यासारखी पद्यरचना असल्याने नलोपाख्यानाचा कर्ता कीर्तनकार असावा, राज्यव्यवहारात मुरलेला नसावा, असा त्यांचा आक्षेप आहे. आख्यायक कविता ही कीर्तनाच्या आश्रयाने लोकप्रिय झाली असल्याने तीत कीर्तनसदृश पदे येणे अपरिहार्य ठरते. नल-दमयंती स्वयंवराच्या शेवटी ‘प्रियामात्य नारायणाध्वरिसूनु’ असे उपपद व राजव्यवहारकोशात ‘चंदावरकर’ असे उल्लेख केले नसल्याने ह्या दोन व्यक्ती भिन्न भिन्न असाव्यात असे राजोपाध्ये यांचे म्हणणे आहे. परंतु ‘चंदावरकर’ उल्लेख असलेला श्लोक प्रक्षिप्त असल्याने त्यावर एखादे विधान आधारणे योग्य होणार नाही. स्वतंत्र काव्यरचनेत स्वतःच्या नावाचा उल्लेख करण्याचा परिपाठ नव्हता. जो तो स्वेच्छेप्रमाणे उल्लेख करी, अगर करीत नसे. तेव्हा एका ग्रंथात उल्लेख आहे व दुसऱ्यात नाही एवढ्या-वरून दोन ग्रंथांचे कर्तृत्व भिन्न व्यक्तींकडे असावे असे मानणे बरोबर होणार नाही.

श्री. राजोपाध्ये यांनी शिवचरित्र निबंधावलीतील काही उतारे देऊन हणमंत्याच्या स्वभावावर शितोडे उडविले आहेत. त्यांच्या मते हणमंते हा उद्धट, वेमुर्वतखोर व खुनशी होता आणि म्हणूनच तो नल-दमयंती स्वयंवरासारखी प्रेमळ व कोमल रचना करण्यास नालायक होता. वास्तविक हणमंते जर इतका वेमुर्वतखोर असता, तर शिवाजीसारख्याने त्याला पदरी कसे ठेवून घेतले असते ? उलट शिवाजीने हणमंत्याचा गौरवपूर्ण उल्लेख केला आहे. हणमंत्याची स्वामिनिष्ठा ही संशयातीत आहे. त्याला शिवाजीसंबंधी फार आदर होता, महाराजांच्या मृत्यूने त्यास परम दुःख झाले व तशाही परिस्थितीत भावनावश न होता त्याने आपले काम चोखपणे वजावले असे उल्लेख सापडतात. हणमंत्यासारखा कर्तव्यनिष्ठ व विद्वान् कारभारी कर्नाटकात नसता, तर संभाजीच्या वेवंद कारकीर्दीत

मराठ्यांची सत्ता तिथे टिकूच शकली नसती. हणमंते याने व्यंकोजीस लिहिलेल्या उपदेशपर पत्रावरून त्याच्या बेमुर्वतखोरपणापेक्षा विनयशील, निःस्वार्थी, सहानुभूतीपूर्ण व अनुनयशील वृत्तीचीच साक्ष पटते. इतकेच नव्हे, तर त्याच्यासारखाच मनुष्य नल-दमयंती स्वयंवरासारखे काव्य रचू शकेल, हे जास्त संभवनीय वाटते.

अन्य रघुनाथांपैकी एखाद्याने 'नल-दमयंती स्वयंवर' रचले असावे असा तर्क मानण्यास फारशी जागा नाही. रघुनाथ पंडितासंबंधाने काही भ्रामक समजुती रूढ आहेत त्याचा निरास करणे जरूर आहे.

म्हातारा बहु जाहलों कवणही वाता नसे भेटला ।

भाताची तजवीज तेच उदरीं भाता गमे पेटला ॥

हातामाजि नसेचि एक कवडी हा ताप आतां हरीं ।

दातारा मज वांचवी सदय हो मातापिता तूं हरी ॥

असा एक श्लोक तंजावरकडे रघुनाथ पंडितासंबंधाने आढळतो. तो स्वतः रघुनाथ पंडितानेच रचला असल्याचा एकही पुरावा उपलब्ध नसता त्या श्लोकाच्या आधारे रघुनाथ पंडिताच्या जीवनचरित्रातील धागे जुळवणे योग्य होणार नाही. या श्लोकाची दखल घेऊन "यावरून लक्ष्मी सरस्वतीचे अखंड हाडवैर असते म्हणतात ते खरे दिसते, आणि महाराष्ट्र-भाषेतले एक अप्रतीम काव्य निर्माण करणारा रघुनाथ पंडित आपल्या म्हातारपणी अन्नाला महाग व्हावा, एक कवडीचीही माया त्याच्याजवळ नसावी हे पाहून वाईट वाटते, व मन खंती होते," असे उद्गार काढून महाराष्ट्र सारस्वतकार भावे हळहळतात. ह्या श्लोकातील कल्पना व रघुनाथ पंडिताचे काव्य यांत साम्य तर नाहीच, परंतु विलक्षण विसंगती आहे, इतकी की नल-दमयंती स्वयंवरासारखे काव्य लिहिणारा कवी आपली लेखणी इतकी लाचार होऊन चालवील या गोष्टीवर विश्वासच बसू शकत नाही. ह्या श्लोकाची दखल घेतली जावी, इतकीही त्याची योग्यता नाही.

'देवनाथ महाराजाची कविता' या पुस्तकात देवनाथाची व रघुनाथ पंडिताची भेट झाल्याचा उल्लेख आहे. रघुनाथ पंडिताने देवनाथास आपल्या स्वयंवराचा कीर्तनासाठी उपयोग करण्याची विनंती केली, असा या भेटीचा उद्देश दिला असून देवनाथाने ती विनंती धुडकावून लावली, असे म्हटले आहे. ही गोष्ट विश्वसनीय वाटत नाही. याचे कारण देवनाथाचा काल १७५४-१८२१ हा मानला जातो व रघुनाथ पंडित तर शिवकालीन होता, हे अनेक रीतींनी सिद्ध झाले आहे. शिवाय रघुनाथ पंडिताच्या नल-दमयंती स्वयंवरात ओतप्रोत काव्यगुण असताना तो कीर्तनाच्या द्वारे आपले काव्य लोकप्रिय व्हावे म्हणून लाचार होऊन विनवण्या करील हे जितके संभवनीय वाटत नाही, तितकेच

रघुनाथपंडित राणा कवि थोर समर्थ ।

अद्भूत रस केला टीका नैषध ग्रंथ ॥

असे गौरवपूर्ण उद्गार काढणारा देवनाथ त्याची विनंती धुडकावून लावील असेही वाटत नाही. उलट रघुनाथ पंडिताच्या काव्याची देवनाथाच्या काव्यावर बरीच छाप पडली असल्याचे प्रा० वि० भि० कोलते यांनी दाखविले आहे.

रामदासांनी 'रघुनाथ भट गोसावी' यास लिहिलेल्या एका पत्रात 'रघुनाथ भट नवहस्त पंडितराय' असा उल्लेख केला आहे. संभाजीच्या एका पत्रावरून त्याचे गोत्र वसिष्ठ होते असे सिद्ध होते. परंतु सामराजाच्या मुद्गलाख्यानातील उल्लेखावरून शिवाजीच्या राजपुरोहिताचे गोत्र शाकल्य असल्याचे दिसून येते. त्यावरून वसिष्ठ गोत्री नवहस्त व पंडितराय ह्या व्यक्ती एक नव्हत्या ही गोष्ट उघड होते. रघुनाथपंडितासंबंधी अन्यत्र बखरीतून बरेच उल्लेख सापडतात, पण त्याच्या चरित्रावर प्रकाश टाकण्याच्या दृष्टीने ते फारसे महत्त्वाचे नाहीत.

रघुनाथ पंडित ही व्यक्ती कोणीही असली, तरी त्यामुळे नल-दमयंती स्वयंवरातील काव्यगुणाचे महत्त्व कोणत्याही प्रकारे कमी होण्यासारखे नाही.

काव्याचे नाव

या काव्याची जी हस्तलिखिते आज उपलब्ध आहेत त्यांत सर्वत्र एकच नाव आढळत नाही. तंजावरच्या दोन हस्तलिखित प्रतींत 'दमयंती स्वयंवर' असे नाव असून श्री० प्रियोळकरांनी त्याच नावाचा स्वीकार केला आहे. नवनीतात या काव्याला 'नल-दमयंती स्वयंवराख्यान' असे शीर्षक दिले असून प्रा. बनहट्टी प्रा. पारसनीस आणि श्री. सरवटे यांनी संपादित केलेल्या पुस्तकांनाही हेच नाव दिलेले आढळते. याखेरीज तंजावर येथील एका हस्तलिखित प्रतीला 'नळ चरित्र' व धुळे आणि औंध येथील हस्तलिखित प्रतींना 'दमयंती आख्यान' अशी नावे दिलेली आढळतात. परंतु ही दोन्हीही नावे स्वीकारता येत नाहीत. याचे कारण या काव्यात नल किंवा दमयंती यांपैकी कोणाही एका व्यक्तीचे अगर दोघांचे संपूर्ण चरित्र नाही. त्यांच्या चरित्रांतील फक्त स्वयंवरापर्यंतचाच भाग आहे. 'सर्वसंग्रह' आणि 'उपयुक्त कथासंग्रह' यांमध्ये 'नलाख्यान' व 'नलदमयंती आख्यान' अशी आणखी दोन वेगळीच नावे आढळतात. या काव्यातील स्वयंवराचे महत्त्व लक्षात घेता काव्याच्या नावामध्ये 'स्वयंवर' हा शब्द असणे अत्यंत जरूर आहे.

स्वयंवराच्या वेळी स्त्रीने पुरुषाची निवड करावयाची असल्याने स्वयंवरास सिद्ध झालेल्या स्त्रीचे नाव स्वयंवर काव्यास देण्याची पद्धत आहे. पुरुषाच्या नावाचा उल्लेख सहसा केला जात नाही. सीता-स्वयंवर, रुक्मिणी-स्वयंवर या नावांप्रमाणे सदर काव्यास 'दमयंती-स्वयंवर' असेच नाव देणे योग्य होईल. शिवाय 'दमयंती-स्वयंवर' हे नाव सुटसुटीत आहे.

हे काव्य नवनीतात प्रसिद्ध झाल्यापासून विशेष लोकप्रिय झाले व त्यात 'नल-दमयंती-स्वयंवराख्यान' असे नाव दिले असल्याने ते त्याच नावाने ओळखले गेले. या नावात नलाचा उल्लेख रूढ पद्धतीला सोडून असून आख्यान हा शब्द महत्त्वाचा नाही. मुक्तेश्वर, मोरोपंत यांनी संपूर्ण महाभारत मराठीत रचण्याचा प्रयत्न केला असल्याने त्यांच्या काव्यात आलेले नलकथेचे स्वरूप व रघुनाथ पंडिताच्या काव्याचे स्वरूप एक नव्हे. महाभारतात नलकथा स्वतंत्र रीतीने आली नसून अनुषंगाने आली असल्याने ती 'उपाख्यान' म्हणूनच ओळखली जाते व मुक्तेश्वर-मोरोपंतांची रचना 'नलोपाख्यान' या नावानेच प्रसिद्ध आहे. श्री० श्रीपाद महादेव वर्दे यांनी या काव्याचा उल्लेख 'नलोपाख्यान' असा केला आहे. परंतु रघुनाथ पंडिताचे हे काव्य मोठ्या काव्याचा एखादा भाग नसून ते स्वयंपूर्ण व स्वतंत्र आहे; त्यामुळे त्यास 'उपाख्यान' म्हणता येणार नाही. काव्याच्या नावात 'आख्यान' किंवा 'उपाख्यान' या दोन्ही शब्दांपैकी कोणत्याही शब्दाचा उल्लेख करण्याची आवश्यकता वाटत नसल्याने तो शब्द वगळून उरणारे 'नल-दमयंती स्वयंवर ' असे नाव स्वीकारले आहे.

रचनाकाल

बहुतेक सर्व जुने महाराष्ट्र कवी स्वतःसंबंधीची व्यक्तिगत माहिती अगर आपल्या कालाचा निर्देश काव्यातून करण्याबाबत उदासीन वा बेफिकीर असल्याने त्यांचा अगर त्यांच्या कलाकृतीचा काल निश्चित करण्यास प्रत्यक्ष असा काहीच पुरावा मिळू शकत नाही. रघुनाथ पंडितसुद्धा ह्या कविपरंपरेस अपवाद नसल्याने त्याचा व त्याच्या रचनेचा काल ठरविताना अन्तस्थ व बाह्य पुरावा गोळा करावा लागतो. त्याची एकूण उपलब्ध रचना 'रामदासवर्णन', 'गजेन्द्रमोक्ष' व 'दमयंती-स्वयंवर' एवढीच असून त्यांची रचना वर दिलेल्या क्रमानेच झाली असावी, व तीही त्याने उत्तारवयात लिहिली असावी, असे वाटते.

'रामदासवर्णन' ही त्याची पहिली कृती असावी, कारण काव्यगुणाच्या दृष्टीने ती अगदीच सामान्य आहे. वस्तुतः हे काव्य नसून एक स्तोत्र आहे. काव्याचा शेवट 'केली अपूर्व रघुनायक पंडिताने' असा केला असून त्यांतील 'अपूर्व' शब्दाचा अर्थ उत्तम, अप्रतिम असा नसून 'पहिली कृती' असाच असावा. रामदासी मठांचा सर्वत्र प्रचार व प्रसार झाल्यानंतरच हे काव्य लिहिले गेले असावे असेही मानण्यास 'जेणे प्रशिष्य निजशिष्य अनेक केले' या उल्लेखाने पुष्टीच मिळते. रामदासांनी मठस्थापनेस सुरवात तीर्थयात्रा करून परतल्यावर म्हणजे शके १५६६ नंतर केली. हे वर्णन 'दासबोध' पूर्ण झाल्यावर रचले गेले असावे असेही अनुमान काढण्यास बरीच जागा आहे.

शोभे शतद्वय समास समासभारी ।
जो दासबोध निजबोधसुखा उभारी ॥
त्या सेवटीं दशक जोडित जो विसावा ।
श्री रामदास गुरु तो अमुचा विसावा ॥

संपूर्ण दासबोध केव्हा लिहून झाला याचा निश्चित पुरावा उपलब्ध नसला, तरी तो शके १५८१त पूर्ण झाला असावा, निदान पहिले सहा दशक तरी त्या वेळी पूर्ण झाले असावेत, असे अन्तस्थ प्रमाणावरून वाटते. वास्तविक रचनाकालाचा निर्देश शेवटच्या म्हणजे २०व्या दशकात करावयास हवा होता; परंतु त्या वेळी आजच्यासारखी छापखान्याची सोय नसल्याने ग्रंथ जसा तयार होई तशा त्याच्या नकला तयार करून घेतल्या जात. 'त्या सेवटी दशक जोडित जो विसावा' असे जे रघुनाथ पंडिताने म्हटले आहे ते ह्या दृष्टीने यथार्थच होय. ह्या स्तोत्रात रामदासांचे जे वर्णन व जो तपशील आला आहे, त्यावरून रघुनाथ पंडिताने रामदासास प्रत्यक्ष पाहिले असावे असे मानण्यास भरपूर अवसर आहे.

रघुनाथ पंडिताची खरी काव्यरचना म्हणजे गजेन्द्रमोक्ष व नल-दमयंती स्वयंवर हीच होय. ही दोन्ही काव्ये शके १६०७ ते १६१२च्या दरम्यान लिहिली गेली असावी. शिवाजीच्या निधनानंतर महाराष्ट्रात वेवंद कारभार सुरू झाला तेव्हा रघुनाथ पंडित तंजावरकडे जाऊन राहिला व तेथेच त्याने ही काव्ये रचली. तत्कालीन उल्लेखांवरून तंजावरचे वातावरण मराठी वाङ्मयाच्या अभ्यासास फारच पोषक होते असे वाटते. मेरुस्वामी, माधव वगैरे कवींची मराठी रचना मद्रासकडे बरीच लोकप्रिय होती.

एकांत लेखनही वाचनही करी तो ।

माझी तनुद्युति समीप तदा धरीतों ॥

असे जे हंसाने नळराजाचे वर्णन केले आहे त्यावरून रघुनाथ पंडितापुढे त्याचा आश्रयदाता रघुनाथ नायक असावा असे श्री० प्रियोळकरांना वाटते.

कथानक

संस्कृत महाकाव्याचा आदर्श पुढे ठेवून त्या कथानकावर मराठीत काव्यरचना करणारा रघुनाथ पंडित हा भास्करभट्ट बोरीकर यांच्यानंतरचा पहिला मानकरी होय. श्रीहर्षाच्या नैषधचरित्राची नल-दमयंती स्वयंवरावर जागोजाग छाप पडलेली दिसत असली, तरी प्रस्तुतचे काव्य म्हणजे संस्कृतचा निव्वळ अनुवाद मात्र नव्हे. ह्या काव्याचा नैषधचरित्राहून असलेला त्रोटकपणा, लक्षात घेऊनसुद्धा ही गोष्ट स्पष्ट होण्यासारखी आहे. नल-दमयंती स्वयंवरातील विविध आकर्षक स्थळे रघुनाथपंडितांच्या स्वतंत्र प्रज्ञेच्या विलासाचे वैशिष्ट्य व महत्त्व

पटविणारी आहेत. आज जे नल-दमयंती स्वयंवर आपणापुढे (उपलब्ध) आहेत त्यात फक्त पूर्वनिषधचरित्रच आले आहे.

‘कथा बोलो हे मधुर सुधा-धारा ।

होय शृंगार करुण-रसा थारा ॥’

ह्या पद्यपंक्तीवरून करुणरसाने ओथंबलेल्या नैषधचरित्राचा उत्तरभागसुद्धा लिहिण्याचा कवीचा मानस असावा असे मानण्यास भरपूर जागा आहे. काही हस्तलिखितांतून या काव्याला ‘नळ चरित्र’ ‘नलाख्यान’ ‘नल-दमयंती आख्यान’ ‘दमयंती आख्यान’ अशी जी नावे दिलेली आढळतात त्यावरूनही संपूर्ण नलचरित्र लिहिण्याचा कवीचा हेतू असावा असा कयास करता येतो. परंतु ह्या काव्यातील हंसाची विनवणी सोडल्यास यात करुणरसात्मक असा एकही प्रसंग नाही.

‘सुधेते जयंती’ अशी जी ‘निषधपतिकथा’ ती महाभारत कालाहूनसुद्धा प्राचीन आहे. महाभारतात बृहदश्व ऋषींनी धर्मराजाच्या एका प्रश्नाला उत्तर देताना दृष्टान्त म्हणून ही कथा सांगितली आहे. महाभारतात वनपर्वातील २८ अध्याय ह्या कथेसाठी खर्ची पडले असून हर्षाच्या नैषधचरित्राचे २२ सर्ग आहेत. भारतातील पहिल्या ५ अध्यायांत व नैषधचरित्राच्या पहिल्या १६ सर्गांत पूर्वनैषधचरित्र आले असून तेवढ्याच कथानकावर रघुनाथ पंडिताच्या आपल्या (उपलब्ध) काव्याची उभारणी झाली आहे. नवनीतकारांनी २२५ पद्यसंख्या दिली आहे तर प्रक्षिप्त श्लोक वगळून श्री. प्रियोळकरांनी नल-दमयंती स्वयंवराची पद्यसंख्या २५४ निश्चित केली आहे.

दमयंती ही विदर्भाच्या भीमक राजाची अतिशय सुंदर व उपवर अशी कन्या. ती एकदा आपल्या पित्याजवळ वसली असता काही ब्राह्मण तेथे आले व ‘लोकी-नसे नलमनस्तुलना विलोकी’ असे गौरवपूर्ण उद्गार काढून त्यांनी विदर्भ राजापुढे नलाची इतकी तोंड भरून स्तुती केली की, जी ‘परसुनि दमयंती रंजली रंजयंती.’ तिने नलालाच वरण्याचा निश्चय केला. नलाच्या काही दूतांनी दमयंतीचा तो निर्धार पाहून दमयंती तुझ्यावर अनुरक्त आहे, अशी बातमी नलापर्यंत पोहोचविली. दमयंतीचे प्रत्यक्ष दर्शन न होता सुद्धा नलराज तिच्या सौंदर्याबद्दल ऐकून बेचैन झाला. मनाला विरंगुळा पडावा म्हणून तो मृगयेसाठी निघाला. वाटेत एका उद्यानात थांबला असता तेथील सरोवरात विहार करणाऱ्या राजहंसांनी त्याचे मन आकर्षून घेतले. सुवर्णमय कान्ती असलेला एक राजहंस जलविहाराने श्रान्त होऊन सरोवराच्या काठी झोपला असता नलराजाने त्यास हळूच जाऊन पकडले. आपली सुटका करून घेण्यासाठी हंसाने आपल्या मनाचा तडफडाट पंखाच्या फडफडाटाने व्यक्त केला. दीनपणे करुणा भाकून सुद्धा राजाच्या हातून जेव्हा सुटका होईना तेव्हा ‘वरुनि पति तसा ही भूमि कैसी न लाजो?’ अशा स्पष्ट शब्दांत हंसाने राजाची निर्भर्त्सना केली. हंसाने राजाला

त्याच्या कर्तव्यकर्माची आठवण करून देताच शरमिंदा होऊन त्याने त्यास सोडून दिले. सुटका झाल्यावर हंसाची कृतज्ञताबुद्धी अधिकच तीव्र झाली व तो म्हणाला, 'हे राजा, तू मला जवळ जवळ पुनर्जन्म दिला आहेस. तुझ्यासारख्यासाठी काहीतरी करून तुझे उतराई होणे माझ्यासारख्या पामराला कसे वरे शक्य आहे?' 'हें पाखरुं मजसि येईल काय कामा, ऐसे नृपा न वद' अशी विनंती करून 'विरहिसा दिसतोसि महा नला । तरि हरीन तुझ्या विरहानला' असे हंसाने त्यास आश्वासन दिले. दमयंतीच्या सौंदर्याचे भरघोस वर्णन करताच मनातलीच प्रिय गोष्ट हंसाने बोलून दाखविल्यामुळे त्यासच आपला दूत बनवून नलाने दमयंतीचे मन आपणाविषयी अनुकूल करण्याचे प्रिय पण विकट असे काम त्याजकडे सोपविले.

स्वामिनिष्ठ सेवकाप्रमाणे नलाचे अंगीकृत कार्य पार पाडण्यासाठी हंस भीमकाच्या नगरीकडे अत्यंत तत्परतेने निघाला. हंस जेव्हा दमयंतीच्या नगरीत येऊन दाखल झाला तेव्हा ती आपल्या सख्यांसह उद्यानात खेळत होती. हंसाने आपल्या विभ्रमाने व सौंदर्याने दमयंतीचे लक्ष आपल्याकडे वेधून घेऊन तिला झुलवत झुलवत तिच्या मैत्रिणींपासून दूर नेले. नलाच्या वर्णनाने आणि स्तुतीने तिचे मन भारावून टाकून आधीच नलाविषयी उत्सुक असलेल्या दमयंतीचा उत्साह द्विगुणित झालेला पाहून त्याने तिचा निरोप घेतला. कामगिरी यशस्वी रीतीने पार पाडल्याचे समाधान मिळाल्याने हंसाने नलराजाची भेट घेऊन त्याच्याकडून शावासकी मिळविली.

हंसाच्या तोंडून नलराजाची स्तुती, त्याचे वर्णन व त्याचे प्रेम ऐकून दमयंती अधिकच बेचैन झाली. तिची वाढती विरहावस्था तिच्या आईच्या नजरेतून सुटू शकली नाही. 'औषध नलगे मजला' या दमयंतीच्या सूचक उद्गारातील श्लेष लक्षात घेऊन तिने भीमक राजाला दमयंतीच्या स्वयंवराची तयारी करण्यास सुचविले. दमयंतीच्या स्वयंवराची सर्व सिद्धता झाली. स्वयंवराचा मुहूर्त निश्चित झाला. देशोदेशींच्या राजांना आणि राजपुत्रांना निमंत्रणे गेली. नलानेही मोठ्या आनंदित मनाने स्वयंवरास जाण्याची तयारी केली.

त्रैलोक्यात संचार करणाऱ्या नारदांनी पृथ्वीवरची ही विशेष वार्ता स्वर्गामध्ये कळविली. दमयंतीचे सौंदर्य स्वर्गातील अप्सरांहूनही श्रेष्ठ आहे, असे वर्णन करताच इंद्राच्या मनातही अभिलाषा उत्पन्न झाली. वरुण, यम व अग्नी यांनाही दमयंतीच्या स्वयंवराच्या वातमीने पाणिग्रहण करावे अशी इच्छा झाली. इंद्र या तिघांना घेऊन भीमकाच्या नगरीकडे निघाला. वाटेत त्यांना नल भेटला. त्याचे सौंदर्य पाहून दमयंती त्याच्याखेरीज अन्य पुरुषास वरणार नाही अशी देवांची खात्री झाली. तरी देखील दमयंतीचे मन आपणांविषयी अनुकूल करण्याची कामगिरी इंद्राने नलावर सोपविली. याचनाभंग न करणारा अशी नलाची

प्रसिद्धी असल्याने आपला शब्द फुकट जाणार नाही अशी इन्द्राला खात्री होती. नलाने इन्द्राचा निरोप दमयंतीस कळविला आणि तिने 'नलाखेरीज अन्य पुरुषास मी वरणार नाही,' असा आपला निर्धार स्पष्टपणे बोलून दाखविला. नलाला दमयंतीचे उद्गार ऐकून मनात फार संतोष झाला, परंतु त्याने तो प्रकट न करता इन्द्रास तिचा नकार कळविला. दमयंतीला खरा नल कोणता ते ओळखता येऊ नये म्हणून इन्द्रादी देवांनी नलरूप धारण करून नलाबरोबर स्वयंवर मंडपात प्रवेश केला आणि मंडपात त्याच्या जवळच ते आसनस्थ झाले. गोंधळून न जाता दमयंतीने सखी शारदेच्या सहाय्याने पाच नलांपैकी खऱ्या नलालाच ओळखून माळ घातली व देवांना राग येऊ नये म्हणून

माझा भीम जैसा पिता । तैसे तुम्ही तत्त्वता ॥

करा कन्यादान आता । नळनाथाचे करीं ॥

अशी सविनय प्रार्थना केली. नल-दमयंतीचा विवाह मोठ्या थाटाने साजरा झाला.

व्यक्तिरेखा

नल-दमयंती-स्वयंवराख्यान हे लहान असल्याने रघुनाथ पंडिताला व्यक्तिचित्रणाला पुरेसा अवसर मिळू शकला नाही. आख्यान जसे लहान तसेच त्यातील प्रसंग व कालावधीही लहान असल्याने लेखकावर वरीच बंधने पडली आहेत. तथापि कवीने आपले व्यक्तिचित्रणाचे कौशल्य दाखविण्याची संधी मात्र दवडली नाही. या स्वयंवर काव्यात नल, दमयंती व हंस या तीन व्यक्तिरेखा महत्त्वाच्या व स्पष्ट असून नारद, इंद्र, शारदा, भीमक राजा, दमयंतीची आई, नलदूत, दमयंतीच्या सख्या, यम, वरुण, अग्नी इत्यादी अनेक व्यक्तीचे ओझरते दर्शन घडते. व्यक्तिचित्रणात सूक्ष्मतेबरोबरच रेखीवपणा आहे. स्वयंवर व तेही दमयंती-सारख्या सुंदर युवतीचे, रघुनाथ पंडितासारखा रसिक व संस्कृत वाङ्मयाचा व्यासंगी कवी, शृंगार रसाला थारा देण्यासाठी बैठक मारून हाती लेखणी घेऊन बसला असता वर्णनात थोडाफार उत्तानपणा येणे स्वाभाविक आहे. परंतु उत्तान वर्णनातसुद्धा वीभत्सता आलेली नाही. हंस पक्ष्याला नुसती मानवी वाणी देऊन रघुनाथ पंडित थांबला नाही. मानवी मनाची खोली व बुद्धीची चमक ह्या देणग्याही त्यास दिल्यामुळे नल-दमयंती स्वयंवरातील हंस हा नल-दमयंती इतकाच जिवंत, आकर्षक व वैशिष्ट्यपूर्ण झाला आहे.

नल

नल हा प्रेमी तरुण नायक असला तरी तो धीरोदात्त आहे. तो चंद्राहून

शांत असून त्याचा प्रतापसूर्य कधीही न मावळणारा आहे. तो पुण्यश्लोक 'नृपावळी-तील पहिला मानकरी' असून 'लोकीं नसे नलमनस्तुलना विलोकी' अशी त्याची ख्याती आहे. त्याने चौसष्ट कला आत्मसात् केल्या असून अश्वविद्या व धनुर्विद्या यांत तर त्याचा हात धरणारा कुणीच नाही. प्रत्यक्ष मदन व अश्विनीकुमार यांनी माना खाली घालाव्या असे त्याचे शारीरिक सौंदर्य अप्रतिम आहे. त्याचे औदार्य तर इतके विलक्षण की, याचक म्हणून द्रव्य घेऊन गेलेलेच इतके श्रीमान् होते की, नलाकडे याचक म्हणून येणाऱ्या इतरांचे ते धनी व्हावे.

'जो धैर्ये धरसा, सहस्रकरसा तेजे तमा दूरसा ।

जो रत्नाकरसा गभीर, शिरसा भूपां, यशो हारसा ॥

ज्ञाता जो सरसावला नवरसा माझारि शृंगारसा ।

शोभे तामरसाक्ष तो नळ. . .'

असे कवीने त्याचे गुणवर्णन केले आहे.

दमयंतीसारख्या तरुण सुंदरीचे वर्णन ऐकून तारुण्यसुलभ अशा विकारांनी तो अस्वस्थ झाला. 'जाया ते रुचली' परंतु ती दृष्टीस पडेना व 'तिजकडे जाया न ये' अशी स्थिती झाल्याने 'रायाला न गमे न जाय रजनी, आयास होती मह, 'संगीतहि सुख गमेना,' 'मन कोठेहि रमेना' अशी अवस्था झाल्याने तो वनविहारास निघाला.

सुवर्णमय कांती असलेल्या हंसाला पाहून तो सरोवराचे काठी थांबला. त्याने पक्ष्याला पकडताना विजार व डौर वर केला, आणि वहाणा काढून ठेवून देऊन मंद पावले टाकीत त्याने 'हळूच धरिला कलहंस पायी'. हंसाने सुटकेसाठी वराच प्रयत्न केला. विनवणी करून करुणा भाकली, तरीही 'न सोडी हा नळ भूमिपाळ माते' अशी खात्री पटल्यावर हंस त्याला टोचून बोलू लागला. 'कटकमुकुटादी भूषणें कराया' तू मला धरले असलेस, तर तुझे औदार्य व दयामाया फारच वाखाणण्याजोगी आहे असे म्हणताच हंसाचे खोचक बोलणे राजाच्या मनाला लागले.

'मजहि वध कराया घातकी पातला जो'

'वरुनि पति असा ही भूमि कैसी न लाजो'

असे हंसाने उद्गार काढताच मात्र राजा लज्जित झाला व त्याने त्यास सोडून दिले.

नळाची विरहावस्था चाणाक्ष हंसाच्या दृष्टीतून निसटू शकली नाही. आणि म्हणूनच 'मज योजी तुझ्या कामी' अशी त्याने नलास विनंती केली. 'चतुर ये तरुणी हृदयंगमा, करवितो तिजसी तुज संगमा' असे त्याने आश्वासन देताच 'आधार हा मज' म्हणोनि नलराजा डोलू लागला. दमयंतीच्या सौंदर्याची काल्पनिक चित्रे रेखाटून तिच्याशी संयोग झाल्यास प्राप्त होणाऱ्या शृंगारचेष्टांच्या स्वप्नात

तो थोडा वेळ दंग झाला. हंसापुढे कोणताही आडपडदा न ठेवता त्याने आपले मन उघडे केले पण त्याचबरोबर दमयंतीला 'माझा असा भ्रम, न तू परि तीस बोलें' अशी त्याने सूचना देऊन ठेवली. नलाच्या मनाचा मोकळेपणा व समय-सूचकता विशेष लक्षात घेण्यासारखी आहे.

दमयंतीच्या पाणिग्रहणासाठी नल मोठ्या उत्साहाने निघाला असता वाटेत इंद्रादी देवांशी त्याची गाठ पडली. स्वतःच्या दैवाची परीक्षा करण्याकरिता तो ज्यास्तव निघाला होता, त्याच कार्यार्थ निघालेल्या देवांचा जासूद म्हणून तिथेच जाण्याचा प्रसंग त्याजवर यावा हा केवढा दैवदुर्विलास ! नुसते दमयंतीच्या सौंदर्याचे वर्णन ऐकून ज्याला 'रजनी दिवस गमेना' त्यालाच 'माझ्याऐवजी तू इंद्राला वर' असे दमयंतीला सांगण्याची पाळी यावी ना ! त्याच्या मनात अनेक विकल्प आले.

'हा जीवही धनहि देइन निश्चयाने' -परंतु;
'देवेन्द्र दे जरि म्हणेल कदापि भैमी ।
ते देववेल मज; काय करीन गै मी ?'

असा प्रश्न त्याच्यापुढे उभा राहिला. इंद्राने विनंती केल्यावर त्याने स्पष्टपणे सांगितले,

'मज निज सुमनाची घातली माळ तीने'
'हृदय तरि तियेच्या सांद्र जालें सुवासें ।
चलित न करवे तें कोणत्याहि प्रयासें ॥'

इतके स्वच्छ व स्पष्ट सांगूनसुद्धा जेव्हा इंद्र आपला हट्ट व आग्रह सोडीना तेव्हा नाइलाजाने त्याने त्याचे दूतत्व पत्करले. अंगीकृत कार्यात मात्र त्याने कुचराई किंवा दगलबाजी केली नाही.

[दमयंतीवर त्याचे मन बसले असता व तीही आपणावर अनुरक्त आहे हे ठाऊक असताना इंद्राकडून निर्भय संचार करण्याचा वर घेऊन स्वतःची कैफियत दमयंती-पुढे मांडणे नलास अशक्य नव्हते. परंतु तसा विचारही त्याच्या मनात आला नाही. दमयंतीच्या भेटीत त्याने स्वतःसंबंधी एक अवाक्षरही काढले नाही. दमयंतीने अनेक वळा 'तू कोण' असे विचारले असताही स्वतःचे व्यक्तित्व स्पष्ट अगर सूचित न करता मी 'इंद्राचा हेजीब' आहे एवढेच त्याने सांगितले. तिने आपला निर्धार स्पष्टपणे बोलून दाखविला असता इंद्राला अगर इतर देवांना वरण्या-विषयी त्याने तिला तीनतीनदा विनंती केली आहे यात त्याची कर्तव्यनिष्ठाच दिसून येते.] 'नळावेगळा भर्तार । नलगे स्वप्नीहि साचार' हे दमयंतीचे उद्गार ऐकून त्यास मनातल्या मनात गुदगुल्या झाल्या असल्या, तरी मन विचल होऊन देता 'टाकुनि इंद्राचा संभ्रम । धरिसि कां हा नळभ्रम' असे जे त्याने सांगितले त्यात त्याचे धैर्य, निष्ठा व संयम फार चांगल्या रीतीने दिसून येतो. 'नळमाया

टाकुनी-देवराया बरी' असे त्याने पुनः सांगितले. परंतु दूतकार्यात त्याला यश यावयाचे नव्हते. नकार घेऊनच त्याला परतावे लागले.

स्वयंवरमंडपात गेल्यावर दमयंतीला शारदेने-

होतील नंदन विलास जयास तो हा ।
आहे धनंजयहि, धर्महि जाण तो हा ॥
रत्नाकरों तुज विराजविता विहारी ।
हा पाहिजे तरी वरीं नळ रूपधारी ॥

अशी ओळख करून देताच दमयंतीने नळास माळ घातली.

दमयंती

दमयंती नलाला साजेशीच नायिका आहे. तिच्या सौंदर्याला तिच्या विनयाने अधिकच उठाव आला आहे. [मैत्रिणींबरोबर खेळण्यावागडण्यात तिचा वराच वेळ जात असल्याने तिच्यात बालिश अल्लडपणा दिसत असला, तरी नलाच्या गुणवर्णनाने मन उल्हसित होण्याइतके प्रौढत्व तिच्या ठायी त्या वेळी निश्चित आले होते. हंसाच्या तोंडून नलाचा निरोप ऐकल्यावर ती तारुण्यसुलभ विकारांनी व्याकूळ झाली, तरी तिने कुलाच्या मर्यादेचे उल्लंघन केले नाही. 'औषध नलगे' म्हणताना मनाचा स्पष्ट भाव इतरांना कळविताना, तिचे जसे धैर्य व निर्धार दिसून येतो, तसाच वडिलमाणसांच्या संबंधीचा योग्य आदर व बुद्धीचे चातुर्य यांचाही प्रत्यय आल्या-वाचून रहात नाही. 'नलाखेरीज अन्य पुरुषास मी वरणार नाही' असे इंद्राच्या हेजीवाला-नलाला-सांगताना तिची करारी वृत्ती व नलाविषयीची अलोट प्रीती स्पष्टपणे व्यक्त होते. इंद्रादी देवांना नकार देऊन त्यांची रुष्टता पत्करण्याऐवजी 'तुम्ही मला पित्यासमान आहात, तुम्हीच माझे कन्यादान नलाशी करून द्या,' असे सांगण्यात तिचे चातुर्य दिसून येते.

तिची कांती सरसीरुहाच्या अंतरंगाप्रमाणे पिवळी व गोरोचनाप्रमाणे गौर होती. हंसाला तिचे मुख चंद्राप्रमाणे भासले. नाक चापेकळीसारखे सरळ, आणि ओठ पांढऱ्यासारखे लाल होते. तिचे स्तन वर्तुळाकृती व भरीव होते. कवी स्तनांना गडाची उपमा देऊन

'नोहेच नाभि तरि काय सुरंग आहे,
रोमावळी गमतसे मज शृंखळा हे ।'

अशी कल्पना करतो. कल्पनेने निर्माण केलेल्या दमयंतीच्या सौंदर्यचित्रात नळाला तिचे विशाल नेत्र भृंगांनी विराजित केलेल्या नव्या अरविदपत्रांप्रमाणे वाटले. तिचा निटिल प्रदेश अष्टमीच्या सुधाकराप्रमाणे भासला.

दमयंती आपल्या प्रिय मैत्रिणींबरोबर हसत खेळत असता हंस नळाचा निरोप

घेऊन कुंडिनपुरास आला. त्याच्या सुवर्णमय देहाने तिचे लक्ष वेधले गेले. तू कोण, कुठला वगैरे प्रश्नांनी त्याची तिने कुतूहलाने चौकशी केली. त्याला पकडण्याचा तिचा प्रयत्न विफल झाला व 'तू भूमिभागी फिरणारी, मी स्वर्गति संचार करणारा. मला पकडणे कधीतरी शक्य होईल काय', असे हंसाने चिडविले, तरी ती चिडली नाही, 'नलाचा निरोप सांगण्यासाठी मी आलो आहे' असे. त्याने म्हणताच तिला विलक्षण आनंद झाला. नलासंबंधी अधिक माहिती मिळविण्याच्या दृष्टीने

'नळें तुजसी एकांत काय केला ।

तोचि ऐकाया जीव हा भुकेला ॥'

अशी तिने मोकळ्या मनाने कबुली दिली. नलाने अनुरूप पत्नी शोधण्यासाठी मला धाडले असून मी तुझी त्याच्यासाठी निवड केली आहे असे हंसाने सुचविताच तिच्या आनंदास सीमा उरली नाही. 'नळ नवरा, मी नोवरी, मज तो वरी काय होईल ऐसे ?' अशी तिला शंका वाटत होती. तिने एक पद गाऊन हंसाला शंका सूचित केली. चतुर राजहंसाने तिच्या मनीचा भाव ओळखून अधिक ताणून न धरता

'जसी रंजली आहेस निषधभूषीं

तसा तोही रंजला तुझ्या रूपीं ।'

असे त्याने तिला स्पष्टपणे सांगून टाकले आणि 'नलाशिवाय अन्यास तू वरणे योग्य होणार नाही,' ह्याचीही तिला जाणीव करून दिली. ब्रह्मदेवानेच तुमची गाठ बांधली आहे.

'नळरहित वराशी तूज योजूनि पाहे ।

तरि मग विधिऐसा कोणता मूढ आहे ?'

असेही सांगण्यास तो विसरला नाही.

'चतुर सुंदर तो तरुण निषधराजा ।

तुंवा राजी केलाच तूं घरा जा !।'

असे हंसाने सांगताच ती आनंदाने बहरून गेली असल्यास नवल ते कोणते ? हंसाने उड्डाण केल्यावर तिच्या मैत्रिणी तिच्या भोवती गोळा झाल्या व हंसाने एकांती काय सांगितले याची विचारपूस करू लागल्या. तिचे मन द्विधा झाले. कारण,

होणार जो वर तदीय वियोग दाही ।

सांगावयास न ये लपवावयाही ॥

अशी तिची स्थिती झाली होती. तिचे मन कशातच रमेना.

न बैसे सेजेवरि न परिसे जे शुकगिरा । न नाहे-

कारण नलाच्या खेरीज तिला अन्य कोणतीच गोष्ट रुचेना, परंतु असे जरी असले, तरी ती कुलवती असल्याने लज्जावती अशा त्या युवतीस वडील माणसांचा धाक

होता आणि म्हणून 'झांकीतसे विरहपावक', परंतु 'तो न झांके'. तिचे शरीर विरहाने इतके व्याकूळ झाले की तिला मूर्च्छाच आली. दासदासींनी शीतलोपचार केल्यावर तिला शुद्ध आली तेव्हा 'औषध नलगे मजला' असे म्हणून आईला तिने आपल्या मनीचा भाव अत्यंत सूचकतेने व मर्यादेने सुचविला.

नल जेव्हा इंद्राचा दूत म्हणून तिच्या मंदिरी आला तेव्हा ती आश्चर्याने थक्क झाली. 'इंद्राला तू वर' असे त्याने तिला सांगितले असता ते तिला रुचले नाही. नलाचे सौंदर्य पाहून तिने त्याचे नाव, गाव, विचारले; परंतु तो अधिक काहीच सांगेना, तेव्हा

बोले सुंदरी तयासीं । 'वंश-नाम न सांगसी ॥

तरी आम्ही परपुरुषासी । वदणें मर्यादा नोहे' ॥

दमयंतीला मर्यादशीलतेची किती जाणीव होती ह्याचे हे दुसरे उदाहरण होय. पुन्हा जेव्हा नल तिला 'इंद्राला वर' असे म्हणाला, तेव्हा मात्र ती त्याचा योग्य तो मान राखून निश्चयपूर्वक म्हणाली—

नळावेगळा भ्रतार । नलगे स्वप्नीही साचार ॥

स्वयंवर मंडपात पाच नलांतील खऱ्या नलाला माळ घातल्यावर देवादिकांचा कोप होऊ नये म्हणून मोठ्या खुबीने 'तेव्हा दमयंती सुंदरी । इंद्रादिकां नमस्कारी' व 'अमृततुल्य गोड शब्दांनी म्हणाली—

'माझा भीम जैसा पिता । तैसे तुम्ही तत्त्वतां ।

करा कन्यादान आतां । नळनाथाचे करीं ॥'

दमयंतीच्या या उद्गारांत समयसूचकतेइतकाच देवादिकांबद्दलचा आदर आणि भीती व्यक्त झाली आहे.

हंस

राजहंसाला केवळ मानवी देह नसला, तरी त्याचे ठायी वाणी, बुद्धीचे चातुर्य हर्षखेदादी भावना, व्यवहारकुशलता कृतज्ञताबुद्धी इत्यादी अनेक मानवी वैशिष्ट्ये दिसून येतात. हंसाच्या स्वभावचित्रणास स्वयंवरात फारच थोडा अवसर असला तरीही त्याचे व्यक्तिचित्र ठसठशीत झाले आहे. त्याचा स्वभावपरिषोष काही ठिकाणी नल-दमयंतीपेक्षाही अधिक उठावदार वाटतो.

हंसाचा देह कांचनाचा अमून त्याच्या पंखांत विजेची चमक व तरलता आहे. त्याची चोच माणकासारखी आहे. जलविहाराने श्रान्त होउन तो सरोवराच्या काठी एक पाय पोटाशी घेऊन झोपला असता नलाने हळूच त्यास पकडले. 'कलकल कलहंसें फार केला सुटाया'; पण त्याचा उपयोग झाला नाही. राजाच्या मनगटास चावूनही पाहिले; पण सुटका होईना. संकटात सापडला

असता स्वजनांची मदत मिळावी म्हणून प्रयत्न करावा, तर ते पळपुटे केव्हाच भीतीने उडून गेले होते. 'कठिण समय येतां कोण कामास येतो !' ही प्रचीती आणि 'न सोडी हा नळ भूमिपाळ मातें', अशी खात्री होताच त्याने सुटकेसाठी नवा पवित्रा टाकला. तो मोठ्या अदबीने म्हणाला— 'हे राजा, माझ्यासारख्या पाखराला मारून तू आपल्या नावाला कमीपणा आणू नकोस ! तू वीर आहेस, तू तुझे शौर्य वीरापुढे गाजवावेस, माझ्यासारख्या यःकश्चित पाखराशी तू झुंज करू लागलास तर तुझे हसे होईल. 'हंसहिंसक' हे विरुद्ध तुला शोभत नाही. माझ्या सुवर्णमय शरीराचा मोह धरू नकोस. त्यापासून कटकमुकुटादी भूषणे तयार करावी अशी जर तुझी कल्पना असेल, तर ती त्याज्य आहे. इतके बोलून-सुद्धा जेव्हा नल सोडीना, तेव्हा डोळ्यात पाणी आणून त्याने आपली कौटुंबिक व्यथा सांगितली, "आई म्हातारी; तिला उडता येत नाही. कांता साता दिसांची नवप्रसव, म्हणून त्यांना त्राता मी एकटाच, अशा मला जर तू मारलेस तर सारे कुटुंब निराधार होईल." हंसाच्या वाणीत कारुण्य व भावनेत ओलावा आहे. कोठून ह्या ठिकाणी आज जलविहारार्थ आलो, असाही त्यास पस्तावा झाला. वायकोच्या आठवणीने तर त्यास परम दुःख झाले—

सखे माझे परतोनि घरा येतां ।

तुवां सजणे हा समाचार घेतां ॥

तया शोकें घायाळ हृदय होतां ॥

तिच्या मनाची काय स्थिती होईल याचें तो कल्पनाचित्र रेखाटतो :

माय माझी बसेल शोकशाळे ।

मला आळवितां हृदय तिचें पोळे -!

असे म्हणताच राजालासुद्धा द्रव आला. त्याने त्यास सोडून दिले.

राजाने सोडून दिले म्हणून चढून न जाता कृतज्ञतेने तो अधिक नम्र झाला. उगाच कुणाचे फुकट उपकार न मानून घेण्याइतका स्वाभिमान हंसापाशी आहे. सुटकेनंतर तो म्हणतो—

'राया तूं थोर दर्यासिंधू, नीतिसागरही तूंचि दीनबंधू'—

'मी तुला निखंदूनी बोललो ही चूक झाली. मला क्षमा कर, मी तुझ्या पायांना वंदन करितो.' प्रसंगविशेषी हंस जरी टोचून बोलला असला, तरी त्याला त्याचा पश्चात्ताप झाला आहे. चुकीबद्दल माफी मागण्यात त्याला कमीपणा वाटत नाही, हा त्याच्या मनाचा मोठेपणा आहे. दमयंतीच्या सौंदर्याचे सूक्ष्म वर्णन करून तो नलाचे मन जिंकतो व त्याचे दूतत्व पत्करून दमयंतीकडे जातो.

दमयंतीला नलाविषयी सांगताना तिच्या मैत्रिणीपासून तिला तो झुलवत झुलवत दूर नेतो, यात त्याची समयसूचकता व चतुराई दिसून येते. ती त्याला पकडण्याचा प्रयत्न करते, पण तिला जेव्हा यश मिळत नाही तेव्हा—

भूमिभागीं फिरणार तूं तुला मी ।

कसा सांपडेन सांग गगनगामी ?

असा प्रश्न करतो. एखाद्या चतुर मनुष्याने बोलावे अशी त्याची वाणी ऐकून दमयंती आश्चर्याने थक्क होते. त्याच्या सुवर्णमय देहाचे तिला कौतुक वाटते. ती त्याला 'कोण, कुठला' असले प्रश्न करताच तो स्वतःसंबंधीं तिला माहिती देऊन आपल्या आगमनाचे प्रयोजन सांगतो.

'आम्ही हंस म्हणजे ब्रह्मदेवाचे विमानवाहक, मंदाकिनीतील अरविंदांचा आम्ही फलाहार करतो. तूर्त मी नलाची सेवा पत्करली असून त्याच्यासाठी तुजकडे आलो आहे', असे सांगून नलाच्या वर्णनाने तो तिचे मन उल्लसित करितो. इतके की, 'नळें तुजसी एकांत काय केला ?' हे ऐकण्यासाठी तिचा जीव भुकेला व्हावा. तिच्या मनाची विकलता लक्षात घेऊन तो दमयंतीला मोठ्या खुबीने म्हणतो,

नळ म्हणाला मज धरुनि सरळ बाहीं

सकळ भुवनें तरि फिरुनि राजगेहीं, ॥

एक नवरी मज योग्य बरी पाहीं

नल मला प्रिय आहे असे श्लेषाने दमयंतीने सुचविताच तो म्हणतो,

जसी रंजली आहेस निषधरूपी, तसा तोही रंजला तुझ्या रूपीं ।

दैवघटितें अन्योन्य व्हाल सोपीं, तुम्ही नांदालहि सत्य हें निरोपीं ॥

असा भरघोस आशीर्वाद व सदिच्छा व्यक्त करण्यास तो विसरत नाही. 'सफल माझे हे येथवरी येणे' असे समाधान मिळताच तो तिचा निरोप घेऊन नलाला पोचवितो.

हंसाच्या स्वभावरेखनाची श्री. औधकर (प्रतिनिधी) यांनी शेक्सपीयरच्या टेंपेस्ट नाटकातील एरियलशी तुलना केली आहे. वायकामुलांसाठी व विशेषतः म्हाताच्या आईसाठी त्याने केलेल्या शोकात जितका जिव्हाळा आहे, तितकीच नलाचे दूतत्व पत्करण्यात कृतज्ञता व सहृदयता दिसून येते.

रस

'मधुररसाधारा' अशी नलकथा सांगण्यास सिद्ध झालेला रघुनाथ पंडित या काव्यात 'होय गृंगारा करुणरसा थारा' असे मोठ्या अभिमानाने व आत्म-विश्वासाने सांगतो, परंतु उपलब्ध काव्याचा अभ्यास करता त्यात या दोन रसांना कितपत थारा मिळाला आहे, हे तपासायला हवे. आज उपलब्ध असलेल्या काव्यात नलचरित्रातील केवळ स्वयंवरापर्यंतचा कथाभाग आला आहे. नल-चरित्रातील उत्तरभागातील करुण रसाच्या मानाने या कालविभागात एकूणच

करुण रसाला फारसा अवकाश नाही. नलदमयंतीच्या प्रेम अनुभूतीतही कोणताच अडथळा न आल्याने करुण रसाची निर्मिती होऊ शकली नाही. या काव्यात कवीने 'करुण रसाला थारा' दिला असल्याचे सांगितले असल्यामुळे काव्यातील करुण रसाची शोधाशोध सुरू झाली आणि करुण रसाला थारा मिळाला आहे, हे सिद्ध करण्यासाठी हंसाच्या प्रापंचिक व्यथांचे त्याने केलेले चित्रण हे पुरावा म्हणून पुढे करण्याचा प्रयत्न काही विद्वान अभ्यासकांनी केला आहे. 'म्हाताच्या आईला उडता येत नाही व कांता साता दिसांची नवप्रसव आहे यास्तव त्यांचा एकमेव आधार असा जो मी त्या मला त्यांच्या सेवेसाठी मुक्त कर', ही जी हंसाची विनवणी, तीत चातुर्य असले तरी कारुण्य नाही. नलाने त्याची मुक्तता केली ती कारुण्यामुळे नसून त्याची 'दीन वाचा' ऐकून 'हेलावला नळपयोधी दयारसाचा'

प्रा० ल० ग० जोग यांनी या काव्यातील 'करुण रसाचा थारा' सिद्ध करण्यासाठी एका वेगळ्या घटनेवर बोट ठेवले आहे : "आपणास जी गोष्ट सर्वांत अधिक प्रिय असते, तिचा त्याग ही सर्वांत अधिक कारुण्यपूर्ण गोष्ट होय. सीतात्याग ही रामाचीही दारुण शोकांतिका बनते, ती या कारणासाठी. . . प्रस्तुत काव्यात हंसाने परस्परांत प्रेमभावना निर्माण केल्यानंतर नल विरहव्यथित होतो. तिनेही हंसाजवळ श्लेषात्मक भाषेत मी नळावर अनुरक्त असल्याची कबुली दिली आहे. स्वयंवर झाले, तर नलालाच ती माळ घालील हे देव बोलून चुकले आहेत ! तेव्हा आपणावर अनुरक्त असलेल्या व आपण जिच्या कामसोपान पौर्णिमेची रात्र अपेक्षित आहोत, अशा नळावर देवांनी केलेली बळजबरी हा पुरेसा करुण विषय नव्हे काय ? 'तू स्वयंवराला न येता परत जा' सांगणे वेगळे व 'तुझ्या नियोजित पत्नीला भेटून आमचेच जमवून दे' असे सांगणे निराळे. एवढे होऊनही नळराजा असे स्पष्टपणे देवांना सांगतो की,

मज निजसुमनाची घातली माळ तीने ॥

हृदय तरि तियेच्या सांद्र झाले सुवासे ।

चलित न करवे ते कोणत्याही प्रयासे ॥

इतक्या स्पष्ट शब्दांत सांगूनही देवांनी त्याला दूत बनविलेच. एखाद्या पुरुषाचे प्रणय व भावजीवन संपूर्णपणे उध्वस्त करून टाकणारी ही घटना आहे. दमयंती या अत्यंत प्रिय व्यक्तीचा आपणहून बोलून त्याग करण्याची वेळ नळावर आली, ही श्रेष्ठ व भव्य करुणरसाची जन्मभूमी ठरू शकते. दमयंती स्वयंवरातील करुणरसाचा विचार या दृष्टीने करता येतो व हंसाची संसारी (व तात्पुरती) शोकांतिका बळेच धरून करुण रसाची प्रतिज्ञा पुरी होते असे म्हणायलाही नको." ('आलोचना' आक्टोबर १९६८)

रामचंद्राच्या सीतात्यागाची व या काव्यातील नळाच्या दमयंतीत्यागाची तुलना

अत्यंत चुकीची आहे. सीता-रामांत अनेक वर्षांचे सहवासोत्तर प्रेम आहे, नलाला दमयंतीचा किंवा दमयंतीला नलाचा सहवास घडलेलाच नाही. त्यामुळे सहवासाने प्रिय होणाऱ्या व्यक्तीच्या त्यागाबाबतचे विवेचन येथे अत्यंत गैरलागू. देवांनी सांगितलेली कामगिरी अवघड असली तरी केवळ त्यामुळेच दमयंतीचे प्रत्यक्ष प्रथमदर्शन नलाला घडते आणि तेही देवांच्या कृपाप्रसादामुळे तिच्या अंतःपुरात जाऊन. या घटनेत अवकाश असलाच तर तो कारुण्यापेक्षा शृंगाराला आहे, दुर्दैवाने कवीने त्या घटनेचा तसा उपयोग करून घेतलेला नाही. प्रा० जोगांनी सुचविलेली ही घटना हंसाच्या सांसारिक रडकथेइतकीच तोटकी आहे. कवीने जर नलचरिताचा उत्तरभाग लिहिला असता (किंवा लिहिला असून तो अद्याप उपलब्ध झालेला नाही, असे गृहित धरले), तर कदाचित करुण रसाला थारा मिळाला असता. परंतु आहे या स्थितीत वरील दोन्ही पुराव्यांचा विचार करिता येथे करुणरसाला थारा मिळाला आहे, असे म्हणवत नाही.

या काव्यात शृंगार रसाला तरी थारा मिळाला आहे काय ? असल्यास तो कितपत व कसा मिळाला आहे, आणि नसल्यास तो का मिळाला नाही याचा विचार करावयास हवा. उपलब्ध काव्य स्वयंवरापर्यंतच्याच कथाभागावर आधारित असले, तरी त्यात विवाहपूर्व शृंगाराला भरपूर अवसर आहे. परंतु कवीने ही संधी दवडली आहे. नल-दमयंतीची एकमेकांविषयीची प्रीती ही प्रथमदर्शनी प्रेमाहूनही काकणभर सरस आहे. एकमेकांची दृष्टभेट न होताच केवळ एका चतुर पक्ष्याच्या वर्णनावरून ते एकमेकांवर अनुरक्त झाले आहेत. फोटो पाहून मुलगी पसंत करण्यातलाच एक प्रकार ! दमयंतीच्या सौंदर्याची नळाजवळ हंसाने वाखाणणी करताच तो तिचे उरोजमय स्वरूप कल्पनेने रंगवू लागतो, इतकेच नव्हे तर 'पुरुषायित' समागमापर्यंतही त्याची वावडी कल्पनेत उडू लागते. आणि नळाच्या कीर्तीचे पवाडे ऐकून दमयंती आपल्या मनोमुकुरी उभ्या असलेल्या नळापासून 'एक शयन निवासा'ची अपेक्षा करते. शृंगाराचे हे कल्पनासाम्राज्य आहे, प्रत्यक्ष शृंगार नव्हे. एकमेकांच्या रूपाविषयी अगर यशाविषयी ऐकून एकमेकांच्या मनात प्रीतिभावना उदित होऊ शकेल, नाही असे नाही. क्वचित् कामप्रेरणाही उत्पन्न होईल, परंतु केवळ एकतर्फी कामप्रेरणा उत्पन्न होणे म्हणजे शृंगार म्हणता येईल काय ? कामवासना आणि प्रीती स्वयंभू असली, तरी शृंगार हा एकट्यानेच अगर एकटीनेच सिद्ध होऊ शकत नाही. दोघांच्या साहचर्याची आवश्यकता ही शृंगाराची आवश्यक अशी प्रथम बाब आहे. एखाद्या उद्यानात एखाद्या रूपवतीच्या दर्शनाने एखादा उल्लू नायक कामपीडित होऊ शकेल, परंतु केवळ तेवढ्यानेच त्याचा शृंगार पूर्ण होऊ शकत नाही. मनात उद्भवणारा कामुक विचार म्हणजे शृंगार नव्हे. नल-दमयंती यांनी एकमेकांस पाहिलेलेच नाही. मग स्पर्श, आलिंगन, चुंबन तर बाजूलाच राहिले. (शृंगारिक वर्णने

आणि शृंगार एक नव्हेत. 'राया उरोजमयरूप असे पाहतो' हा हंसोक्त चरण; 'वाळे, जसा न धरितो सुरतश्रमाने' हाही हंसोक्त चरण; 'चोळीस आणिक निरीस हरी निरीक्षी' हा निवेदनातला श्लोक - असे तीन श्लोक काही शृंगार संसूचन करतात, असे प्रा० ल० ग० जोग म्हणतात; परंतु वास्तविक हे शृंगारसंसूचन नसून कामुकतेचे व कामपीडेचे संसूचन करणारे हे श्लोक आहेत, असेच म्हणावयास हवे. प्रा० जोगांच्या मते या काव्यात पारंपरिक पद्धतीची शृंगार-वर्णने नाहीत. प्रा० जोग यांनी शृंगारवर्णने आणि शृंगारिक वर्णने या दोन भिन्न शब्दांची गल्लत केलेली दिसते. या काव्यातील शृंगारवर्णने पारंपरिक पद्धतीची आहेत किंवा नाहीत, हा मुद्दा गौण आहे; पण आहेत ती शृंगारवर्णने नाहीत, तर काय आहे? याला शृंगार म्हणता येईल काय? आहेत ती केवळ शृंगारिक वर्णनेच आहेत. शृंगार नाही. (रघुनाथ पंडिताने या काव्यात थारा दिलाच असला, तर तो शृंगाराला नसून केवळ शृंगारिक वर्णनांनाच दिला आहे.) ही वर्णने सौम्य, संयत, प्रतिष्ठित वगैरे असतील. आज उपलब्ध असलेल्या काव्यात नल-दमयंतीची विवाहपूर्व भेटच झालेली नाही. अंतःपुरात जी भेट देवांच्या योजनेमुळे झाली, त्यावेळी अनेक सख्या तेथे असल्याने शृंगाराला अवसर नव्हता आणि स्वयंवर होताच काव्य संपले असल्याने विवोहत्तर प्रेमाला जागाच नाही, त्यामुळे शृंगार रसाला येथे यत्किंचित्ही थारा मिळाला आहे, असे वाटत नाही. येथे नल-दमयंतीचे जे दर्शन घडते ते त्यांच्या प्रणयोत्सुक अवस्थेचे, त्यांच्या कामपीडेचे, कामुकतेचे आणि त्यांच्या काल्पनिक स्वप्नाळू वृत्तीचे. शृंगार रसाला थारा देण्यास बैठक मारून बसलेल्या या कवीला केवळ शृंगारिक वर्णनांवरच आपली हांस भागवावी लागली आहे.

शृंगार आणि करुण रसांना थारा देण्याची कवीची उत्कट इच्छा असूनही ती साकार करण्यात कवीला यश मिळाले आहे, असे वाटत नाही.)

"नलकथा ही प्रामुख्याने सहनशीलतेची कथा आहे. दमयंती स्वयंवरात सोपा असासुद्धा 'पण' नाही. नलाने शौर्य दाखवायचे तरी कुठे? रामाने विश्वा-मित्रावरोबर जाऊन राक्षसवध केले. कृष्णाने राक्षसांना ठार मारले. द्रौपदीच्या विवाहाचा सोहळा तर मत्स्यवेधासारख्या अवघड पणानंतर व्हावयाचा होता. ज्या ज्या म्हणून स्वयंवर-कथा मराठीत आल्या त्यांत नायकांच्या पूर्वायुष्यातील पराक्रमांना प्रणयकथेत स्थान होते. नलकथा ही अशी अपवादात्मक म्हणावी लागेल. त्याचा एक परिणाम असा झाला आहे की, नलाला विरहव्यथित पुरुष या व्यतिरिक्त अस्तित्वच नाही. आणि त्यामुळे नायक म्हणून तो आपाततः तरी दुबळा वाटतो. . . . आपल्या प्रेयसीने दुसऱ्याला वरावे असे सांगणे ज्याच्या नशिबी आले होते असा तो पुरुष होता. अनुकंपा हेच त्याच्या कलारूपाचे शौर्य आहे." - प्रा० ल० ग० जोग ('आलोचना' आक्टोबर, १९६८) यांनी नलाच्या दुबळेपणाची

केलेली ही मीमांसा योग्य आहे. नळाला प्रीतीत कोणताच व्यत्यय न आल्याने त्याचा मार्ग अगदी सरळ होता. त्याने तिला न पाहताच जिकले आणि तिनेही मग पराक्रम दाखवायचा तो कसा ? संधी न मिळाल्यास अंगी सामर्थ्य असूनही दुबळेपणाचा आरोप येतो तो असा.

श्रीहर्ष आणि रघुनाथ पंडित

कौरवांबरोबर खेळलेल्या द्यूतात सर्वस्व हरण झाल्यावर वनवासात दिवस कंठीत असता एकदा धर्मराजाने बृहदश्व ऋषीला 'माझ्यासारखा दुःखी राजा पूर्वी कधी होऊन गेलेला तुम्ही ऐकला आहे काय ?' असा प्रश्न विचारला असता 'तुझ्यासारखाच काय, पण तुझ्याहून कितीतरी पटींनी अधिक दुर्भाग्यी असा एक राजा पूर्वी होऊन गेला'-अशी सुरवात करून बृहदश्व ऋषींनी नलकथा सांगितली आहे. ही कथा महाभारतातील वनपर्वतर्गत ५० ते ७७ अध्यायांत आली आहे. नलराजाचे दुःखच धर्मराजाला विस्ताराने सांगण्याचा ऋषींचा हेतू असल्याने २८ अध्यायांपैकी फक्त पाचच अध्यायांत पूर्व नैषधचरित सांगून २३ अध्याय उत्तर नैषधचरिताला वाहिले आहेत. उद्यानात विहार करणाऱ्या नलाला सोन्याचा हंस दिसणे, त्याला पकडून सोडून देणे, नलाचा दूत म्हणून दमयंतीकडे हंसाने जाणे व तिचा निरोप नलाला आणून पोहोचविणे, स्वयंवरासाठी इंद्रादी देवांचे स्वर्गातून पृथ्वीवर आगमन, देवांचा हेजीव या नात्याने नलाची दमयंतीकडे रवानगी, स्वयंवराच्या वेळी देवांनी नलरूप घेणे इत्यादी नल-दमयंती स्वयंवरातील आकर्षक घटना महाभारतात आहेतच.

श्रीहर्षाने आपल्या नैषधीयाची रचना महाभारतातील याच कथाभागावर केली असली, तरी त्याचा व महाभारतकारांचा उद्देश भिन्न भिन्न असल्याने कथेतील निरनिराळे प्रसंग व घटना यांना कमी अधिक महत्त्व दिलेले आढळते. पूर्व नैषधीय हे सोळा सर्गांचे असण्याचे कारण नलाचे पूर्वचरित्र खुलवून सांगण्याचा कवीचा हेतू हे होय. उत्तर नैषधीय फक्त सहाच अध्यायांत संपविले आहे.

रघुनाथ पंडिताने नैषधीय समोर ठेवून रचना केली किंवा नाही, हा प्रश्न थोडासा बाजूला ठेवला, तरी प्रस्तुत काव्य लिहिण्यापूर्वी श्रीहर्षांच्या काव्याचा त्याने चांगला अभ्यास केला होता, यांत शंका नाही.

लोकीं सौरभकाव्यनाटककलालंकारचूडामणी ।

सर्वा नैषधविद्वदौषध असे विख्यात वाग्धोरणी ॥

हे त्याचेचि टिका टिकोनि घटिका ऐकेल जो आदरें ।

बोले त्या रघुनाथपंडित कवि भेटे हरी सादरे ॥

हा श्लोक जरी प्रक्षिप्त असला, तरी 'नल-दमयंती-स्वयंवर' म्हणजे नैषध

टीका- 'प्रकृत रूपांतर' आहे असे सूचित करण्यास पुरेसा आहे. आज आपणासमोर असलेले नल-दमयंती स्वयंवर नलाच्या पूर्वचरित्रावरच आधारले असले, तरी संपूर्ण नलचरित्र लिहिण्याचा कवीचा उद्देश असावा, असे मानण्यास जागा आहे. उत्तर नैषधीयातील करुण रस लक्षात घेऊनच कवी म्हणतो-

कथा बोलूं हे मधुर सुधाधारा । होय शृंगार करुण रसां थारा ।
कदाचित् त्याने संपूर्ण नलचरित्र लिहिलेही असेल, परंतु जोपर्यंत तो भाग उपलब्ध होत नाही तोपर्यंत ते गहाळ झाले असावे, अगर त्याच्या मनाचा संकल्प पूर्ण झाला नसावा, इत्यादी तर्क करित वसण्यापेक्षा अधिक काही करता येण्यासारखे नाही.

रघुनाथ पंडिताची काव्यशक्ती आणि त्याचे काव्यगुण याबाबत विद्वानांत एकमत दिसून येत नाही. इतकेच नव्हे, तर परस्परविरोधी मते अगर अगदी दोन टोके गाठलेली दिसतात. उदाहरणार्थ,

“अगदी आरंभापासून तो अखेरपर्यंत रघुनाथ पंडिताने आपले नल-दमयंती-स्वयंवराख्यान संस्कृत काव्यशास्त्रांच्या नियमास धरून थेट पंचमहाकाव्यांच्या थाटावर रचले आहे.” - वि. ल. भावे.

“संस्कृत कवितेच्या धर्तीवर जुने मराठी काव्य म्हटले, म्हणजे रघुनाथ पंडिताचे नलोपाख्यानच एक होय. . . . पंचमहाकाव्यांच्या धर्तीवर रचना केलेला हा एकच महाराष्ट्र कवी होय.” - विष्णूशास्त्री चिपळूणकर.

संस्कृत साहित्यशास्त्रकारांनी महाकाव्याची जी लक्षणे सांगितली आहेत त्यांतील काही जरी रघुनाथ पंडिताच्या नल-दमयंती स्वयंवरास लागू पडत असली, तरी सर्गबद्ध रचना आणि विस्तृत रचना ही महाकाव्याची जी लक्षणे त्यांचा यात अभाव असल्याने या काव्यास महाकाव्य म्हणता येणार नाही. नल-दमयंती स्वयंवरात सर्गही नाहीत आणि रचनाही संक्षिप्त आहे. परंतु हे जरी महाकाव्य नसले, तरी 'नैषधीय चरित' यासारखे प्रख्यात महाकाव्य समोर असल्याने व त्याच्या दीर्घकालीन व्यासंगाने महाकाव्याची छाप मात्र या काव्यावर पडलेली दिसते. महाकाव्य रचण्याचा कवीचाही उद्देश नसावा.

श्री० प्र० धों० कानिटकर यांनी 'नल-दमयंती स्वयंवराख्यान व नैषध काव्य या लेखात रघुनाथ पंडिताने नैषधीयाचा आधार किती व कोठे कोठे घेतला आहे, याचा खालीलप्रमाणे तपशील दिला आहे.

“रघुनाथ पंडिताने नैषधांतील सर्ग १, २, ३, ४, ५, ८, ९, १४ इतक्या सर्गांतील श्लोकांचा उपयोग केला आहे. स्थूल मानाने १०० श्लोक नैषधातील व १५० रघुनाथ पंडिताचे स्वतःचे दिसतात. सर्गवार वाटणी पुढीलप्रमाणे आहे-

रघुनाथ पंडित	नैषधकाव्य
श्लोक	सर्ग
१- ५४	१
५५- ९०	२
९१-१४९	३
१५०-१५६	४
१५७-१८३	५
१८४-२११	८
२१२-२४६	९
२४७-२५१	१४

रघुनाथ पंडिताने काही कल्पना नैषधातील घेतल्या आहेत. श्लोक मात्र तत्संबंधी स्वतंत्र केले आहेत. उदाहरणार्थ, पुढील श्लोक घेता येईल:

मी जाण देव नळही स्वकरी धराया ।

या श्लोकातील मूळ कल्पना नैषधातील आहे. नैषध काव्यात दमयंतीने दोन श्लोकांत हंसास उत्तर दिले आहे. व 'माझे मन नळराजाची प्राप्ती व्हावी म्हणून आतुर झाले आहे' असे सुचविले आहे.

श्री० श्रीपाद महादेव वर्दे यांनी रघुनाथ पंडिताने नैषधीय चरितातून बरीच उसनवारी केल्याचा आरोप उघडपणे केला असून त्यांच्या मते रघुनाथ पंडित हा एक भाषांतरकार होता.

“ज्या निसर्गवर्णनाच्या वावतीत रघुनाथ पंडिताची तारीफ केली जाते त्यांतील बहुतेक झाडांची नावे मूळ नैषधात आहेत. 'विदर्भसुभ्रूस्तनतुंगदाडिमं' असे हर्ष म्हणतो, तर 'दाडिवा' नंतर 'तुंग नारिंगे' म्हणून रघुनाथ पदलालित्य साधण्यास 'तुंग' शब्दाचा उपयोग करतो. . . . रघुनाथ पंडिताचे काव्य परावलंबी आहे. नलोपाख्यानाची रचना सर्वस्वी नैषधावर आणि गजेंद्रमोक्षाची भागवतावर झालेली आहे. मूळ ग्रंथांचा स्पष्ट निर्देश करून त्याने ह्या उसनवारीची स्पष्ट कवुली दिली आहे.”

“अगोदर भारतातील नलोपाख्यान व्यासांच्या सर्व कृतीप्रमाणे मूळचे मनोहर. त्यातील थोडासा कथाभाग घेऊन श्रीहर्षाने नैषधीय चरितासारखे सुंदर महाकाव्य रचले. त्या नैषधातील थोड्याशा श्लोकांचे भाषांतर रघुनाथाने जेमतेम केले. तथापि पंडिताने जेवढी रचना केली, ती मूळ नैषधाच्या आधारे केली. किंबहुना रघुनाथ पंडिताचे मराठी नल-दमयंती स्वयंवर ही नैषधातील काही श्लोकांवर स्वतः रघुनाथ पंडितानेच म्हटल्याप्रमाणे 'टीका' आहे. . . मूळ नैषधीय चरितात नसलेले या कवीच्या स्वतंत्र व सुंदर कल्पनेचे एकच उदाहरण मला मराठी नल-दमयंती स्वयंवरात आढळले, व ते उदाहरण म्हणजे

ते शीतलोपचारी जागी जाली हळूच मग बोले ।

‘औषध नलगे मजला’, परिसुनि जननी ‘बरे’ म्हणूनि डोले ॥

या गीतीतील नलगे या शब्दाची योजना हे होय. नल-दमयंतीस्वयंवरात जे श्लोक रघुनाथ पंडिताच्या चातुर्याचे, सूक्ष्म निरीक्षणाचे किंवा वर्णनचातुर्याचे म्हणून वेळोवेळी दाखविण्यात येतात त्यांतील बहुतेक श्लोकांशी समानार्थक असा श्लोक मूळ नैषधात आढळेल; इतकेच नव्हे तर मराठीतील प्रत्येक शब्दाला संस्कृतात प्रतिशब्द मिळेल. मूळ संस्कृत श्लोक मराठीहून सरस असलेला आढळेल.”

नैषधीय चरित आणि नल-दमयंती स्वयंवर यांतील खालील सौम्यस्थळे प्रा० पारसनीस यांनी दिली आहेत—

उपेतपार्श्वश्चरणेन मौनिना नृपः पतङ्गं समधत्त पाणिना ॥

हस्तीं करी वलय उंच अशा उपायीं, भूपें हळूच धरिला कलहंस पायी ॥

पदे पदे सन्ति भटा रणोद्भटा, न तेषु हिंसारस एष पूर्यते ।

धिगीदृशं ते नृपते कुविक्रमं, कृपाश्रये यः कृपण पतत्रिणि ॥

पदोपदीं आहेत वीर कोटी । भले जुंझार शक्ति जया मोठी ॥

तयां माराया धैर्य धरीं पोटीं । पांखरूं हें मारणें बुद्धि खोटी ॥

मदेंकपुत्रा जननी जरातुरा । नवप्रसूतिर्वरटा तपस्विनी ॥

गतिस्तयोरेष जनस्तमर्दय । अहो विधे त्वां करुणा रुणद्धि न ॥

म्हातारी उडतां न येच तिजला माता मदीया तसी ॥—इत्यादी ॥

प्रिये स कीदृग्भविता तव क्षणः ।

कसी होसिल तें आठवितो आतां ॥

कथं न पत्या धरणी हणीयते ।

वरुनि पति तसा ही भूमि कैसी न लाजो ॥

मृगया न विगीयते—

पारधीमाजी खगा मृगा राजे ॥

पतगेन मया जगत्पतेः उपकृत्यै तव किं प्रभूयते ।

हें पांखरूं मजहि येईल काय कामा ॥

तव वर्त्मनि वर्ततां शिवं, पुनरस्तु त्वरितं समागमः ॥

त्वरित पुनरागम असो तुझा येथें ॥

प्रा० पां० कृ० मावळापूरकर यांनी रघुनाथ पंडिताचे श्रीहर्षाहून श्रेष्ठत्व वर्णिले असून त्याचे संक्षेपचातुर्य, औचित्य व सहृदयता कशी अनेक ठिकाणी प्रत्ययास येते हे त्यांनी साधार दाखविले आहे.

“नैषधातील वर्णने अतिशय लांब, कायम ठशाची व कंटाळवाणी आहेत राजाच्या विरहाचे, हंसगमनाचे किंवा दमयंतीच्या क्रीडास्थानाचे, ही वर्णने उदाहरणाकरिता घेतली तर असे आढळून येईल की, रघुनाथ पंडितापेक्षा मूळ

कवीने पंचवीस पट जास्त जागा व्यापली आहे!...दीर्घपणा हा पुष्कळ वेळा रमणीयत्वाला बाधक होतो...त्यात जी थोडी रमणीय स्थळे आहेत त्यांकडेही वाचकांचे म्हणावे तसे लक्ष जात नाही. हीच वर्णने रघुनाथ पंडिताने अगदी थोडक्यात आणली असून त्यांतील सरस कल्पना तेवढ्या उचलल्या आहेत; किंबहुना काही मूळ कवीवरही ताण करतील अशा स्वतःच्या घातल्या आहेत.”

रघुनाथ पंडिताच्या श्रेष्ठत्वाची पाच उदाहरणे प्रा. सावळापूरकर यांनी दिली आहेत.

तदितर खग भेणें वेगळाले पळाले ।

उपवनजलकेली जे कराया मिळाले ॥

सजण गवसला जो याजपासी वसे तो ।

कठिण समय येतां कोण कामास येतो ।

या श्लोकातील वहारीचा अर्थान्तरन्यास, दमयंती मूर्च्छित झाली आहे असे समजून आल्यावर तिच्या आप्त-सख्या यांच्या गडबडीचे केलेले वर्णन, आईच्या मनाची कातरता, 'औषध नलगे मजला' असे दमयंतीने दिलेले उत्तर आणि मुलीच्या स्वयंवराचा प्रयत्न केला पाहिजे, याची आईला झालेली जाणीव वगैरे प्रसंग रघुनाथ पंडिताच्या प्रतिभाविलासाची साक्ष देण्यास समर्थ आहेत.

“प्रचंड इमारतीत आणि ताजमहालात जे अंतर तेच या दोन काव्यांत आहे ! ह्या मराठी कवीने काव्यरसाची मूसच आपल्या प्रतिभारूपी साच्यात ओतून ही मूर्ती बनविली आहे यात शंका नाही. त्या मूर्तीत पैजणाचे नादमाधुर्य, चेहऱ्याची उज्ज्वलता, शरीराचा आटोपशीरपणा, विनयशीलतेबरोबरच आवश्यक धीटपणा, शोभादायी असे थोडेच पण ठसठशीत अलंकार आणि एकदोनच प्रौढ श्लेष इत्यादी यथोचित गुणांचा समवाय झाला असल्यामुळे रसिक सहज विलोभिला जातो यात आश्चर्य नाही.”

श्रीहर्षाच्या नैषधीयाची वरीच छाप रघुनाथ पंडिताच्या नल-दमयंती स्वयंवरात दिसून येत असली, तरी ते त्याचे भाषांतर किंवा रूपांतर आहे असे म्हणता येणार नाही. दोन्हींतील कथाभाग एकच असल्याने व नैषधचरित्राच्या व्यासंगाने कल्पना व वाक्यरचना यांत बरेच साम्य आढळते; तथापि रघुनाथ पंडिताची रचना निःसंशय स्वतंत्र आहे. नैषधचरित्रातील सर्गांची रचना व रघुनाथ पंडिताची पद्यसंख्येची वाटणी यांत सारखेपणा नाही. पंडिताने आपल्या सोयीनुसार पाहिजे तेथे संक्षेप व विस्तार करून घेतला आहे. 'औषध नलगे मजला' असे लिहून साधलेला श्लेष हा रघुनाथ पंडिताच्या स्वतंत्र प्रज्ञेचा विलास आहे, असे श्री. वर्दे यांनासुद्धा मान्य करावे लागले आहे. हा भाग नैषधीयापेक्षाही अधिक आल्हाददायक झाला आहे.

श्री० पां० कृ० सावळापूरकर यांनी दोन्ही ग्रंथांची तुलना करून रघुनाथ

पंडिताचे काव्य हे श्रीहर्षाच्या नैषधीयाहूनही अधिक सरस आहे, असे दाखविण्याचा केलेला प्रयत्न सर्वानाच मान्य होण्यासारखा नाही. तथापि एवढे मात्र खरे की, नैषधीयाचा व्यासंग दांडगा असूनसुद्धा रघुनाथ पंडिताने उसनवारी केल्याचा आरोप त्याच्यावर करता येणार नाही.

भाषाशैली

नलदमयंती स्वयंवराची भाषा जशी शुद्ध व सालंकृत आहे तशीच ती अर्थवाही आणि रसानुकूल आहे. लांब समास, संस्कृत काव्यातील संकेत, अपरिचित शब्द, मराठी शब्दांची रूपे संस्कृत शब्दांच्या धर्तीवर करण्याची हातोटी या गोष्टी लक्षात घेता रघुनाथ पंडिताचा संस्कृत काव्य व साहित्य ग्रंथांचा व्यासंग किती मोठा होता याची कल्पना येते. नित्य वापरात नसलेले काही मराठी शब्द या आख्यानात आलेले पाहून कवीवर क्वचित् दुर्बोधतेचा आरोप केला जातो; परंतु असे शब्द फार थोडे आहेत.

‘छायानायकसा निदाघसमयीं छाया घरी तो विधू।

‘पायांही’ ह्या ओळीतील ‘पायाही’ हा शब्द पाहून मराठी वाचक विचकले तरी संस्कृतज्ञांस ‘पाय-पाद-किरण’ हा अर्थ कळण्यास अडचण पडू नये. दुर्बोधतेचे दुसरे कारण म्हणजे अलंकाराचा हव्यास हे होय. ज्या नैषधीयावरून ह्या काव्याची कल्पना रघुनाथ पंडितास सुचली ते क्लिष्ट म्हणून प्रसिद्धच आहे. गुणांबरोबरच नकळत दोषांचाही परिणाम होणे स्वाभाविक आहे; परंतु दुर्बोधतेपेक्षा प्रसाद-गुणांची स्थळे काव्यात अधिक आहेत. नगराचे, बागेचे किंवा एखाद्या व्यक्तीचे वर्णन करताना लांब समास वापरले असले, तरी भावपूर्ण प्रसंगाचे चित्रण करताना भाषा अत्यंत साधी सोपी, निरलंकृत व सुटसुटीत वापरली आहे. काव्यातील मुख्य रस शृंगारच असून, तो विप्रलंभ आहे. हंसाने दमयंतीचे केलेले वर्णन, किंवा ‘चोळीस आणिक निरीस हरी निरीक्षी’ अशासारख्या स्थळांकडे निर्देश करून कवीवर अश्लील व फाजीलपणाचा आरोप करणे शक्य आहे; परंतु संस्कृत ग्रंथांचे वाचन करणाऱ्यांस अशी वर्णने अपरिचित नाहीत, उलट ह्याहूनही उत्तान वर्णने संस्कृतात व प्राकृतात पुष्कळ ठिकाणी येतात. तसेच कवी ज्या कालात वावरला त्या वेळी अशी वर्णने काव्यातून करणे निषिद्ध मानले जात नसावे. नागेशाच्या ‘सीतास्वयंवरा’त तर उत्ताग शृंगाराची मर्यादा ओलांडून बीभत्सताही आलेली दिसते. आजच्या कल्पना लक्षात घेऊन पूर्व कवींच्या काव्याचे मोजमाप करणे योग्य होणार नाही.

कवींच्या कालाचा व तत्कालीन शब्दप्रयोगांचा परिणाम त्यांच्या भाषेवर होणे अपरिहार्य असते. शिवरायांचा तत्कालीन वेष पाहून नलालाही ‘विजार-

डौर' असला पेहराव आहेरादाखल देण्याचा मोह रघुनाथ पंडितास टाळता आला नाही. बाजी, राजी, हेजीव, शिपाई, फौज इत्यादी शब्दांच्या वापरावरून फारशी-अरबी शब्दांचा तत्कालीन मराठीत किती भरणा होता याची कल्पना येऊ शकते. प्रा० माधवराव पटवर्धन यांनी या काव्यात अठरा फार्शी-अरबी शब्द असल्याचे नमूद केले आहे. काही अस्सल मराठी जुने शब्द व मराठी कर्मणी रूपे ह्या काव्यात आली असून ती ज्ञानेश्वर, एकनाथ, इत्यादी संत कवींच्या ग्रंथांच्या अभ्यासाची निदर्शक मानण्यास हरकत नाही. 'करू, मरू, विकू,' अशासारखी संस्कृत धर्तीची कृदन्तेही ह्या काव्यात दिसतात. 'समीपम्' हे संस्कृतात अव्यय असून त्याची 'समीपतः' व 'समीपे' अशी रूपे आढळत असली, तरी 'विनततनुलता तत्समीपास गेली' अशी योजना करून येथे त्यास विकारी शब्द बनविले आहे.

सामान्यतः सर्वच जुन्या मराठी कवींच्यावर ते शुद्धाशुद्धतेचा विवेक वाळगीत नसत असा आरोप केला जातो. परंतु मोरोपंत व रघुनाथ पंडित यांस तो लागू पडण्यासारखा नाही. उलट असे म्हणता येईल की, [भाषाशुद्धीचा कटाक्षाने वापर करणारा पहिला मराठी कवि रघुनाथ पंडितच होय.] "शब्दशुद्धि नसो, छंदोभंग होवो, प्रयोग विघडो, दूरान्वय होवो, सरिसरी अर्थबोध झाला म्हणजे आपले काम झाले, असे एकंदर महाराष्ट्र कवीचे धोरण दिसते. या कारणास्तव वृत्त-सुखार्थ ऱ्हस्वांचे दीर्घ आणि दीर्घांचे ऱ्हस्व, असंमत समास-म्हणजे प्राकृत व संस्कृत शब्दांचा समास, शब्दांची ओढाताण करून रूप बदलणे, इत्यादी दोषात्मक प्रकार जे आनंदतनयाच्या ग्रंथात आढळतात ते त्यांचा समकालीन जो रघुनाथ पंडित त्या संबधानेही खरे आहेत" असे प्रा. पारसनीस यांचे म्हणणे आहे. अश्लीलत्व, ग्राम्यत्व, अप्रयोजकत्व, क्लिष्टत्व इत्यादी दोष मात्र त्यांच्या काव्यात दिसून येत नाहीत असेही त्यांनी नमूद केले आहे. क्वचित् दिडी किंवा पदांमध्ये ऱ्हस्व-दीर्घांची ओढाताण झाली असली, (उदाहरणार्थ कोकीळा, राजमंदीरी नीरोप, शुभ्रांशु, बाहू वगैरे) तरी तेवढ्यामुळे त्याचे भाषेकडे दुर्लक्ष होते, असे म्हणता येणार नाही. याचे कारण ही दिडी व पदे जाति प्रकारची असून संस्कृत गणवृत्तांच्या मानाने शिथिल आहेत. ती म्हणताना म्हणणारा सोयीनुसार उच्चार लांबआंखूड करून म्हणत असल्याने त्यांच्या लेखनात ऱ्हस्व दीर्घांचा फेरफार होणे सहज शक्य असते. शिवाय ह्या वृत्तांचे नियम त्या वेळी निश्चितही झालेले नव्हते. काही समास गंगाजमनी आहेत असाही आरोप पंडितावर केला जातो, पण तो भ्रामक आहे. कारण काही ठिकाणी समास नसताना अशुद्ध प्रत समोर असल्याने समास मानण्याची चूक झाली आहे. उदाहरणार्थ 'तेजी तुरगीचे' हा शब्द एक नसून 'ते जी तुरगीचे' असे भिन्न शब्द आहेत. काही शब्द संस्कृत असूनसुद्धा त्याकडे दुर्लक्ष झाले आहे. उदाहरणार्थ नाडिज्ञान, पंचनळी वगैरे.

नल - दमयंती स्वयंवर

१

(शार्दूलविक्रीडित)

पुण्यश्लोक नृपावळींत पहिला होवोनि जो राहिला ।
तो राजा असतां समस्त महिला विश्रांति शेषाहिला ॥
व्यासोक्तें अवगाहिला बुधजनीं नानागुणीं गायिला ।
जो नाभें नळ तत्कथौघ लिहिला तो पाहिजे पाहिला ॥

पुण्यश्लोक—पुण्य (पवित्र) + श्लोक (यश, कीर्ती), ज्याचे यश पवित्र आहे असा. नळ, युधिष्ठिर आणि वैदेह हे तीन राजे आणि जनार्दन यांना पुण्यश्लोक म्हणतात.

पुण्यश्लोको नलो राजा पुण्यश्लोको युधिष्ठिरः ।

पुण्यश्लोको च वैदेहः पुण्यश्लोको जनार्दनः

या काव्योक्तीत नळाचे नाव प्रथम क्रमांकाने येत असल्याने 'नृपावळींत पहिला' म्हणणे युक्तच ठरते. महाभारतात नळाचा अनेक ठिकाणी पुण्यश्लोक असा उल्लेख केलेला आढळतो. पहिला या शब्दाचा श्रेष्ठ, अग्रगण्य हाही अर्थ संभवतो. परंतु युधिष्ठिर, वैदेह आणि जनार्दन यांच्याहून नळ हा गुण, कीर्ती इत्यादी वाबतीत अधिक श्रेष्ठ होता, असे मानण्याचा प्रयत्न निराधार आहे. महिला—पृथ्वीला. विश्रांति शेषाहिला—शेष नावाच्या नागाला विश्रांती. शेष हा कश्यप व कद्रू यांचा मुलगा. हा एक प्रमुख नाग असून तो निरंतर पाताळातच राहतो. त्याला सहस्र फणा असून अनंत असेही म्हणतात. तपश्चर्या करून त्याने पृथ्वी मस्तकावर धारण करण्याचा वर ब्रह्मदेवापासून मिळवला. "राजा व प्रजा ही दुराचरणी असली म्हणजे पृथ्वीला भार होतो व त्यामुळे तिला मस्तकावर धारण करणारा जो शेष त्यालाही भार होतो असे मानले आहे. ह्या गोष्टीस अनुलक्षण नलराजा मोठा सदाचरणी होता व प्रजाही तशीच होती, हे दाखविण्याकरिता 'विश्रांति शेषाहिला' इत्यादी वर्णन केले आहे," अशी टीप नवनीतात दिली आहे. श्री. अ. का. प्रियोळकर यांच्या मते येथे नळाच्या सदाचारसंपन्नता या गुणापेक्षा त्याच्या प्रतापाचेच महत्त्व अधिक असून तेच सांगण्याचा कवीचा हेतू असावा. मोरोपंतांनीही आपल्या आख्यानात नळाच्या प्रतापावरच भर दिला आहे :

तो पुण्यश्लोक रणीं करितां रिपुवर हानि वासवसा ।

तन्कीर्ति म्हणे, 'गी-श्री-धी हो ! या योग्य हा निवास वसा' ॥

नळाने आपल्या बाहुबलाने पृथ्वीला भारभूत झालेल्या राजांचा संहार करून पृथ्वीचा आणि पर्यायाने तिला मस्तकी धारण करणाऱ्या शेषाचा भार कमी केला. नळ हा राज्यपदावर असता 'समस्त महिला व शेषाहिला विश्रांति' मिळत असे— असा जो अन्वय करण्याचा प्रयत्न केला आहे, तो योग्य नव्हे. नळ हा 'समस्त महिला' राजा असताना 'शेषाहिला विश्रांति' मिळत असे, असाच अन्वय लावावयास हवा. व्यासोक्तें— महर्षी व्यासांच्या उक्तींनी, महाभारतातील वर्णनांनी. अवगाहिला— (सं.) अव + गाह — बुडी मारला गेला, स्नान घातला गेला. बुधजनीं— नळ-कथा महाभारतात असल्याने व्यासांचा स्वतंत्र उल्लेख केला आहे. ह्या कथेच्या आधारे संस्कृतात नैषध महाकाव्य, नलदमयंतीचंपू, नलोदय अशी जी रचना झाली, त्या रचनाकारांचा उल्लेख 'बुधजनीं' या शब्दप्रयोगात अभिप्रेत आहे.

१-४. श्री. अ. का. प्रियोळकर यांच्या मते येथे उदात्त अलंकार आहे, परंतु प्रा. वनहट्टी यांना हे मत मान्य नाही. वर्ण्य विषय दुसराच असून महापुरुषाचे वर्णन त्याला उपांगभूत म्हणून आले असता उदात्त अलंकार होतो. परंतु येथे नळाचे—महापुरुषाचे वर्णन हाच मुख्य विषय आहे.

अनुप्रास— 'ला' या अक्षराची पुनरावृत्ती.

२ मही आणि शेष या दोहोंच्या ठिकाणी असणारा विश्रांती हा धर्म कवीने एकवारच सांगितला आहे आणि मही व शेष ही दोन्ही येथे प्रस्तुत आहेत म्हणून 'तुल्ययोगिता' (प्रा. वनहट्टी: पृ. ७९).

नळ 'समस्त महिला राजा असता शेषहिला विश्रांति' असा अन्वय लावला असता तुल्ययोगिता अलंकार होत नाही.

३ कारकदीपक— 'जो नळ' या एकवार आलेल्या कर्मरूप कारकाचा 'अवगाहिला' व 'गायिला' या दोन क्रियांशी संबंध.

पर्यायोक्त— व्यासोक्तें अवगाहिला— 'वर्णिला हा अर्थ अवगाहिला या पदाने आडवळणाने व्यक्त केला म्हणून पर्यायोक्त' (प्रा. वनहट्टी: पृ. ७९-७९).

२

(आर्या)

इंद्रादिक वर असतां, कशी नल-सतीच होय दमयंती ।

सुंदर-सकल-वधूतें, कशी न लसतीच होय दमयंती ॥

नल-सती— नळाची पतिपरायण भार्या. वधूतें— (अन्य) स्त्रियांना. कशी न

लसतीच होय- लसती म्हणजे रूपवती, तेजस्वी. लसणे हा धातू सांप्रत फारसा प्रचारात नसला, तरी प्राचीन मराठी वाङ्मयात त्याचा वापर आढळतो. 'लसती- (सं. लस्- प्रकाशणे) दिपवणारी; प्रकाशमान असा धात्वर्थ असता प्रयोजक (Causal) अर्थाने हा शब्द इकडे वापरला आहे.'- श्री. प्रियोळकर, टिप्पणी पृ. ४२. प्रयोजक अर्थाची आवश्यकता नाही.

दमयंती- विदर्भराज्ञो दुहिता दमयंतीति विश्रुता ।

रूपेण समतिक्रांता पृथिव्यां सर्वयोषितः ॥ -महाभारत.

दम म्हणजे पराभूत करणे. पराभव करणारी, गर्व हरण करणारी. पृथ्वीवरील सर्व स्त्रियांत दमयंती रूपाने उत्कृष्ट होती. आपल्या असामान्य सौंदर्याने इतर स्त्रियांचा रूपविषयक गर्व हरण करणारी- ती दमयंती. विदर्भ देशाचा राजा भीम यास संतती नसल्यामुळे त्याने स्वगृही आलेल्या दमन नामक ऋषींचे स्वागत केले. त्याच ऋषींच्या आशीर्वादाने भीम राजास तीन पुत्र व एक कन्या झाली. त्यांची नावे दम, दांत, दमन आणि दमयंती अशी होती.

अंत्ययमक- कशी नल-सतीच होय दमयंती । कशी न लसतीच होय दमयंती ॥

यमकाबद्दल विशेष प्रसिद्धी असलेल्या मोरोपंतांच्या-

रंगी सर्व मिळाले तेव्हां आली तयांत दमयंती ।

जाणों चकोर ते ती मूर्त ज्योत्स्नाचि ताप दमयंती ॥

-या काव्यपंक्तीतील अंत्ययमक कमी अक्षरांचे आहे.

२ विभावना- स्वयंवराला नळापेक्षा श्रेष्ठ असे इंद्रादिक आले असल्याने दमयंतीचे नळाशी लग्न न होण्यास सबळ कारण होते, तरीही तिचे नळाशी लग्न झाले. कार्यनिष्पत्ती होण्यास लागणारे कारण नसूनही कार्यनिष्पत्ती झाली आहे.

संदेह - संकर- " 'सर्व वधूंना मागे टाकणारी' असे दमयंतीचे वर्णन केल्यामुळे अनन्वय व व्यतिरेक या दोन्ही अलंकारांच्या छटा येथे आहेत. तस्मात् या दोहोंचा येथे संदेह-संकर झाला आहे." -

प्रा. वनहट्टी: पृ. ७२.

३

(दिण्डी)

कथा बोलूं हे मधुर सुधा-धारा । होय शृंगारा करुणरसा थारा ॥

निषधराजा नळनामधेय होता । वीरसेनाचा तनय महाहोता ॥

सुधा-धारा - सुधा (अमृत) + धारा- अमृतधारा. होय शृंगारा करुणरसा थारा- नळचरित्राचा पूर्वार्ध जितका शृंगाररसपूर्ण तितकाच उत्तरार्ध करुणरसाने

ओथंबलेला आहे. लेखनास प्रारंभ करताना संपूर्ण नळचरित्रावर काव्यरचना करण्याचा कवीचा विचार असावा, परंतु प्रत्यक्षात केवळ स्वयंवरापर्यंतच्याच कथेवर काव्यरचना झाली असल्याने शृंगाररसाप्रमाणेच करुणरसालाही या काव्यात थारा देण्याची कवीची इच्छा पूर्ण होऊ शकली नाही, कारण स्वयंवरा-पर्यंतच्या कथाभागात करुण रसाला अवकाशच नाही. आपल्या समोर आज असलेल्या काव्यरचनेतील हंसाचा शोक हाच कवीने दिलेल्या आश्वासनाप्रमाणे करुणरसाला थारा मिळाला आहे, असे मानणे हास्यास्पद होय. नळचरित्राच्या उत्तरार्धातील करुणरसाशी हंसाच्या शोकाची तुलनाच होऊ शकत नाही. भरताने शृंगार, हास्य, करुण, वीर, रौद्र, भयानक, वीभत्स आणि अद्भुत असे आठ रस मानले असून शांत रसाला नववे स्थान देण्यास अनुमती दिली आहे. शृंगार, वीर आणि करुण हेच रस मुख्य असल्याने रससंख्या केवळ तीनवर आणण्याचा जसा प्रयत्न झाला, त्याचप्रमाणे 'एको रसः करुणः एव' असे मानून रससंख्या एकावरही आणण्यात आली. शृंगाराला रसांचा राजा होण्याचा मान मिळाला. मराठी संतवाङ्मयाचा विचार करता रसव्यवस्थेत भक्तीला स्वतंत्र स्थान मिळावे, हे युक्तच होय. वात्सल्य, प्रेयान् आणि उदात्त या तीन रसांची भर घालून रससंख्या तेरापर्यंत फुगवण्याचेही प्रयत्न झाले आहेत. निषध- निषध हा देश नेमका कोठे असावा, याविषयी संशोधकांत एकमत दिसून येत नाही. गंगेच्या ईशान्येस सांप्रत 'कुमोन' म्हणून जो भाग ओळखला जातो तोच पूर्वीचा निषध देश असावा, असे प्राचार्य वा. शि. आपटे यांचे मत आहे. श्री. सिद्धेश्वरशास्त्री चित्राव यांच्या प्राचीन चरित्रकोशात वेद, भारतीय युद्ध व पुराणे यांतील प्रमुख स्थळे व लोक दाखविणारा हिंदुस्थानचा जो नकाशा दिला आहे, त्यात निषध देश विदर्भाच्या उत्तरेस व दणार्ण देशाच्या पूर्वेस दाखविला आहे. सांप्रतच्या मध्यप्रदेश या राज्याचा हा एक भाग असावा. द्यूतात सर्वस्व नाहीसे झाल्यावर वनवासाला गेलेल्या नळ व दमयंती यांचा तीन दिवस प्रवास झाल्यावर नळ दमयंतीला म्हणतो, 'एष विन्धो महागैलः पयोष्णी च समुद्रगा ।' माणूस चालत चालत तीन दिवसांत, तेही दमयंतीसारख्या नाजूक स्त्रीला वरोवर घेऊन, पायी किती अंतर चालून जाईल? तेव्हा हा देश विन्ध्य पर्वताच्याच जवळपास असला पाहिजे, असे श्री. ग्यारेट यांचे मत आहे. पयोष्णी ही नर्मदा नदी असावी. परंतु वर उल्लेखिलेल्या नकाशात पयोष्णी व नर्मदा अशा दोन वेगवेगळ्या नद्या दाखविल्या आहेत. पयोष्णी ही विदर्भातून वाहणारी नदी आहे. पयोष्णी व नर्मदा या दोन भिन्न नद्या आहेत, असे मानले, तरी निषध देश नर्मदेपासून फार दूर नसावा, असे अनुमान काढण्यात हरकत नसावी. महाहोता- मोठा यज्ञ करणारा. महाभारतात नळाला 'यज्वा' म्हणजे यज्ञ करणारा असे मानले आहे. होता- सं. होतृ - हवन करणारा.

१ रूपक— कथा हीच मुधाधारा.

१-३ अनुप्रास— 'घ' आणि 'र' या अक्षरांची पुनरावृत्ती.

४

(दिण्डी)

चौगुणीनें जरि पूर्ण शीतभानु । नळाऐसा तरि कलानिधी वानूं ॥

प्रतापाचा जो न मावळे भानू । त्यासारखा कोण दुजा मानूं ॥

चौगुणीनें— चौ (चार) + गुण (पट). — चार पटीने, चौपटीने. शीतभानू— शीत (थंड) आहेत भानू (किरण) ज्याचे, असा चंद्र. कलानिधी— कलांचे आश्रय-स्थान. हा शब्द चंद्र आणि नळ या दोघांनाही उद्देशून योजला आहे. संपूर्ण चंद्राच्या कला सोळा, तर नळ चौसष्ट कलाकोविद. चंद्राच्या कला चौपटीने वाढल्या, तरच त्याची नळाशी वरोवरी व्हावी, परंतु तशी शक्यता नसल्याने नळ हा चंद्रापेक्षा श्रेष्ठ. प्रतापाचा जो न मावळे भानू— नळ हा सूर्यासारखा प्रतापी (प्र-ताप) सूर्य हा अस्तंगत होतो, पण नळाचा प्रताप कधीच मावळत नाही. म्हणून नळ हा सूर्यापेक्षा श्रेष्ठ.

१ व २ व्यतिरेक— नळ (उपमेय) चंद्राहून (उपमान) श्रेष्ठ.

३ नळ (उपमेय) सूर्यापेक्षा (उपमान) श्रेष्ठ.

१ - २ अतिशयोक्ती— चंद्राच्या सोळा कला चौपट झाल्या तर त्या नळाच्या कलांइतक्या म्हणजे चौसष्ट होणार, परंतु तसे होणे असंभवनीय.

२ श्लेष— कलानिधी— कला या शब्दाची द्वयर्थी योजना.

४ अनन्वय— "नळासारखा दुसरा कोणी मान देण्यास योग्य नाही, असा अर्थ असल्यामुळे अनन्वय अलंकाराचा ध्वनी आहे."—
प्रा. वनहट्टी: पृ. ७३.

५

(वसंततिलका)

चंद्रासि लागति कळा उपराग येतो ।

गंगेसि भंग बहु पाणउतार होतो ॥

जें होय चूर्ण तरि मौक्तिक तें कशाला ।

नाहीं समान नळराजमहायशाला ॥

६ : नल-दमयंती स्वयंवर

चंद्र, गंगा आणि मौक्तिक यांचे धवलत्व प्रसिद्धच आहे. चंद्राला ग्रहण लागते, गंगेचे पाणी ओसरते आणि मौक्तिकाचे चूर्ण होते. त्यामुळे या ना त्या कारणास्तव त्यांचे धवलत्व अबाधित राहू शकत नाही. नळाचे धवल यश मात्र कोणत्याही कारणाने कमी होत नसल्याने चंद्र, गंगा आणि मौक्तिक यांची नळाशी तुलना करता येत नाही. “ह्या पद्यात कळा, उपराग, भंग व पाणउतार या शब्दांचे जे अनुक्रमे अंगास लागणाऱ्या कळा, निंदा, पीडा किंवा मोड व अप्रतिष्ठा हे व्यावहारिक अर्थ आहेत, त्यांस लक्षून कवीने हे शब्द योजिलेले आहेत.”— अशी तळटीप नवनीतात दिली आहे. **लागति कळा**—(चंद्रविंबात) क्षयवृद्धी होते. चंद्राच्या आकारात रोजच बदल होत असल्याने त्याच्या ठायी स्थैर्य व पूर्णत्व नाही. नळाचे यश जसे पूर्ण तसेच स्थिर आहे. **उपराग येतो**— उपराग म्हणजे ग्रहण. ग्रहणकाली चंद्रविंबा दिसेनासे होते, परंतु नळाचे यश मात्र कधीच दृष्टीआड होत नाही. ‘उपराग’ ऐवजी ‘वरि राग’ असाही एक पाठ आहे. श्री. प्रियोळकरांनी दुसऱ्या आवृत्तीत हा पाठ स्वीकारला आहे. “(१) वर छटा (किंवा रंग, ग्रहणाचा डाग); (२) वर (शिवाय) कोप, संताप. तंजावरच्या व अलीकडे धुळे येथे आलेल्या महत्त्वाच्या हस्तलिखित प्रतींमध्ये ‘वरि राग’ असाच पाठ सापडतो. कळा, भंग, पाणउतार व चूर्ण या शब्दांवर मराठीत श्लेष आहे, तसा तो ‘उपराग’ या शब्दावर असलेला दिसत नाही. चंद्रपक्षी (१) ग्रहण, तसा नळपक्षी (२) लोकप्रवाद असा श्लेष ओढून आणावा लागतो. ‘वरि राग’ हा पाठ स्वीकारल्यास श्लेष साधतो.”— प्रियोळकर, दुसरी आवृत्ती, पृ. ४२ **गंगेसि भंग बहु**— “येणेकरून पावसाळ्यात पूर येतो तो सुचविला.”— नवनीत. “भंग म्हणजे भेद, फूट किंवा वाकण. नदीचा प्रवाह दुभंगतो किंवा अनेक वळणा-वळणांनी वाहतो हे प्रसिद्धच आहे. गंगेच्या प्रवाहात अनेक भंग उत्पन्न झाले आहेत. नळाचे यश अभंग आहे. . पूर असा अर्थ घेतल्यास सवंध चरण हे एक विधान समजावे लागते.”— प्रा. बनहट्टी . पृ. ३५. नदीला पूर येणे हा काही दोष नाही, उलट गुणच. तेव्हा तो अर्थ येथे उपयोगी पडत नाही. त्याचप्रमाणे भंग या शब्दाचा ओहोटी असाही अर्थ होतो, परंतु नदीला ओहोटी लागत नाही. भरती-ओहोटी हे शब्द समुद्राच्या संदर्भात योजले जातात. भंग शब्दाचे लहरी, नाण, पराजय असे अर्थ श्री. प्रियोळकरांनी दिले आहेत. **पाणउतार होतो**— दोन-तीन अर्थ संभवतात. ‘पाणी ओसरणे’ — कमी होणे. गंगेचे पाणी कमी होते, परंतु नळाचे यश कधीच कमी होत नाही. ‘अधःपतन’ — गंगा उंच प्रदेशावरून समुद्राकडे वाहत असल्याने ती अधोगामिनी आहे, नळाच्या यशाचे अधःपतन कधीच होत नाही. ‘उथळ किंवा कमी पाणी’ — गंगेचे पाणी उथळ आहे, नळाचे यश तसे नाही, असे सूचित करावयाचे आहे. पाणउतारा करणे म्हणजे अपमान करणे, मानखंडना करणे, असा अर्थ घेतल्यास तो केवळ नळालाच लागू पडतो. नळाची मानखंडना कधीच झाली नाही. **चूर्ण**— चुना—

विड्यावरोवर मौक्तिक चूर्ण खाण्याची पद्धत राजेलोकांत प्रचलित होती. चुरा-चुराडा असाही अर्थ होतो. मौक्तिकाचा चुरा होऊन तो भंग पावतो, परंतु नळाचे यश कायम अभंग असते.

- १-४ श्लेष- कळा, भंग, पाणउतार व चूर्ण या शब्दांची द्वयर्थी योजना.
व्यतिरेक- चंद्र, गंगा आणि मौक्तिक (ही उपमाने) सदोष असल्याने नळाचे यश (उपमेय) हे त्यांच्याहून श्रेष्ठ.
- ४ अनन्वयध्वनी- "नल राजाच्या यशाशी समान असे काहीच नाही, असे शेवटच्या चरणात म्हटले असल्यामुळे येथे अनन्वयध्वनी आहे असे मानावे."- प्रा. वनहट्टी, पृ. ७३.
असम- वर्ण्य विषयास उपमाच नाही.

६

(शार्दूलविक्रीडित)

वाजीचें मन जाणता, सकळही राजी शिपाईजया ।
याजी होउनियां द्विजांसि म्हणतो या जी धनें घ्यावया ॥
त्याजी जो धनदापरी, सुकृत जें त्या जीव ऐसें गणी ।
गाजी तो नळ भूप हूप धरुनि गाजी गुणींच्या गणीं ॥

वाजीचें मन जाणता- वाजी म्हणजे घोडा, घोड्याचे मन जाणणारा, अश्वकोविद 'उपपन्नो गुणैरिष्टै रूपवानश्वकोविदः' असे नळाचे वर्णन महाभारतात केले आहे. राजी- अनुकूल. याजी- यज्ञ करणारा. द्विज- ब्राह्मण. त्याजी- (सं.) त्यज् - त्यजीत असे, दान करीत असे, त्यागी. धनदापरी- धनद म्हणजे कुबेर, कुबेराप्रमाणे. सुकृत जें त्या जीव ऐसें गणी- "पुण्य ज्याला प्राणाप्रमाणे आवडे; म्हणजे प्राणरक्षणाविषयी जसे जपावे तसे सद्धर्म व न्याय यांच्या रक्षणाविषयी तो जपत असे."- नवनीत. सुकृत- पुण्य. गाजी- योद्धा, पराक्रमी. हूप- हुरूप, उत्साह.

१-४ अनुप्रास- ज या अक्षराची पुनरावृत्ती

कारकदीपक- नळ या एका कारकाशी जाणता, राजी (असतो), म्हणतो, त्याजी, गणी या क्रियांचा संबंध.

असंयुतावृत्ती यमक- वाजी, याजी, त्याजी, गाजी, राजी, या जी, त्या जी(व), गा जी.

३ उपमा- धनदापरी.

८ : नल-दमयंती स्वयंवर

७

(दिंडी)

लोकबंधू जो होय रवी ऐसा । कुवल्याला जो सुखद चंद्र जैसा ॥
सांग नोहे तो कुसुमचाप तैसा । निषधरायाशीं तुल्यरूप कैसा ॥

लोकबंधू- लोकहितकर्ता असा नळ. सूर्यही लोकांचे हित पाहत असल्याने त्याला लोकबंधू असे म्हणतात.

कर्मसाक्षी जगच्चक्षुर्लोकबंधुस्त्रयीतनुः ।

प्रद्योतनो दिनमणिः खद्योतो लोकबांधवः ॥

कुवलय- कु म्हणजे पृथ्वी, भूमंडळ. चंद्रविकासी कमल हा अर्थ स्पष्टच आहे. सांग- स + अंग - सदेह, देहधारी. कुसुमचाप- ज्याचे धनुष्य फुलांचे आहे असा, पुष्पधन्वा, मदन. मदन हा अनंग म्हणजे अशरीरी आहे ही कल्पना येथे अभिप्रेत आहे. तपाचरणात मग्न असलेल्या शंकराच्या मनात पार्वतीविषयी कामुक विकार मदनाने उत्पन्न केल्याने शंकराने आपला तृतीय नेत्र उघडून मदनाला भस्म केले.

१ व २ उपमा- रवी, चंद्र.

श्लेष- लोकबंधू आणि कुवलय या शब्दांची द्वयर्थी योजना.

३-४ व्यतिरेक- नळाचे (उपमेय) मदनापेक्षा (उपमान) श्रेष्ठत्व.

८

(गीति)

नाडीज्ञान जयाचें, सरोगबंधू चतुष्पद गणावे ।

सुत तेजी-तुरगीचे नळसम सुंदर कदापि न म्हणावे ॥

नाडीज्ञान- हाताची नाडी पाहून रोगाचे निदान करण्याची विद्या, वैद्यकीय ज्ञान. "नळाचे वैद्यकशास्त्राचे ज्ञान इतके अगाध होते की, त्याच्यासमोर प्रत्यक्ष देवांचे वैद्य जे धन्वंतरी (सरोगबंधू) व अश्विनीकुमार, ते अत्यंत ज्ञानी असूनही पशूप्रमाणे मूर्ख ठरले असते."- या श्री. सरवटे यांच्या नळाच्या वैद्यकीय ज्ञानाबाबतच्या विधानाला महाभारत, नैषधीयचरित किंवा अन्य कोणत्याही ग्रथाचा आधार मिळत नाही. नाडीज्ञान या शब्दाचा अर्थ नळाच्या संदर्भात घेण्याचे कारण नाही. हा शब्द अश्विनीकुमारांचे वर्णन करण्यासाठी योजिला आहे. अश्विनीकुमारांची नळाशी तुलना केवळ रूपाबाबतच आहे, वैद्यकीय ज्ञानाबाबत नाही. जयाचें- या ऐवजी 'जयां जे' असा जो दुसरा पाठ आहे तो स्वीकारल्यास 'जया नाडीज्ञान, जे सरोगबंधू ते जी तुरगीचे सुत(ते) चतुष्पद गणावे' असा अन्वय लावता येतो. सरोगबंधू- 'सरोग म्हणजे रोगी आहे बंधू म्हणजे भाऊ ज्याचा' असा या शब्दाचा अन्वयार्थ देऊन नवनीतकार पुढे लिहितात, "येथे या शब्दाचा अर्थ

धन्वंतरी (देवांचे वैद्य) असा घ्यावयाचा. त्याला सरोगबंधू म्हणण्याचे कारण असे की, धन्वंतरी आणि चंद्र हे दोघेही समुद्रमंथनाच्या वेळी एकाच क्षीर-सागरापासून उत्पन्न झाले, म्हणून चंद्र हा धन्वंतरीचा भाऊ मानिला आहे. आणि तो सरोग (क्षयी) आहे म्हणून धन्वंतरी सरोगबंधू झाला.” सरोगबंधु-रोगी (सरोग) लोकांवर उपकार करणारा, रोग्यांचा मित्र, वैद्य. तुरगीचे सुत या शब्दांशी संबंध. सुत तेजी-तुरगीचे- “तेजी (घोडा) तुरगी (घोडी)चे सुत म्हणजे अश्विनीकुमार. हे सूर्याचे पुत्र होते.”- नवनीत. श्री. पारसनीसांच्या मते, “तेजी (घोडा) हा फारसी व तुरगी हा संस्कृत शब्द आहे. या दोन भिन्न भाषांतील शब्दांचा समास कवीने केला आहे.” ‘सुत ते जी तुरगीचे’ असा दुसरा पाठ आहे. तो स्वीकारल्यास, ‘ते’ हे दर्शक सर्वनाम व ‘जी’ हा पादपूरणार्थिक असे दोन स्वतंत्र शब्द होतात आणि कवीवर धेडगुजरी समास केल्याचा आरोप करण्याचे कारण उरत नाही व अर्थालाही काही बाध येत नाही. “त्वष्ट्याची संज्ञा नामक कन्या सूर्यास दिली होती. तिला सूर्याचे तेज सहन होईना म्हणून तिने घोडीचे रूप धरिले आणि सूर्याने घोड्याचे रूप धरिले. तेव्हा पुढे त्या उभयतांपासून हे (अश्विनीकुमार) उत्पन्न झाले अशी कथा आहे. हे स्वर्गीचे वैद्य असून रूपाने सुंदर होते.”

- नवनीत. “एकाच नावाने ओळखल्या जाणाऱ्या द्युस्थानीय दोन देवता. ऋग्वेदात यांच्या वर्णनपर सुमारे पन्नास सूक्ते आहेत. हे जुळे भाऊ असून यांची जोडी कधीही फुटत नाही. हे जुळे भाऊ सरण्यूपासून पहाटे उत्पन्न झाले. पण हे दोघे वेगळे जन्मल्याचाही उल्लेख आहे. एक निषेचा पुत्र व एक उषेचा पुत्र होता. नेहमी यांच्या उगवण्याची वेळ उषा व सूर्योदय यांच्यामध्ये आहे. हे तरुण व देवांहून धाकटे आहेत. यांचा रथ सोनेरी आहे व त्याला चाके, बैठकी, धुरा वगैरे तीन-तीन आहेत. सूर्येच्या विवाहसमारंभाला हे आले असता रथाचे एक चाक मोडले. यांच्या रथाला श्येन, गरूड, हंस व काही ठिकाणी पक्षी जोडल्याचा निर्देश आहे. सोम व सूर्य यांच्या विवाहप्रसंगी झालेल्या शर्यतीत यांच्या रथाला रासभ जोडलेले होते. यांची वसतिस्थाने द्यू व पृथ्वी, द्यौ व अन्तरिक्ष, वृक्ष व गिरिगव्हर इत्यादी दिली आहेत. यांचे स्थळ अज्ञात आहे. सूर्यकन्या सूर्येचे हे पती होत. हे लोकांना संकटमुक्त करतात. पण वायकांना पोरे देणे, वृद्धाना तरुण करणे इत्यादीही गोष्टी यांच्यासंबंधी प्रसिद्ध असलेल्या आढळतात. अथर्ववेदात प्रेमी युगुलांच्या भेटी करून देण्याविषयी यांची प्रसिद्धी दिली आहे. शिवाय हे अंध, पंगू, रोगग्रस्त यांना बरे करणारे देवांचे धन्वंतरी व मृत्यूला टाळणारे आहेत. यांनी विष्पलेला लोखंडी पाय बसविला वगैरे अनेक आख्यायिका आहेत. विवस्वनास संज्ञेचे ठायी ती अश्वरूपाने संचरत असता झालेले पुत्र. आपली स्त्री अश्विनी आहे असे पाहून विवस्वनाने अश्वरूपाने तिजशी संग केला. पण संज्ञेस हा परंपुरुष असावा, असे वाटून ते वीर्य तिने नासापुटातून बाहेर टाकिले.

त्यामुळे हे उत्पन्न झाले म्हणून त्यांस अश्विनौ, अश्विनीकुमार अगर नासत्य अशी नामांतरे आहेत. यांपैकी थोरल्याचे नासत्य व धाकट्याचे दस्र अशी नावे आहेत. हे देवांचे वैद्य व वैवस्वत मन्वंतरातील देव आहेत. देवांत हे शूद्र होत. उपमन्यूने आपला गुरू आपोद धौम्य याच्या आज्ञेने दृष्टिप्राप्त्यर्थ यांची स्तुती केली. या स्तुतीने व गुरूवरील त्यांच्या निष्ठेने संतुष्ट होऊन यांनी त्यास दृष्टी दिली. हे एकदा च्यवनाश्रमात आले असता च्यवनाने यास हविर्भाग मिळवून देण्याचे कबूल करून यांजजवळून तारुण्य प्राप्त करून घेतले. माद्रीने आम्हान करून यांजपासून पांडूचे आज्ञेने दोन पुत्र प्राप्त करून घेतले. हेच नकुल व सहदेव होत.”-प्राचीन चरित्रकोश.

९

(शिखरिणी)

कदा नेणों वोढी शरधितुनि काढी शर कदा ।

कदा धन्वीं जोडी वरिवरिही सोडी तरि कदा ॥

विपक्षाच्या वक्षावरि विवरलक्षास्तव रणीं ।

कळे राजेंद्राची त्वरित शरसंधानकरणी ॥

कदा नेणों वोढी- कदा या शब्दानंतर 'ज्या' (धनुष्याची दोरी) हा अध्याहृत शब्द लक्षात घ्यावयास हवा. (नळ) धनुष्याची दोरी ओढतो केव्हा (आणि वाण सोडतो केव्हा, हे कळत नाही, असा भावार्थ.) शरधि- वाणांचा भाता धन्वीं- धनुष्यावर. वरिवरिहि- वरचेवर, लागोपाठ. विपक्ष- शत्रू. वक्ष- छाती. विवरलक्षास्तव- विवर म्हणजे व्रण, लक्ष म्हणजे खून. "शत्रूच्या वक्षस्थलावर व्रण दृष्टीस पडल्यामुळेच त्याने वाण जोडिला व सोडिला, असे लोक अनुमान करीत. तो वाण जोडी केव्हा व सोडी केव्हा, हे कोणाच्याच दृष्टीस पडत नसे, इतकी त्याची चलाखी होती हा भाव."-नवनीत. शरसंधानकरणी- वाण सोडण्याचे कौशल्य.

१-४ अनुप्रास- 'द', 'न', 'ढ', 'श', 'क्ष', 'र' इत्यादी अक्षरांची पुनरावृत्ती.

अत्युक्ती- नळाच्या शरसंधानाचे वर्णन.

अनुमान- "कारण आणि कार्य यांच्या स्वाभाविक पौर्वापर्यक्रमाची उलटापालट झाली असल्याचे जेथे वर्णिलेले असते असा जो अति-शयोक्तीचा प्रकार त्याला काही मराठीतील ग्रंथकर्त्यांनी अत्यंताति-शयोक्ती असे नाव दिले आहे. परंतु येथे शत्रूच्या छातीवरील छिद्रे अगोदर निर्माण होतात व (नळ) मग शरसंधान करतो, असे म्हटले नसून शत्रूच्या छातीवरील विवरांवरून जलद शरसंधान करण्याचे

कौशल्य कळून येते, असे म्हटले आहे. यात काहीशी अतिशयोक्तीची छटा आहे, तथापि अनुमान अलंकाराचेच स्वरूप येथे अधिक प्रमाणात भासमान होते.”—प्रा. वनहट्टी, ७४.

१०

(वसंततिलका)

धाले धनी पुढिल याचक या नळाचे ।
येतां फिरोनि समुदाय पथीं तयांचे ॥
मागावयास जन मागिल देखियेले ।
त्यांहींच ते सकळ पूरितकाम केले ॥

धाले— तृप्त झाले, संतुष्ट झाले. धनी— धनसंपन्न, श्रीमंत. पुढिल— प्रथम आलेले. येतां फिरोनि— (नळाकडून धनसंपन्न होऊन स्वगृही) परत जात असता. त्यांहींच— प्रथम आलेल्या याचकांनी. पूरितकाम— पूरित (पूर्ण केलेली) + काम (इच्छा)— ज्यांची इच्छा पूर्ण केली आहे असे.

१-४ उदात्त— याचकांच्या समृद्धीचे व ऐश्वर्याचे वर्णन.

पर्यायोक्त— सदरचे वर्णन अप्रत्यक्ष रीतीने केले आहे.

अत्युक्ती— नळाचे औदार्य जितके भव्य, तितकेच लोकविलक्षण. आलेला याचक नळाकडून परत जाताना इतका धनसंपन्न होऊन जाई की, त्याच्या मागून येणाऱ्यांचा तो धनी व्हावा.

११

(दिण्डी)

अशी अगणितगुणकीर्ति नैषधाची । फिरे भूवनत्रयिं जान्हवीच साची ॥

असें असतां द्विज पांच सात याची । भेटि घेती वैदर्भ राजयाची ॥

अगणित— गणना न करता येण्याजोगी. नैषध— निषध देशाचा राजा, नळ. फिरे भूवनत्रयिं— गंगेचा संचार स्वर्ग, मृत्यू व पाताळ अशा तिन्ही लोकांत असून तिला स्वर्गात मन्दाकिनी, पृथ्वीवर भागिरथी व पाताळात भोगावती अशी नावे दिलेली आढळतात. जान्हवी— गंगा. भगीरथाने स्वर्गातून गंगेला पृथ्वीवर आणले म्हणून तिला भागिरथी असे नाव पडले आहे. अजमीढाला केशिनीपासून झालेल्या मुलाचे नाव जह्नु. भगीरथाने आणलेल्या गंगेच्या प्रवाहाने वाटेतील जह्नु राजाचा यज्ञ जलमय झाला, तेव्हा त्याने गंगा पिऊन टाकली. परंतु भगिरथाच्या प्रार्थनेवरून त्याने ती कानावाटे सोडून दिली, म्हणून गंगेला जान्हवी असे नाव पडले.

पांच सात— 'सात पाच' असाही एक पाठ आहे. सामान्यतः क्रमांकांच्या जोडीत प्रथम लहान व नंतर मोठा अंक वापरण्याची पद्धत असली, तरी जुन्या मराठीत याच्या उलटही प्रकार (सात-पाच) असावा असे दिसते. एकनाथ, मुक्तेश्वरांनी 'सात-पांच' असा शब्दप्रयोग केलेला आढळतो. याची— याचक. वैदर्भ राज— भीमक, दमयंतीचा पिता.

१-२ रूपक— नैषधाची गुणकीर्ती जाह्लवीच साची.

१२

(दिण्डी)

बहू आशिर्वादसि तिहीं केलें । भीमभूपें मग त्यां बोलिजेले॥

तुम्ही आलां कोठूनि अशा बोलें । द्विजिं निषधापासाव म्हणीजेले ॥

बोलिजेले, म्हणीजेले— बोलणे व म्हणणे या धातूची भूत कर्मणिरूपे. पासाव— पासून.

१३

(दिण्डी)

भीम राजा मग गिरा वदे ऐसी । निषधदेशीं नळराजरीति कैसी ॥

असें ऐकोनी वदति विप्र त्यासी । विप्रयासीं वक्तृत्व ये जयांसी ॥

गिरा— वाणी, बोलणे, भाषण. नळराजरीति— नळाची राजनीती. राजा या नात्याने त्याची वागणूक. प्रा. बनहट्टींनी नळ + राजरीति आणि नळराज + रीति अशा दोन प्रकारे या शब्दाची फोड करून नळाची राजा या नात्याने व व्यक्तिशः वागणूक असे दोन अर्थ सूचित केले आहेत. या शब्दापूर्वीचा 'निषध-देशीं' हा शब्द लक्षात घेता नळाची राजा या नात्याने कशी वागणूक होती, हेच सूचित करावयाचे असावे, असे वाटते. प्रा. बनहट्टींनी सुचविलेल्या दोन अर्थातील सूक्ष्मता विशेष लक्षणीय नाही. विप्रयासीं— दोन अर्थ संभवतात— "(१) विशेष प्रयासाने (२) विनाप्रयास. येथे सर्वगुणसंपन्न नळराजाचे वर्णन करताना विप्रांच्या वक्तृत्वाला अनायासे भरते आले, हा दुसरा अर्थ सरस वाटतो." —नवनीत. "नळाचे गुण इतके अनंत व अनुपम असल्यामुळे त्यांचे वर्णन आपणांस कसे करता येईल, या विचारात पडून त्यास बोलता येईना"— असाही अर्थ काही संपादकांनी दिला आहे. दोहीपैकी कोणताही अर्थ स्वीकरणीय आहे.

१४

(वसंततिलका)

हे वामनैकपद भूमि नसोनि जंघी ।

एके दिशींच दिनराज नभास लंघी ॥

वाराशि वानरविलंघित होय ती कीं ।

लोकीं नसे नलयशस्तुलना विलोकीं ॥

हे वामनैकपद भूमि- पृथ्वीचा विस्तार वामनाच्या - एका लहान मुलाच्या- पावलाएवढा, तेव्हा नळाच्या विस्तीर्ण यशाला पृथ्वीची उपमा कशी देता येईल? वामन हा विष्णूचा पाचवा अवतार. वेदात या अवताराचे मूलभूत उल्लेख सापडतात. याने तीन पावलांत त्रैलोक्य आक्रमिले. विष्णूची तीन पदे अनेक ठिकाणी आढळतात ती यासाठीच. हा कश्यप व अदिती यांचा मुलगा. वळीने इंद्रपद घेतल्यावर हा झाला. हा अत्यंत खुजा होता. म्हणून यास वामन म्हणत. वळी जेथे यज्ञ करीत होता तेथे हा गेला व त्याने त्याच्याजवळ तीन पावले भूमी मागितली. शुक्राचा विरोध वाजूला सारूनही वळीने त्यास तीन पावले भूमी दिली. याने मोठे रूप धारण करून दोनच पावलांत सर्व आक्रमिले, तेव्हा वळीने, दिलेला शब्द पुरा करण्यासाठी तिसऱ्या पावलाकरिता आपले मस्तक पुढे केले. प्रसन्न होऊन याने वळीला अनेक वर दिले. याने पहिले पाऊल उदय-गिरीच्या शिखरावर, दुसरे मेरूवर व तिसरे मेरूच्या शिखरावर ठेवले असेही उल्लेख आढळतात. हा इंद्राचा मित्र असून त्याने इंद्राला वळीने घेतलेले राज्य परत मिळवून दिले. जंघी- प्रा. वनहट्टींनी 'वेगवान, चपळ' असा अर्थ दिला आहे. परंतु या शब्दामागील 'नसोनि' हा शब्द लक्षात घेता 'मांड्या नसलेला सूर्याचा सारथी-अरुण- हाच अर्थ अधिक योग्य होय. 'एके दिशींच दिनराज' या शब्दांऐवजी 'एके दिनींच रविसूत' असा एक पाठ असून रविसूत म्हणजे अरुण होय. दिनराज म्हणजे सूर्य यापेक्षा रविसूत हा पाठ अधिक चांगला आहे. अरुण हा विनता व कश्यप यांचा मुलगा. जन्मल्यापासूनच याला पाय नसल्याने त्यास अनुरू (अरुण) व विपाद अशीही नावे आहेत. विनता व तिची सवत कद्रू यांना एकाच वेळी दिवस राहिले होते. कद्रूची मुले हिंडूफिरुही लागली. तरी विनतेची मुले अंड्याबाहेरही आली नाहीत. तेव्हा तिने दोन अंड्यांपैकी एक फोडले. त्या अंड्यातून एक अर्धाच-कमरेपर्यंत शरीर असलेला (म्हणजे मांड्या नसलेला)- पुत्र बाहेर आला. आईच्या सवतीमत्सराने आपणास अशी अवस्था प्राप्त झाली, असे पाहून त्याने अंड्याबाहेर येताक्षणीच 'तू सवतीचे पाचशे वर्ष दास्य करशील' असा आईला शाप दिला आणि दुसरे अंडे परिपक्व होऊ दिल्यास त्यातून निघणारा दुसरा पुत्र तुझे दास्यविमोचन करील, असेही त्याने सांगितले. याचा धाकटा भाऊ म्हणजे गरुड. गरुडाने एकदा अरुणाला पूर्वभागी नेऊन ठेवले असता त्याने संतप्त सूर्याचे तेज योगबलाने गिळले. तेव्हापासून देवांच्या सांगण्यावरून त्याने सूर्याचे सारथ्य पत्करले. "दिनराज म्हणजे सूर्य

हा जंघी म्हणजे वेगाने चालणारा नसूनही (म्हणजे लोकदृष्टीला तो संध चालतोसा दिसतो) एका दिवसात आकाश ओलांडितो तेव्हा नळ राजाच्या यशाला अशा लहानशा आकाशाची उपमा देता येत नाही.” – अशी जी तळटीप नवनीतात दिली आहे ती समाधानकारक वाटत नाही. वाराशी- “वाराशि म्हणजे समुद्र हा तर वानरांनी (मर्कटांनी) ओलांडला आहे,तेव्हा नळाच्या यशाला समुद्राचीही उपमा देवत नाही.”- नवनीत. वाराशी हा पाठ अधिक चांगला. वार म्हणजे पाणी. महासागर. वानरविलंघित- मारुतीने समुद्र उल्लंघन केल्याची घटना येथे अभिप्रेत आहे. विलोकीं- पाहण्यात अथवा समज असे दोनही अर्थ येथे शोभतात, असे नवनीतकारांचे म्हणणे आहे. वामनासारख्या खुज्या मुलाने पृथ्वी एका पावलाने व्यापली, पाय नसलेला अरुण एका दिवसात आकाश ओलांडतो आणि यःकश्चित् वानरासारख्या प्राण्यानेही महासागराचे उल्लंघन केले आहे. म्हणून पृथ्वी, आकाश आणि समुद्र यांची विस्तीर्ण यश असलेल्या नळाशी तुलनाच करता येत नाही.

१-४ व्यतिरेक-नलाचे यश (उपमेय) हे भूमि, आकाश व वाराशी (उपमान) याहून श्रेष्ठ.

६ अनन्वयध्वनी- नळाच्या यशाची तुलना दुसऱ्या कशाबरोबर करता येत नाही.

१५

(शार्दूलविक्रीडित)

जो पाहे सदसद्विचार हृदयीं जोपा जनांची करी ।

जो पावे समयीं, विशेष गणिला जो पावनांभीतरिं ॥

सोपा जो सकळां द्विजां सुमतिचा सोपा, सदा लाभतो ।

कोपानें न धरीच तो नळ महीगोपायिता शोभतो ॥

जोपा- जोपासना, पालन पोषण जोपावे समयीं- प्रसंगी कार्य करी, उपयोगी पडे. पावनांभीतरी- पवित्र लोकांत, पवित्र करणारांमध्ये. “याच्या नामाच्या स्मरणाने स्मरणकर्ता पवित्र होतो अशाविषयी पुराणप्रमाण आहे.” – नवनीत. सुमतिचा सोपा- सद्बुद्धीचे आश्रयस्थान. महीगोपायिता- पृथ्वीचा पालनकर्ता.

१-४ अनुप्रास- ‘ज’ ‘प’ ‘स’ ‘त’ या अक्षरांची पुनरावृत्ती.

यमक- जोपा, सोपा, या शब्दांची पुनरावृत्ती

कारकदीपक- ‘जो नळ’ या कारकाचा पाहे, जोपा करी, पावे लाभतो, शोभतो इत्यादी क्रियांशी संबंध.

१६

(शार्दूलविक्रीडित)

जो धैर्ये धरसा, सहस्रकरसा तेजें तमा दूरसा ।
जो रत्नाकरसा गभीर, शिरसा भूपां, यशो हारसा ॥
ज्ञाता जो सरसावला नवरसांमाझारि शृंगारसा ।
शोभे तामरसाक्ष तो नळ रसानाथ स्तवूं फारसा ॥

धैर्ये धरसा— धैर्याने पर्वतासारखा निश्चल. “पर्वतासारखा – पर्वताला अचळ असे नाव आहे म्हणजे काही झाले तरी तो हालत नाही, त्याप्रमाणे हा कसाही प्रसंग आला, तरी डगत नव्हता म्हणून धैर्याने तसा”—नवनीत. सहस्रकरसा तेजें— तेजाने सूर्यासारखा प्रखर. तमा दूरसा— तम म्हणजे अंधःकार आणि अज्ञान. येथे अज्ञान हाच अर्थ अभिप्रेत आहे. अज्ञानरहित. रत्नाकरसा गभीर— सागरा-प्रमाणे खोल, शांत. शिरसा भूपां— इतर राजांना शिरोधार्य. यशो हारसा— “यशच आहे हार ज्याचा असा म्हणजे सत्कीर्ती हेच ज्याचे भूषण होते. त्याच्या शरीराला शोभा आणण्याला इतर भूषणांची गरज नव्हती.”—नवनीत. ‘यशें हा रसा’ हा पाठ ‘धैर्ये, तेजें’ या शब्दांची योजना लक्षात घेता अधिक योग्य वाटतो. ज्ञाता— तज्ज्ञ, जाणकार; सरसावला— पुढे झाला. नवरसांमाझारि— या ऐवजी सरसांमाझारि असाही एक पाठ आहे. नळ रसांमध्ये, रसिकांमध्ये. शृंगारसा— ज्याप्रमाणे नळ रसांत शृंगार हा लोकप्रिय, त्याचप्रमाणे नळ हा लोकांचा आवडता. तामरसाक्ष— तामरस (कमळ) + अक्ष (डोळा). ज्याचे डोळे कमळाप्रमाणे आहेत असा. रसानाथ— पृथ्वीपती. फारसा— पुष्कळ, यथेच्छ.

१-४ अनुप्रास— ‘र’ ‘स’ या अक्षरांची पुनरावृत्ती.

उपमा— नळ या एकाच उपमेयास अनेक उपमाने असल्याने मालोपमा.

१७

(दिण्डी)

अशी होतां नळचरित कथा काहीं । भीमनामा भूपाळ परिसतांही ॥
जवळि होती लडिवाळ जे सदाही । सुता दमयंती नाम जीस पाहीं ॥

जवळि होती— ब्राह्मण नळाचे वर्णन करीत असताना ते संपेपर्यंत दमयंती जवळ होती. लडिवाळ— लाडकी.

१८

(मालिनी)

निषधपतिकथा हे जे सुधेतें जयंती ।

परिसुनि दमयंती रंजली रंजयंती ॥
 नवल मज न भासे चंद्रवंशैकशाली ।
 नल तरि वनमाळी भीमकी हेचि जाली ॥

सुधेतें जयंती— अमृताला जिकणारी. रंजयंती— संस्कृत आणि फारशी या भाषातून 'रंजणे' हा धातू मराठीत आला असून त्याचे अर्थ भिन्न आहेत. रंज (सं.)— मोहित होणे, गुंग होणे, हरखणे. रंज (फा.) — दुःखी होणे, विमनस्क होणे. नळराजाची कथा ऐकून दमयंती मोहित झाली असा अर्थ श्री. सरवटे व प्रा. वनहट्टी यांनी स्वीकारला आहे. सर्वगुणसंपन्न असा नळ मला कसा प्राप्त व्हावा, या विचाराने दमयंती विमनस्क झाली, असा अर्थ श्री. प्रियोळकरांनी दिला आहे. रंजयंती— रमविणारी, आनंद देणारी. या शब्दाचा संबंध दमयंतीकडे नसून नळचरित्रकथेशी आहे. नवल मज. . . हेचि जाली— नळ आणि कृष्ण हे दोघेही चंद्रवंशी, दमयंती व रुक्मिणी या दोघींच्या वडिलांचे नाव भीम आणि दोघीही विदर्भ देशाच्या राजकन्या, त्यामुळे कृष्ण—रुक्मिणी हा नळ दमयंतीचाच नवा अवतार आहे की काय, असे वाटल्यास नवल नाही. चंद्रवंशैकशाली— चंद्रवंशात एकटाच शोभणारा. वनमाळी— कृष्ण. भीमकी— दमयंती व रुक्मिणी.

२ यमक— 'यंती', 'रंज' या अक्षरांची पुनरावृत्ती.

३-४ श्लेष— चंद्रवंशैकशाली (नळ, कृष्ण), भीमकी (दमयंती, रुक्मिणी) द्वयर्थी योजना.

४ रूपक— नळ तरी वनमाळी.

१९

(माल्यभारा)

नळराज कथा सुधाचि साजे । दमयंती वरवर्णिनी विराजे ॥

मिळणी उभयांशि होय जेथें । अधिकारी अधिकानुराग तेथें ॥

सुधा— अमृत आणि चुना. वरवर्णिनी— उत्कृष्ट स्त्री आणि हळद. मिळणी— एकत्र होणे आणि कालवणे, मिसळणे. अधिकानुराग— अधिक + अनुराग. अनुराग— प्रीती आणि लाली. "अमृत हा उत्तम पदार्थ पडला आणि दमयंती ही उत्तम पदार्थाचे वर्णन करणारी, गुण घेणारी म्हणून या दोघांचा मिलाफ झाल्यावर अधिक अनुराग म्हणजे प्रीतीच हक्कदार— हक्काची आहे, खचीत होणारी आहे. गुणी आणि गुणज्ञ यांची गाठ पडल्यावर गुणवानाविषयी गुणज्ञाचे चित्तात प्रीती उत्पन्न होते, तद्वत्. येथे श्लेषानेही एक दृष्टांत सुचविला आहे, तो असा — सुधा म्हणजे चुना, वरवर्णिनी म्हणजे हळद एकत्र मिळाली असता

अधिकच अनुराग म्हणजे रक्तिमा येतो, तद्वत्.” – नवनीत.

१-४ श्लेष- सुधा, वरवर्णिनी, मिळणी व अनुराग या शब्दांची द्वयर्थी योजना.

२ अनुप्रास- 'व' या अक्षराची पुनरावृत्ती.

४ असंयुतावृत्ती यमक- 'अ' 'धि' 'का' या अक्षरांची पुनरावृत्ती.

२०

(दिण्डी)

कथा तेथिल ही होय असो ऐशी । हेर आला तो वदे नैषधासी ॥

तुझ्या कथनीं वैदर्भ राजयासी । प्रीति होती तनयाहि तयापासी ॥

'हेर आला तो वदे' या ऐवजी 'आले जासूद वदति' असाही एक पाठ आहे. 'होती' या क्रियापदाचा संबंध 'तुझ्या कथनीं वैदर्भ राजयासी होती' आणि 'तनयाहि तयापासी होती' असा दोन्हीकडे घ्यावयास हवा.

२१

(शार्दूलविक्रीडित)

बापाच्या उजव्या कडेसि बसली म्यां पाहिली नोवरी ।

व्यापारांतर टाकुनी तव कथालापासि जे आदरी ॥

तापातें हरिते करोनि मधुरालापासि जे सुंदरी ।

ज्या पावे जगदीश, सांगसुमनश्चापा नृपा त्या वरी ॥

सांगसुमनश्चाप-स + अंग + सुमनस् + चाप. शरीर धारण करणारा मदन. वास्तविक मदन हा अशरीरी. (पद्य ७, 'कुसुमचाप' शब्दावरील टीप पहा.) 'पण तू प्रत्यक्ष मदनच आहेस, असे मानून तुला ती खात्रीने वरील' असे मोठ्या खुबीने सूचित केले आहे.

१-४ अनुप्रास- 'प', 'र' या वर्णांची पुनरावृत्ती

२२

(वसंततिलका)

जें अंतरंग पिवळें सरसीरुहाचें । भासे मनांत मज अंग तसें तियेचें ॥

गोरोचनापरिस गौर असें गणावें । सोनें बावनकसी न कसें म्हणावें ॥

अंतरंग- गाभा, आतील भाग. सरसीरुहाचें- कमळाचे. गोरोचनापरिस- गोरो-चनापेक्षा. गोरोचन हा पिवळ्या किंवा पांढऱ्या रंगाचा पदार्थ असून तो

गोमुत्रापासून अगर कुपिथ्याच्या रूपाने गाईच्या ओकण्यापासून बनतो. तो गाईच्या मस्तकात सापडतो असाही समज आहे. बावनकसी- शृद्ध, निर्भळ (सोने). सांप्रत 'शंभर नवरी' असा शब्दप्रयोग वापरला जातो.

१-२ उपमा- उपमेची सारी अंगे व्यक्त होत असल्याने पूर्णोपमा.

३ व्यतिरेक- तियेचें अंग (उपमेय) गोरोचनापरिस (उपमान) गौर (वर्णात श्रेष्ठ).

४ रूपक- तियेचें अंग म्हणजे सोनेच बावनकसी.

२३

(दिण्डी)

असें बोले तो चार समाचारा । करी दमयंती नलमनीं विहारा ॥

नोवरी हे मज होय कसी दारा । करूं लागे तें भूप या विचारा ॥

चार- हेर, दूत. नोवरी- नवरी. दारा- पत्नी. दार हा संस्कृत शब्द पुल्लिगी, तरी कवीने येथे स्त्रीलिङ्गी वापरला आहे. मोरोपंतांनी पुल्लिगी व नपुंसकलिङ्गीही वापरलेला आढळतो.

२४

(दिण्डी)

विभूतीनें झांकला अनळता तो । गुप्त दमयंती-विरह नृपा होतो ॥

नित्य पोटीं वडवाग्नि पेट घेतो । सागरानें तो काय सांगिजेतो ॥

विभूतीनें- राखेने. अनळ- अग्नी. वडवाग्नि- समुद्रातील अग्नी. याचे तोंड घोडी (वडवे)सारखे असल्याने त्यास वडवाग्नि म्हणतात. "भृगुवंशीय ऊर्व हा तप करीत असता सर्व देव व ऋषी यास भेटण्यास आले. नंतर ऋषींनी यास विवाह करून प्रजोत्पादन करण्याची विनंती केली. तेव्हा 'पत्नीशिवाय प्रजोत्पादन माझ्यासारख्या तपस्व्यास अशक्य आहे, अशी या ऋषींची कल्पना आहे', असे यास वाटल्यावरून 'हा पहा मी पुत्र उत्पन्न करतो, पण तो भयंकर होईल,' असे याने ऋषींस बजावून सांगितले व आपली मांडी अग्नीत घातली. नंतर एका दर्भाच्या काडीने तिचे मंथन करण्यात येऊन त्या मांडीपासून एक पुत्र निर्माण झाला. हा जन्मल्याबरोबर खावयास मागू लागला, व याने जगताचा दाह करण्यास आरंभ केला. याप्रमाणे तीन दिवस दाह केल्यावर ब्रह्मदेव येऊन त्याने ऊर्वाची प्रार्थना केली व आपण जेथे राहतो त्या समुद्रात या बालकास स्थान देण्याचे कबूल केले व म्हणाला, 'मी व हा बालक युगांती सर्व पदार्थांचा नाश

करू.' असे कबूल केल्यावर हा और्वाग्नी आपले तेज पितरात टाकून समुद्रात राहण्यास गेला. हा विष्णूच होय. हाच युगांती प्रलयकारक, पाताळातील विषाग्नी, विष्णूच्या मुखातून निघालेला व शंकराच्या तृतीय नेत्रात राहणारा होय. यास वडवामुख, वडवानल, संवर्तक व समुद्रप ही नावे आहेत." – प्राचीन चरित्रकोश. शंकराच्या तिसऱ्या नेत्रातून बाहेर पडलेला अग्नी मदनदाहानंतर विश्व-संहार करू लागला. तेव्हा त्याच्यापासून विश्वाचे संरक्षण करण्यासाठी त्याला वडवेचे रूप देऊन ब्रह्मदेव समुद्राकडे घेऊन गेला. वास्तविक समुद्र आणि अग्नी यांचे शत्रुत्व, परंतु विश्वकल्याणार्थ अग्नीला जवळ ठेवून घेण्याबाबत ब्रह्मदेवाने समुद्राला विनंती केली व ती त्याने मान्य केली, म्हणून हा अग्नी-वडवाग्नी-समुद्रात राहू लागला, अशी कथा कालिकापुराणात आढळते.

१-२ उपमा- गुप्त दमयंती विरह-विभूतीने झांकला अनळ.

३-४ दृष्टांत- सागर आणि त्याच्या पोटातील वडवाग्नी यांचा दृष्टांत नळ आणि त्याचा गुप्त दमयंती-विरह यास दिला आहे.

प्रतिवस्तूपमा- "अग्नीप्रमाणे असणारा गुप्त दमयंती-विरह राजाला झाला; पोटामध्ये नित्य वडवाग्नी पेट घेत असून सागराकडून तो सांगितला जातो काय ? – अर्थात नाही. या दोन वाक्यांमध्ये गुप्त रीतीने असणे व अग्नीप्रमाणे जाळणे हे समानधर्म सारखेच असून निराळ्या शब्दांनी व्यक्त केले आहेत. म्हणून प्रतिवस्तूपमा अलंकार." – प्रा. बनहट्टी, पृ. ७५.

२५

(आर्या)

रजनी दिवस गमेना नृपतिस संगीतही सुख गमेना ।
मन कोठेंहि रमेना म्हणोनि करि वनविहार सहसेना ॥

रजनी दिवस गमेना- रात्रंदिवस चैन पडेना. संगीतही सुख गमेना- संगीत-देखील गोड वाटेना. 'करि वनविहार सहसेना' या ऐवजी 'करू वनविहार विरमेना' असाही पाठ आहे.

यमक- गमेना, रमेना, सहसेना

अनुप्रास- 'न', 'व', 'र' या अक्षरांची पुनरावृत्ती.

२६

(वसंततिलका)

गंगातरंगसम जो निजदेह वर्णी ।

भृंगापरी रुचिर कांति जयाशि कर्णो ॥
जंघाल जो पवनसंगतिची सवे घे ।
शृंगारिला ह्य तयावरि भूप वेंघे ॥

गंगातरंगसम— गंगेच्या लहरींप्रमाणे (पांढरा शुभ्र). भृंगापरी रुचिर कांति जयाशि कर्णो— रुचिर म्हणजे सुंदर. ज्याच्या कानांचा रंग भृंगाप्रमाणे काळा आहे असा, श्यामकर्णो. जंघाल— वेगवान, चपळ. पवन— वारा. संगति— सोबत किंवा वेग. सवे— सवय. “वायूच्या अत्यंत वेगाची सवय घेई. सवे असा पाठ घेतल्यास — तो आपणाबरोबर वारा मात्र सोबत घेई — असा अर्थ. तात्पये की वायूप्रमाणे जलद चालणारा.” — नवनीत. ह्य— घोडा. वेंघे— स्वार झाला.

१-२ उपमा— ह्य (उपमेय), गंगातरंग, भृंगकांति (उपमान)

२७

(वसंततिलका)

जो अंबरीं उफळतां खुर लागलाहे ।
तो चंद्रमा निजतनूवरि डाग लाहे ॥
जो या यशास्तव कसें धवलत्व ने घे ।
शृंगारिला ह्य तयावरि भूप वेंघे ॥

अंबरीं— आकाशात. उफळतां— उफाळून वर जात असता. नळाचा वेगवान घोडा आकाशात उफाळून वर जात असता त्याची टाप चंद्रविंबावर वसली म्हणून चंद्रावर डाग दिसू लागला, अशी कविकल्पना. या यशास्तव कसें धवलत्व ने घे— यशाचा रंग पांढरा आहे अशी कल्पना. या घोड्याचा रंग पांढरा असण्याचे कारण, चंद्रविंबावर डाग पाडण्याइतके यश त्याने मिळवले आहे. मग त्यास धवलत्व का येऊ नये ?

१-२ संबन्धातिशयोक्ती— “चंद्रावरील डागाचा व घोड्याच्या उफाळण्याचा काही संबंध नसता, तो आहे असे वर्णिले आहे. यास्तव ही संबन्धातिशयोक्ती होय.” — प्रा. बनहट्टी, पृ. ७६.

३ हेतूत्प्रेक्षा— घोड्याच्या धवलत्वाचे कारण चंद्रावर लाथ मारण्याचा त्याचा पराक्रम. उत्प्रेक्षावाचक शब्द मात्र येथे नाही.

२८

(दिण्डी)

सर्वे सेना भूपाळ निघालाहे । शींव लंघी उद्यान एक पाहे ॥

रिघें तेथें मित सेवकांसि बाहे । फौज सारी बाहेर उभी राहे ॥

सर्वे सेना- सैन्यासह. रिघें- प्रवेश करी. मित- मोजके. बाहे- बोलावी.
'शीव' ऐवजी 'सीमा' असाही पाठ आहे.

२९

(दिण्डी)

पनस जंबू जंबीर विविध निंबें । कुंद चंदन माकंद सुदाडिंबें ॥

तुंग नारिंगें विकसली कदंबें । वसति जेथें शुक-सारिका-कदंबें ॥

'पनस' ऐवजी 'फणस' असा एक पाठ आहे. जंबू- जांभूळ. जंबीर- ईडलिवू.
कुंद- सुगंधी फुलांची वेल माकंद- आम्रवृक्ष. तुंग- नारळीचे झाड. कदंबें- दोन
चरणांतील अर्थ वेगवेगळे: (३) वृक्षविशेष (४) समूह. शुकसारिका- पोपट
आणि मैना, साळुंकी.

३०

(वंशस्थ)

लतेतळीं रुंद निरुंद कालवे । गळोनि तेथें मकरंद कालवे ॥

परागही सांद्र तयांत रंगती । फुलांसर्वे भृंगतती तरंगती ॥

निरुंद- अरुंद. मकरंद-मध, फुलातील रस. पराग- फुलातील रजःकण.
सांद्र वाट- रंगती- शोभतात. भृंगतती- भुंग्यांच्या रांगा.

१-४ यमक - कालवे - कालवे; ०त रंगती- तरंगती

अनुप्रास- रुंद, निरुंद, (मक)रुंद, त, ग या अक्षरांची पुनरावृत्ती.

३१

(आर्या)

उपरि सकंटक साचे परंतु सांचे जयांत सुरसाचे ।

घोंस असे फणसांचे षण्मासांचे कितेक वरसाचे ॥

उपरि सकंटक साचे-फणसाला बाहेरच्या बाजूने काटे असतात. सांचे(फणसातील)
गरे. सुरसाचे- मधुर, रसयुक्त. कितेक हे विशेषण 'वरसाचे' या शब्दापूर्वी आले
असले, तरी त्याचा संबंध घोंस या शब्दाशी आहे. फणस झाडाला लागल्यापासून
तीनचार महिन्यांतच पिकतो तेव्हा 'षण्मासांचे', 'वरसाचे' हे शब्द कवीचे अज्ञान

प्रकट करतात, असे मानण्यापेक्षा हे वर्णन अतिशयोक्त असे मानणे बरे. तसेच झाडाला फणस एका ठिकाणी एकच येतो. द्राक्षासारखे त्याचे घोस असत नाहीत. तरीही 'घोस' शब्द वापरला आहे, तेव्हा त्याचा अर्थ 'भरघोस फळ' असा घ्यावा.

अनुप्रास- 'साचे' या अक्षरांची पुनरावृत्ती.

३२

(उपेंद्रवज्रा)

तया वनीं एक तटाक तोयें । तुडुंबलें; तामरसानपायें ॥

निरंतरामंद मरंद वाहे । तपांतही यास्तव रिक्त नोहे ॥

तटाक- तळे. तोयें- पाण्याने. तुडुंबले- पूर्ण भरलेले. तामरसानपायें- तामरस (कमळ) + आनपाय (अविनाश), ज्यातील कमळे कधीही विनाश पावत नाहीत असे. निरंतरामंद- निरंतर + अमंद - पुष्कळ, सतत. मरंद- मकरंद. तपांतही- उन्हाळ्यातसुद्धा. रिक्त- रिकामे. नोहे- होत नाही. उन्हाळ्यात पाणी आटत असल्याने तळे रिकामे होण्याची शक्यता असते, परंतु कधीही विनाश न पावणाऱ्या कमलपुष्पातील रसस्रोतामुळे हे तळे तेव्हासुद्धा तुडुंब भरलेले असते.

अनुप्रास- न्द, त या वर्णांची पुनरावृत्ती

अतिशयोक्ती- पुष्परसामुळे उन्हाळ्यातही तळे आटत नाही.

३३

(द्रुतविलंबित)

अमृतही पयही म्हणवीतसे । उभय होय तसी रुचि वीतसे ।

मधुर सारस तें जल गा तसें । मधुर सारस यास्तव गातसे ॥

अमृतही पयही म्हणवीतसे- येथे तळ्यातील पाण्याचे वैशिष्ट्य सांगितले आहे. संस्कृतात 'जल' या शब्दाचे 'अमृत' व 'पय' असे दोन पर्यायी शब्द आहेत. 'जलं पयः कीलालमृतम्'-अमरकोश. 'अमृत' म्हणजे देवाचे मधुर पेय आणि 'पय' म्हणजे दूध असेही या दोन शब्दांचे अर्थ आहेत. या सरोवरातील पाणी इतके गोड होते की, ते स्वतःला अमृत (देवांचे पेय) आणि पय (दूध) म्हणवून घेत असे. उभय होय तसी रुचि वीतसे- त्याला अमृताची आणि दुधाची चव होती. 'उभयतेसि रुचि रुचवीतसे' असा जो पाठ आहे त्यानुसार 'या तळ्यातील पाणी अमृतत्व व पयत्व या दोघांचीही रुची खुलवीतसे' असा अर्थ होईल. सारस- बगळ्यासारखा पण त्याहून मोठा असा एक पक्षी आणि सरोवर असे दोन अर्थ. "गा ते सारस जल तसें मधुर (की) अमृतही पयही म्हणवीतसे; (कारण)

उभय होय तशी रुचि वीतसे; (यास्तव) तेथील सारस मधुर गातसे"— नव-नीतकारांनी असा अन्वय दिला आहे.

१ श्लेष— अमृत व पय या शब्दांची द्व्यर्थी योजना.

३-४ यमक— गा तसें, गातसे, मधुर सारस.

३४

(वसंततिलका)

पीतां मरंद उदरंभर बंभराचे । जें होय मंदिरहि सुंदर इंदिरेचें ॥

जें पद्म तेथिल सहस्रदळां धरीतें । प्रत्यक्ष सूर्यकिरणांस विसाववीतें

‘वीतां’ असा एक पाठ ‘पीतां’ ऐवजी आढळतो, त्याचा अर्थ प्रसवता, स्रवता असा आहे. उदरंभर— पोटभरू. बंभर— भ्रमर. मंदिरहि सुंदर इंदिरेचें— इंदिरा म्हणजे लक्ष्मी व तिचे मंदिर म्हणजे कमळ. “त्या सरोवरातील कमळात मकरंद विपुल असून इतका मधुर असे की, तो पिण्यात भ्रमर गुंतले असता संध्याकाळचे भान न राहून गुंतून रहात.” (नवनीत). “मरंद वीतां उदरंभर बंभराचें जें सुंदर मंदिरहि होय ते इंदिरेचें (सुंदर मंदिर असे)” – असा श्री. प्रियोळकरांनी अन्वय दिला आहे, तर नवनीतकार म्हणतात, “लक्ष्मीचे नाव पद्मालया असे आहे. तेव्हा अर्थात् कमल हे तिचे मंदिर आहे. ते भ्रमरांचेही मकरंद पिताना मंदिर होते.” कमल हे मूळचे भ्रमरांचे मंदिर, पण ते इंदिरेनेही आपले निवासस्थान केले, असे म्हणणे युक्त. सहस्रदळ— कमळाला हजारो पाकळ्या असतात. सूर्याचें किरणही हजारो असल्याने त्याला सहस्रकर (पद्य १७) म्हणतात. एकेक किरण एकेका पाकळीचा विकास करू शकतो असा भाव. विसाववीतें— विसावा देते. “सूर्याच्या सहस्र किरणांसही सहस्र पत्रांची कमले वरचेवर धरून ठेवीत. तात्पर्य कमले मोठमोठाली व तेजस्वी असून सरोवरातील उदक गार राही.” (नवनीत). ‘विसाववीतें’ ऐवजी विकासवितें’ असा जो पाठ आहे त्याचा अर्थ खुलविते, विकसित करते.

१-२ अनुप्रास— रंद, दर, भर या अक्षरांची पुनरावृत्ती

समुच्चय— “जे पद्म इंदिरेचे मंदिर होते तेच भ्रमरांचेही मंदिर झाले. अशा रीतीने पद्माचे ठायी दोघांचेही मंदिर एकदम होण्याचा योग वर्णिला असल्याकारणाने येथे समुच्चय अलंकार झाला आहे.” (प्रा. वनहट्टी, ७७).

३५

(दिण्डी)

तया कासारों राजहंस पाहे । राजहंसांचा कळप पोंहताहे ॥

तयांसाठी हे वापिकाच पोहे । नळें केली हें कोण म्हणे नोहे ॥

राजहंस— या शब्दाचे दोन अर्थ: (१) नृपश्रेष्ठ असा नळ (२) एक पक्षी 'राजहंसास्तु ते चञ्चुचरणैर्लोहितैः सिताः' असे जे अमरकोशकार सांगतात, त्यावरून हा पक्षी पांढऱ्या रंगाचा असून त्याची चोच व पाय मात्र तांबडे असावेत, असे वाटते. परंतु पुढच्याच पद्यात कवीने या पक्ष्याचे वर्णन —'तया हंसांचे देह कांचनाचे, रंग माणिकसे चंचुचे पदांचे' असे केले आहे. त्यावरून पक्ष्याचा देह पिवळसर रंगाचा असावा असे मानावे लागते. पद्य ९९ मध्येही 'सौवर्णदेह' असा शब्द-प्रयोग योजिला आहे. पोहे—पाणपोई.

३ उत्प्रेक्षा— वापिका ही जणू पाणपोईच.

३६

(दिण्डी)

तया हंसांचे देह कांचनाचे । पक्ष झळकती वीज तशी नाचे ॥

रंग माणिकसे चंचुचे पदांचे । जसे अधरींचे भीम—कन्यकेचे ॥

तया— त्या (वर वर्णन केलेल्या). पक्ष— पंख. माणिक— लाल नावाचे एक तांबडे रत्न. हे कुहंदाचे असून हिऱ्याच्या खालोखाल कठीण असते. येथे फक्त तांबडा रंग अभिप्रेत आहे. अधरींचे— अधरराग असा जो आणखी एक पाठ आहे त्याचा अर्थ खालच्या ओठाचा लालपणा. "दमयंतीच्या ओठांचा रंग एकच तांबडा असता बहुवचन योजण्यामध्ये पहिल्या दोन चरणांतील 'चे' ह्या अक्षराशी मेळ वसविणे हाच कवीचा उद्देश दिसतो." (नवनीत).

२ उत्प्रेक्षा— 'जसा' हा शब्द 'जणू काय' ह्या अर्थी वापरला आहे.

४ उपमा— चंचुचे, पदांचे रंग (उपमेय)जसे माणिक आणि भीमकन्यकेचे अधर.

३७

(वसंततिलका)

त्यांतील एक कलहंस तटीं निजेला ।

जो भागला जलविहार विशेष केला ॥

पोटींच एक पद, लांबविला दुजा तो

पक्षी तनू लपवि भूप तया पहातो ॥

कलहंस— कलकल असा आवाज करणारा हंस. कवीने या काव्यात हंस, राजहंस

२००८

३५१०२

३५३-७ नल-दमयंती स्वयंवर : २५

आणि कलहंस असे तीन समानार्थी शब्द योजले असले, तरी अमरकोशकारांनी त्यांच्यातील भेद स्पष्ट केला आहे. पद्य ३५च्या विवरणातील 'राजहंस' या शब्दावरील टीपेत अमरकोशातील उक्ती दिली आहेच. हंस व कलहंस याविषयी अभिप्राय येणेप्रमाणे—

कादम्बः कलहंसः स्यादुत्क्रोशो कुररौ समौ ।

हंसास्तु श्वेतगरुतश्चक्रांगा मानसौकसः ॥

निजेला— निजला. भागला— थकला.

१-२ काव्यलिंग— 'निजेला,' कारण 'भागला' आणि भागला का, तर जलविहार विशेष केला.

३-४ स्वभावोक्ती— हंसाचे वर्णन.

३८

(वसंततिलका)

टाकी उपानह पदे अतिमंद ठेवी ।

केली विजार वरि डौरहि मौन सेवी ॥

हस्तों करी वलय उंच अशा उपायीं ॥

भूपें हळूच धरिला कलहंस पायीं ॥

उपानह— पादत्राण. पदे— पावले. डौर— अंगरख्याचा घेर, घोळ. वलय— (वीर) कंकण, कडे. हस्तों करी वलय... कलहंस पायीं— "कलहंसाचा पाय धरून त्याला पकडिले. कोणाला धरावयाचे असता त्याचा जो अवयव धरावयाचा तद्वाचक शब्दाची सप्तमी योजण्याचा संप्रदाय संस्कृतातही आहे." —नवनीत. या व मागील पद्यातील व्याकरणविषयक भागासंबंधी कै. कृष्णशास्त्री चिपळूणकर म्हणतात, "सुज्ञ वाचणारांनी ही वरील पद्ये नीट वाचून त्यांचा अर्थ मनात आणला असता त्यांच्या ध्यानात येईल की, दुसऱ्या पद्यात 'हस्तीं' हे सप्तमीचे एकवचन आहे. दादोबांच्या मताप्रमाणे तृतीयेचे बहुवचन नव्हे. राजाने 'हस्तीं' म्हणजे हातातले कडे वर सारले, असा ह्या चरणाचा अर्थ आहे. दोन हातांनी कडे वर सारले असा अर्थ नाही. कारण तसा अर्थ स्वरसयुक्त नाही, इतकेच नाही तर तो संभवनीय सुद्धा नाही. मनुष्यास एका हातातील कडे दोन्ही हातांनी वर कसे सारता येईल, हे आम्हांस कळत नाही."... ३७व्या पद्यातील वर्णनाप्रमाणे, "हंसाने एक पाय पोटाशी धरला होता व एक लांब सोडिला होता असे कवीने वर्णिले आहे व ते वर्णन पक्षिस्वभावास अनुसरून आहे. त्यावरून राजाने त्याचा लांबविलेला पाय धरला असे मानून दुसऱ्या पद्यातील 'पायीं' हे सप्तमीचे एकवचन मानावे, हे स्वरसयुक्त वाटते" —मराठी व्याकरणावरील निबंध.

स्वभावोक्ती- नायकाच्या (नळाच्या) गौण क्रियांचे सूक्ष्म वर्णन.

३९

(मालिनी)

कलकल कलहंसें फार केला सुटाया ।
फडफड निजपक्षीं दाविलें कीं उडाया ॥
नृपतिस मणिबंधीं टोंचिता होय चंचू ।
धरि सुदृढ जया तो काय सोडिल पंचू ॥

मणिबंधीं- मनगटाच्या ठिकाणी. पंचू- या शब्दाचे दोनचार अर्थ संभवतात. पक्षी म्हणजे प्रस्तुत हंस असा अर्थ नवनीतात दिला आहे. श्री. सरवटे 'बहादुर' असा अर्थ देतात. चतुर, कुशल असा एक अर्थ प्रा. वनहट्टींनी सर्वांत चांगला म्हणून दिला आहे. पंजा, हात असाही एक अर्थ आहे. पंचू असे रूप यमकासाठी केले असावे, असे श्री. प्रियोळकरांचे म्हणणे आहे. स्वमतपुष्टचर्थ मोल्स्वर्थ व सरस्वतीकोशातील आधार त्यांनी दिले आहेत. 'धरि सुदृढ जयां' या ऐवजी 'धरिल दृढ जया' असाही एक पाठ आहे.

स्वभावोक्ती- हंसाच्या क्रियांचे वर्णन.

४०

(मालिनी)

तदितर खग भेणें वेगळाले पळाले ।
उपवन जलकेली जे कराया मिळाले ॥
स्वजन गवसला तो त्याजपाशीं नसे तो ।
कठिण समय येतां कोण कामास येतो ॥

तदितर खग- इतर (हंस) पक्षी. भेणें- भीतीने. वेगळाले पळाले- निरनिराळ्या दिशांना (उडून) गेले. उपवन जलकेली- वागेतील जलक्रीडा. स्वजन- मित्र, नातेवाईक. गवसला- सापडला, शोधला. कठिण समय येता कोण कामास येतो- लोकप्रियतेमुळे ह्या काव्यपंक्तीला सुभाषिताचे स्वरूप प्राप्त झाले आहे.

अर्थान्तरन्यास- 'कठिण समय येता कोण कामास येतो' या सामान्य सिद्धान्ताच्या समर्थनार्थ हंसाच्या परिस्थितीचे व त्याच्या मित्रमंडळींच्या प्रतिक्रियेचे वर्णन.

४१

(दिण्डी)

न सोडी हा नळ भूमिपाळ मातें। असें जाणोनी हंस वदे त्यातें ॥
हंसहिंसा नच घडो तुझ्या हातें। स्वस्थळातें पावेन पक्षपातें ॥

भूमिपाळ- राजा. मातें- मला. 'हंसहिंसा नच घडो तुझ्या हातें' या चरणाऐवजी 'हंसहिंसका धन्य तुझ्या हातें' असा एक पाठ आहे. 'स्वस्थळाते पावेन पक्षपातें'- पक्ष म्हणजे पंख, पातें म्हणजे उडून- पंखांचा फडफडाट करून घरी पोहोचेन. 'पावे न पक्षपाते' असा एक पाठ असून 'पंख कापले गेले तर मी घरी पोहोचण्याची शक्यताच नाही' असा अर्थ दिला जातो. हा पाठ स्वीकारता येत नाही. कारण 'पावे' ऐवजी 'पावे' असे रूप असावयास हवे. खेरीज नळाने हंसास जे पकडले, ते केवळ सुवर्णमय पंखांच्याच अभिलाषेने, असे समजण्यास अवकाश नाही. पुढील एका पद्यातच हंसाचा समज स्पष्टपणे व्यक्त झाला आहे. त्याच्या कल्पने-प्रमाणे राजा केवळ पंखांवर संतुष्ट नसून कटक मुकुटादी भूषणे करण्यासाठी त्याला त्याची सर्वच कनककाया हवी आहे. 'कशी आशा उपजली तूज राया' असा हंसाने राजाला स्पष्टच सवाल केला आहे. तेव्हा 'पक्षपातें' या शब्दाचा अर्थ 'पंखाने उडून' असाच घ्यावयास हवा.

४२

(दिण्डी)

जागजागीं आहेत वीर कोटी। भले झुंजारहि शक्ति जयां मोठी ॥
तयां माराया धैर्य धरों पोटीं। पाखरूं हे मारणें बुद्धि खोटी ॥

विषम- झुंजार वीरांना मारणे आणि एखाद्या यःकश्चित् पाखरास मारणे यांतील वैषम्य सूचित केले आहे.

४३

(दिण्डी)

वधुनि माझी हे कनकरूप काया। कटकमुकुटादिक भूषणें कराया ॥
कशी आशा उपजली तूज राया ! काय नाही तूजला दयामाया ॥

कटक- कडे. 'काय नाही तूजला दयामाया' या चरणाऐवजी 'थोर औदार्य थोर दयामाया' असा जो एक पाठ आहे, तो अधिक चांगला. हंसाच्या बोलण्यातील खोच त्यात स्पष्ट दिसते. 'वा ! धन्य ! केवढे तुझे थोर औदार्य व केवढी तुझी ही दयामाया !'- ही खरी स्तुती नसून गर्भित निंदाच होय.

४. व्याजस्तुती—(अन्य पाठ लक्षात घेता) राजाची जरी वरवर स्तुती केलेली दिसत असली, तरी त्यात गर्भित निदाच आहे.

४४

(शार्दूलविक्रीडित)

म्हातारी उडतां नयेचि तिजला माता मदीया अशी ।
कांता काय वदों नवप्रसव ते सातां दिसांची तशी ।
पाता त्या उभयांस मी, मज विधी घातास योजीतसे ।
हातामाजि नृपा तुझ्या गवसलों आतां करावें कसें ॥

मदीया— माझी. नवप्रसव— नुकतीच बाळंत झालेली. 'पाता' ऐवजी 'वाता' असा जो एक पाठ आहे, तो अधिक चांगला. त्यांचा मी एकमेव आधार आहे, हे वाता या शब्दाने चांगले सूचित होते.

अनुप्रास— 'ता' या अक्षराची पुनरावृत्ती.

४५

(पद)

हरहर सांपडलों, सांपडलों । कैसा फांशों पडलों ॥१०॥
डतर नदी जळ टाकीं । टाकुनि आलों याच तटाकीं ॥१॥
सोडूनि मानसकेली । कापुनि घ्याया आलों शेली ॥२॥
ठेविन तव पदिं माथा । आतां सोडविं मज रघुनाथा ॥

फांशों पडलों— जाळ्यात सापडलो. 'फासां पडलो' असाही एक पाठ आहे. जुन्या मराठी कवितेत सामान्यरूप वापरण्याची पद्धत दिसते. टाकीं— पाण्याचे हौद. मानसकेली— मानस सरोवरातील क्रीडा.

शेली— ह्या शब्दाची व्युत्पत्ती व अर्थ याबाबत बरेच मतभेद दिसून येतात. हा शब्द वन्हाडातील शेतकरी टोक या अर्थी नेहमी वापरताना आढळतात, असे प्रा. कोलते म्हणतात. "शेले म्हणजे माडाला येणारा फुलांचा घोस. ह्या-वरून रघुनाथ पंडिताने आलंकारिक रीतीने हा शब्द योजला आहे. हा घोस नुकताच विकसतेवेळी सोन्याप्रमाणे तांबूस-पिवळट असून हंसाच्या फुलविलेल्या पंखांप्रमाणे शोभिवंत दिसतो." (श्री. शणै गोंयबाब). श्री. प्रियोळकरांनी 'डोके, उत्तमांग, अग्रभाग' असे अर्थ दिले असून प्रा. बनहट्टी यांनी मान व गळा असे आणखी दोन अर्थ दिले आहेत. या शब्दाचा अर्थ नीट न कळल्यामुळेच 'कापुनि घ्याया जालों शेली' असा एक अपपाठ काही प्रतींत आढळतो.

प्रेयस- ठेविन तव पदिं माथा.

४६

(दिण्डी)

सखे माझे परतोनि घरा येतां । तुवा सजणे हा समाचार घेतां ॥
तया शोकें घायाळ हृदय होतां । कशी होशिल तें आठवितों आतां ॥

४७

(दिण्डी)

थोर होतिल बाळकें तुझीं बाळे । तुला कामा येतील वेल्हाळे ॥
माय माझी वैसेल शोकशाळे । मला आठवितां हृदय तिचें पोळे ॥

घरां येतां- कै. शि. म. परांजपे यांनी 'येतां' ऐवजी 'जातां' असा पाठ सुचविला आहे. त्यांच्या मते 'येतां' या शब्दाने हंस आपल्या घरीच आहे, असा ध्वनी उत्पन्न होतो; व तो जर घरी असेल तर त्याच्या हंसीचे हृदय घायाळ होण्याचे कारणच उरत नाही. ... 'जातां' हा पाठ घेतला म्हणजे त्या पाठाने हंस आपल्या घरी नाही, हे ध्वनित होते. 'जातां' हा पाठ श्री. प्रियोळकरांना कोणत्याही मुद्रित वा हस्तलिखित प्रतीत आढळला नाही. व्यवहारातील बोलण्याची पद्धत लक्षात घेता 'घरां येतां' म्हणजे 'घरी आल्यावर' असा अर्थ सूचित होऊ शकतो आणि 'हंस घरीच आहे' असे मानण्याचे कारण उरत नाही. सजणे, वेल्हाळे- हे शब्द प्रिये, लाडके या अर्थी योजले आहेत. वैसेल शोकशाळे- शोकरूपी घरात वसेल. अतिशय दुःखी होईल. "राजे लोकांचे येथे पूर्वी वाड्यात एक स्वतंत्र जागा शोक करण्याकरिता मुक्रर केलेली असून तिला शोकशाळा असे नाव असे. शोक करावयाच्या वेळी त्या शाळेत जाऊन बसण्याची वहिवाट पूर्वी असे. त्यावरून शोकशाळेत बसणे म्हणजे दुःख करणे असा शब्द प्रचारात आला. "- श्री. सरवटे. मला आठवितां- 'कसा रे मला सोडून गेलास?' अशा प्रकारचा मजविषयी शोक करीत असता. हृदय तिचें पोळे- तिचे हृदय व्यथित होईल, दुःखाने भाजून निघेल.

रसवत्- ह्या दोन पद्यांत हंसाच्या शोकाचे वर्णन केले आहे. "जुन्या अलंकार-शास्त्रकारांच्या मताप्रमाणे येथे 'रसवत्' अलंकार मानणे योग्य होईल. परंतु ध्वनिकार व त्यांच्या सिद्धान्तास अनुसरून चालणारे मम्मटादी शास्त्रकार यांच्या मते येथे शोकरूप 'भाव' निष्पन्न झाला आहे, असेच मानिले पाहिजे. हंसासारख्या प्राणिकोटीतील गौण व्यक्तीचा शोक येथे वर्णन केला असल्यामुळे 'रतिर्देवादिविषया, व्यभिचारी तथाञ्जितः । भावः

प्रोक्तः ॥' या न्यायाने येथे 'भाव' व्यक्त झाला आहे." – प्रा. बनहट्टी, पृ. ७९.

४८

(मालिनी)

सदय हृदय याचें भूप हा तापहारी ।
म्हणुनि परिसतां मी होय एथें विहारी ॥
मजही वध कराया घातकी पातला जो ।
वरुनि पति असा ही भूमि कैसी न लाजो ॥

विरोध— हंसाने नळाविषयी ऐकलेली माहिती आणि त्याला प्रत्यक्ष आलेला अनुभव याचे वर्णन.

काव्यलिंग— नळाला पती म्हणवून घेण्यास भूमी लाजेल कारण तो घातकी आहे. तो घातकी आहे असे म्हणण्याचे कारण 'वध कराया पातला.'

४९

(वसंततिलका)

एणेंपरी परिसतां अति दीन वाचा ।
हेलावला नळ पयोधि दयारसाचा ॥
सोडी, म्हणे विहर जा अथवा फिराया ।
राहें यथा निजमनोरथ हंसराया ॥

हेलावला नळ— 'हेलावणे' या शब्दाचा 'हेलकावणे' असा अर्थ महाराष्ट्र शब्दकोशात दिला आहे. श्री. प्रियोळकर 'उचंबळणे' असा देतात, तर 'कंपायमान होणे, आंदोलणे, डोलणे' असे अर्थ प्रा. बनहट्टींनी दिले आहेत. हंसाचे बोलणे हृदयाला भिडल्याने आणि पटल्याने नळाचे मन आनंदाने भरून आले. दयारसाचा पयोधि — दयारूपी समुद्र. यथानिजमनोरथ— इच्छेला येईल त्यानुसार.

२ रूपक — नळ (उपमेय); दयारसाचा पयोधि (उपमान)

५०

(मालिनी)

सुटुनि खग पळाला बैसला शालशाखे ।
क्षणभरि निजदेहीं मुक्ति-विश्रांति चाखे ॥
स्वजन तंव तयाचें भोंवताले मिळाले ।
कवळति निजबंधू वाष्पांबिंदू गळाले ॥

शालशाखे- शाल हे एका विशिष्ट वृक्षाचे नाव असले, तरी कोणत्याही वृक्षाला शाल म्हणतात- झाडाच्या फांदीवर. मुक्ति-विश्वांति चाखे- स्वातंत्र्यसौख्याचा आस्वाद घेई. स्वातंत्र्य मिळाल्यामुळे पंखांचा फडफडाट आणि कलकल थांबली. कवळिति- आलिंगन देती. बाष्पांबिंदू- अश्रू.
स्वभावोक्ती- हंसाच्या क्रियांचे वर्णन.

५१

(शिखरिणी)

विसावा घे कांहीं उडुनि लवलाहीं परतला ।

नृपाळाचे स्कंधीं बसुनि मणि-बंधीं उतरला ॥

म्हणे हंस क्षोणीपतिस तुज कोणही सम नसे ।

दयेचा हा ठेवा तुजजवळि देवा बहु वसे ॥

लवलाहीं- लव म्हणजे क्षण, क्षणात, लगेच. स्कंधीं- खांद्यावर क्षोणीपति- क्षोणी म्हणजे पृथ्वी, पृथ्वीपती, राजा. ठेवा- या ऐवजी 'केवा' असा एक पाठ असून त्याचा अर्थ ठेवा, खजिना असा आहे. महाराष्ट्र शब्दकोशात 'केवा' शब्दाचा 'किव' असाही अर्थ दिला आहे.

अनुप्रास- व, ल या वर्णांची पुनरावृत्ती.

कारकदीपक- हंस या कारकाचा विसावा घे, परतला, उतरला या क्रियांशी संबंध.

५२

(दिण्डी)

ऐक राया तूं थोर दर्यासिंधू । नीतिसागरही तूंच दीनबंधू ॥

निखंदूनी बोलिलों नको निंदू । सकल वदसी तरि पाय तुझे वंदू ॥

दर्यासिंधू- दयेचा सागर. नीतिसागरही- नीतिमानसुद्धा. 'नीति सुंदर' असा एक पाठ आहे. त्याचा अर्थ 'नीतीमुळे ज्यास सौंदर्य प्राप्त झाले आहे असा'. दीनबंधू- गरिबांचा वाली. निखंदूनी-झिडकारून. 'निंदू'ऐवजी मंदू असा जो पाठ आहे तेथे 'मंदू'चा अर्थ विषण्ण होणे, दुःखी होणे असा घ्यायला हवा. संस्कृतात 'मंद' हे क्रियापद नसले तरी मुक्तेश्वर, आनंदतनयादी कवींनी क्रियापदासारखा मंद शब्दाचा उपयोग केलेला आढळतो. "सकल वदसी जरी" या ऐवजी 'सकल वंदनीय' असा पाठ आहे. " 'वदसी तरि (आम्ही) सकल तुझे पाय वंदू' म्हणजे 'सांगशील तर आम्ही सारे तुझ्या पायां पडून क्षमा मागू' "-नवनीत. नवनीतातील पाठापेक्षा दुसरा

पाठ अधिक चांगला. सकल हे हंसाचे विशेषण नसून त्या शब्दाचा संबंध वंदनीय या शब्दाशी जोडता येतो. नवनीतातील पाठ व टीप लक्षात घेता हंसाचा आज्ञा-धारकपणा सूचित होतो, परंतु मनापासून क्षमा मागण्याची इच्छा नसावी, असाही अर्थ ध्वनित होतो. सकल वंदनीय असे तुझे पाय (इतरांप्रमाणे) मलाही वंच आहेत असे म्हणण्यात विनय व शालीनता या गुणांचे दर्शन घडते.

रूपक— दयासिंधू.

५३

(दिण्डी)

पारधीमाजी खगा मृगा राजे । करिती हिंसा जी तीच बरी साजे ॥
तुवां दिधली मज मोकळीक बा जे । दया केली ही कीर्ति तुझी गाजे ॥

पारधीमाजी— मृगयेत.

विशेषोक्ती— हंसाची हिंसा करण्यास सवळ कारण असूनही हिंसेचे कार्य घडून आले नाही.

५४

(दिण्डी)

हंस मिळणें हें कठिण महीलोकीं । सोनियाचा तो नवल हें विलोकीं ॥
तशा मजलाही सोडिलें तुवां कीं । तुझा ऐसा उपकार मी न झांकीं ॥

विलोकीं— पहा. मी न झांकीं— मी दृष्टीआड करणार नाही. तुझे उपकार मी कायम स्मरेन. सार— हंस मिळणे कठीण, आणि त्यातून सोनियाचा हंस मिळणे तर अगदीच विरळा.

५५

(दिण्डी)

तुझा करपंजर होय मला थारा । तुझ्या वचनांचा ओघ दुग्धधारा ॥
तुझे मानस बहु थोर गा उदारा । सत्यलोकेशहि तूंचि गुणागारा ॥

करपंजर— हात हाच कोणी पिंजरा. “ तुझे करपंकज’ असा पाठ कदाचित् अधिक काव्यपूर्ण झाला असता. राजाच्या हाताला पिंजरा म्हणणे हा त्याचा गौरव करणे नव्हे. राजाचा हात पंकज म्हणजे कमळासारखा होता, हे म्हणणे शोभूनही दिसते. आणि दुसरे असे की, हंसांचा निवास हा कमळाच्या सान्निध्यात असतो. पहा—

अंभोजिनीवननिवासविलासमेव (भर्तृहरी, नीतिशतक). तेव्हा तुझे करकमल हेच माझे आश्रयस्थान होय, हा अर्थ योग्य आणि एकंदर पद्यातील इतर कल्पनांशी ताडून पाहता मनोज्ञ वाटतो. सत्यलोकातील विमुक्त स्थितीत विहरणारा राजहंस पिंजऱ्याच्या आश्रयाची वांछा करतो, असाच अर्थ जर कवीला अभिप्रेत असेल, तर तो काही मोठा सुरस आहे असे वाटत नाही.”— प्रा. वनहट्टी (पृ. ४५-४७). प्रा. वनहट्टींना हवा असलेला पाठ कोणत्याही उपलब्ध प्रतीत नाही. आहे हा पाठसुद्धा प्रा. वनहट्टी समजतात इतका वाईट नाही. हंस पिंजऱ्याच्या आश्रयाची वांछा करतो आहे, हे म्हणणे हंसावर अन्याय करणारे आहे. हंस राजाच्या हातातून नुकताच सुटला आहे, तो केवळ राजाच्या औदार्यामुळे आणि राजाच्या या थोर गुणाची महती तिसऱ्या चरणात त्याने गाइली आहे. राजाच्या हाती सापडल्यानंतर त्यातून सुटण्याची आशा जवळजवळ नष्टच झाली होती. म्हणून हाताला पिंजरा म्हणणे अस्वाभाविक नाही. पिंजऱ्यात अडकूनही राजाने त्याला थारा दिला, असे त्याला सुचवावयाचे आहे. तेव्हा हा संदर्भ लक्षात घेता राजाच्या हाताला पिंजरा म्हणणे व त्यातून औदार्यामुळे सुटका होणे, ही गोष्ट कोणत्याही रीतीने कमी काव्यपूर्ण आहे, असे वाटत नाही. घोर संकटातून सुटका झाल्यानंतर त्या संकटाची सावली मनावर बराच काळ राहते, इथे तर सुटका नुकतीच झाली आहे : ‘विसावा घे कांहीं उडुनि लवलाहीं परतला’.

दुग्धधारा ऐवजी श्री. प्रियोळकरांनी ‘दुग्धचारा’ हा पाठ स्वीकारला असून ‘पक्ष्याचे भक्ष या दृष्टीने चारा हाच शब्द बरोबर आहे’ असा आपला अभिप्राय व्यक्त केला आहे. मानस— द्वयर्थी योजना. राजाचे मन आणि मानस सरोवर सत्यलोकेशही तूंचि गुणागारा — सत्यलोकेश शब्दाचे दोन अर्थ संभवतात :

(१) ब्रह्मदेव. त्याचे वाहन हंस आहे. (२) गुणांचा आश्रयस्थान असलेला तू (नळराजा) हाच एक खरा राजा.

१ रूपक— करपंजर

३-४ श्लेष— मानस व सत्यलोकेश या शब्दांची द्वयर्थी योजना.

५६

(दिण्डी)

कित्ती रावे असतील तुझ्या धामीं । कित्ती कोकीळा सारिका तसा मी ॥

चित्त जडलें हें तूझिया लगामीं । नृपा स्वामी मज योजि तुझ्या कामीं ॥

रावे— पोपट. धामीं— घरी. चित्त जडलें हें तूझिया लगामीं— घोडा नेहमी लगाम खेचून ओढणाऱ्याच्या अधिन राहतो त्याप्रमाणे माझे मन तू आपल्याकडे खेचून घेतले आहेस.

५७

(वसंततिलका)

हैं पांखरुं मजसि घेईल काय कामा ।
ऐसें नृपा न वद पूरितलोककामा ॥
मोलें उणें व्यजन तें धरितां पुढारी ।
छाया करी तपन दीप्तिसही निवारी ॥

पूरितलोककामा- ज्याने लोकांच्या इच्छा पूरित केल्या आहेत असा. मोलें उणें-
कमी किमतीचे. व्यजन- पंखा. पुढारी- पुढे. तपन दीप्तिसही निवारी- तपन
म्हणजे सूर्य, त्याची दीप्ति म्हणजे तेज- उन्हास, उन्हापासून निवारण करते.
दृष्टान्त- पंख्याचा. पंखा (उपमान), पांखरुं (उपमेय)

५८

(मालिनी)

वरनृपति विराजे भीम हें नाम ज्याला ।
वर दमन ऋषीनें दीधला कीं तयाला ॥
वर सुत दम-नामा, दांत-नामा द्वितीय ॥
वरतनु दमयंती नंदिनी तृतीय ॥

वरनृपति- श्रेष्ठ राजा. वरसुत- ज्येष्ठ पुत्र. वरतनु- सुंदर देह असलेली.
दमन- (पद्य २, 'दमयंती'वरील टीप पहा.) या ऋषीच्या आशीर्वादाने भीम
राजाला तीन पुत्र व एक कन्या झाली, असा महाभारतात उल्लेख आहे. मोरो-
पंतांनी महाभारताप्रमाणेच तीन पुत्र व एक कन्या यांचा स्पष्ट उल्लेख केला
आहे-

ब्रह्मर्षि वरें दमनें वर दिधला त्या नृपासि संततिचा ।
झाले तीन सुत, सुता चवथी, गाती गुणौघ संत तिचा ॥
ठेवी दम, दांत, दमन, दमयंती हीं असीं तया नावें ।
ज्या मुनिवर प्रसादप्रभवातें त्रिभुवनेंहि मानावें ॥

येथे कवीने फक्त दम आणि दांत या दोनच पुत्रांचा नामनिर्देश केला आहे:
यमक- प्रत्येक चरणारंभी 'वर' या शब्दाची पुनरावृत्ती.

५९

(वसंततिलका)

तेजोनिधीस तनया यमुना जसी ते ।
सीता जशी सुजनका जनका तसी ते ॥

ते आवडे सुतहि ते न तसे तयाला ।
ते नोवरी करवितों तुज मी दयाला ॥

तेजोनिधि- सूर्य. यमुना- विवस्वत आदित्यास संज्ञेपासून झालेली मुलगी. हिच्या भावाचे नाव यम. हिची माता सरण्यू असल्याचाही उल्लेख आढळतो. सीता- ही सीरध्वज जनकाची मुलगी म्हणून प्रसिद्ध असली, तरी त्याचीही औरस कन्या नव्हती. जमीन नांगरत असता नांगराच्या फाळाला लागून ती भूमीवर वर आली. नांगरताना नांगराने जमिनीवर पडणाऱ्या पाळीला सीता असे म्हणतात. त्या पाळीतून ही निघाली म्हणून तिचे नाव सीता ठेवण्यात आले. सीतेच्या जन्मावाबत आणखीही दोनतीन कथा प्रचलित आहेत. जनक- हे नाव नसून उपनाव आहे. हे निमी किवा विदेह वंशाचे कुलनाव आहे. सूर्यवंशातील इक्ष्वाकुपुत्र निमी यापासून निघालेली एक शाखा आहे. विदेही वंशातील दुसरा पुरुष मिथिजनक. यानेच मिथिला नगरी स्थापन केली व जनक हे सामान्य नावही याच्यावरून पडले. जनक या नावाने या वंशातील लोकांचा उल्लेख करण्याची पद्धती वैदिक व पौराणिक वाङ्मयात आहे. सीरध्वज जनक हा स्वरोमाचा पुत्र. सीर म्हणजे नांगर हा त्याच्या कीर्तीचा ध्वज झाल्यामुळे यास सीरध्वज असे नाव पडले. याची पत्नी सुमेधा. एकदा अग्निचयनाकरिता क्षेत्र नांगरत असता याला सीता मिळाली. दुसऱ्या एका कथेनुसार जनक हा विदेह देशाचा राजा. त्याला चार स्त्रिया होत्या, त्यांत सुमती ही पट्टराणी. पुष्कळ कालपर्यंत पुत्रसंतान न झाल्यामुळे याने पुत्रकामेष्टी यज्ञ केला. तेव्हा दोन पुत्र व धरणीपासून कन्या - सीता प्राप्त झाली. हा विदेह राजा पुण्यश्लोक होता. (पद्य क्र. १ - 'पुण्यश्लोक' शब्दावरील टीप पहा) जनक- पिता, भीमराजा.

१ उपमा- यमुना (उपमान)

२ उपमा- सीता (उपमान)

६०

(वसंततिलका)

राया तिचें मुख सुधाकर या द्याला ।
नाहींच वेगळिक हें गमते मनाला ॥
संपूर्ण नित्य असता नसता कलंकी ।
हा चंद्र हें मुख असें मग कोण शंकी ॥

सुधाकर- चंद्र. वेगळिक- वेगळेपणा. पौर्णिमेच्या रात्री चंद्र जसा संपूर्ण आणि षोडश कलायुक्त असतो, तसाच जर तो रोज दिसला असता व त्यावर जर

कलंक नसता, तर दमयंतीचे मुख व चंद्र वेगवेगळी ओळखणे कठीण झाले असते.

व्यतिरेक— “ ‘उपमान’ जो चंद्र त्याहीपेक्षा उपमेय—दमयंतीचे मुख—श्रेष्ठ कल्पून व्यतिरेक अलंकार साधला आहे,”— श्री. प्रियोळकर, (६०). “पहिल्या दोन चरणांत रूपक अलंकाराची रचना आहे, पण पुढील दोन चरणांत त्याचे यद्यर्थातिशयोक्तीत पर्यवसान होते.” —प्रा. वनहट्टी, पृ. ८०

६१

(वसंततिलका)

चांपेकळीपरिसहि सरलत्व नाकीं ।
जोचा धरी अधर विद्रुम-भावना कीं ॥
भासे मनांत मज बिंबफळभ्रमानें ।
कीं सत्य चंचु-पुट वोढविलें शुकानें ॥

अधर— खालचा ओठ. विद्रुमभावना धरी— पोवळ्याशी सारखेपणा धरी. दमयंतीचा खालचा ओठ पोवळ्यासारखा लाल होता. बिंबफळभ्रमाने— बिंबफळ म्हणजे तोंडले. पिकलेले तोंडले लालभडक असते. दमयंतीचा खालचा ओठ हा पिकलेले तोंडलेच आहे (असे चुकीने) समजून. चंचुपुट वोढविलें— (खाण्यासाठी) चोच पुढे केली.

१. व्यतिरेक— नाक (उपमेय) चांपेकळी (उपमान)— तिच्यापेक्षा सरळ. उपमा— चांपेकळीपरिसही.

२. उत्प्रेक्षा— प्रा. वनहट्टी यांनी उपमा अलंकार म्हटले आहे. परंतु ‘की’ या शब्दामुळे उत्प्रेक्षा.

३-४ भ्रांतिमान— दमयंतीच्या अधराचे ठायी बिंबफलाची भ्रांती होऊन शुकाने आपली चोच पुढे केली.

उत्प्रेक्षा— “ दमयंतीचे नाक पाहून हंसाला ते जणू शुकाचे चंचुपुटच आहे, असे वाटले. भ्रांतिमान अलंकार असून उत्प्रेक्षा अंगी होय म्हणून हा अंगांगिभावसंकर.” — श्री. वनहट्टी, पृ. ८१.

याच श्लोकात दमयंतीच्या नाकाला चांपेकळीची उपमा दिली आहे. तिचा रंग व सरळपणा दृष्टिआड करून नाकाला पोपटाच्या चोचीची उत्प्रेक्षा कशी साधता येईल? नवनीतकारांनाही वरीच ओढाताण करावी लागली आहे— “राघूनं अधरोष्ठास तोंडले समजून ते खाण्यासाठी आपली चोचच काय पुढे केली. एथे दमयंतीच्या नासिकेवर राघूच्या चोचीची उत्प्रेक्षा केली आहे. म्हणजे तिचे

नाक राघूच्या चोचीसारखे होते हे तात्पर्य. आता या श्लोकाच्या प्रथमचरणात चांपेकळीसारखे तिचे नाक सरळ होते असे म्हटले आहे. तेव्हा पूर्वभाग सरळ असून गेंडा चोचीसारखा होता, असे समजावे." असे समजले तरी चोचीच्या रंगाची अडचण आहेच. नाकाचा लाल गेंडा हे सौंदर्याचे गमक नसून ते क्रोधाचे लक्षण आट्टे. अकारण ओढाताण करण्यापेक्षा स्पष्ट असलेला 'भ्रांतिमान' अलंकार मानावा.

६२

(पद)

रूपवती ते भूपसुता अनुरूप नसे दुसरी वनिता ।
 हूप धरूनि वरीं तिजला अनुरूप पयोधि जशी सरिता ॥१०॥
 बीज अचंचळ शीतळ ते तजबीज कशी तुज हे नुमजे ।
 नीज जशी तुझिया नयना सुखबीज सपल्लव भावलता ॥१॥
 सुंदरता तव तीजविणें अति मंद गमे तरि काय जिणें ।
 कुंदरदा तर मंदरधीरा सुंदरिला हो वश करिता ॥२॥
 नूतन-नीरज-नूतमुखी पुरूहतवधूसि सखी निरखी ।
 वूत तुझा परि मीच सुखी करवीन म्हणे रघुनाथनुता ॥३॥

अनुरूप— योग्य. 'अपरूप' असा एक पाठ आहे. त्याचा अर्थ अप्रतिम, अपूर्व दुर्मिळ. बीज अचंचळ...तुज हे नुमजे— दमयंती ही जरी विद्युल्लतेप्रमाणे नेत्रदीपक असली, तरी तिच्याप्रमाणे चंचल व दाहक नाही. दमयंती स्थिर व शांत आहे. हा विचार (तजबीज) तुला कसा कळत नाही? नीज...सपल्लव भावलता— सुखबीज म्हणजे सुखाचे मूळ. हा शब्द नीज आणि भावलता या दोन्ही शब्दांशी संबंधित आहे. तुझ्या डोळ्यांना झोपेने जसा आनंद होतो त्याच-प्रमाणे ही अंकुरित प्रेमलतेप्रमाणे असणारी दमयंती तुला तोषदायक होईल. "जशी नीज सुखबीज किंवा सपल्लव लता (सुखबीज तशी ही) तुझिया नयना भाव. म्हणजे निद्रेने जसे सुख होते किंवा पल्लवांनी भरलेली वेल पाहून जसे सुख होते, तशी ही तुला सुख देईल."—नवनीत. सुंदरता तव...काय जिणे— तू कितीही सुंदर असलास — आहे हा भाव — तरी तिच्याशिवाय तुझ्या सौंदर्याला पूर्णता नाही, अर्थ नाही. तिच्याशिवाय तुझे जिणे निष्प्रभ, तुच्छ (मंद) होय. कुंदरदा— कुंदाच्या कळ्यांप्रमाणे दात असलेली. मंदरधीरा— मंदर पर्वताप्रमाणे धैर्यवान. नूतननीरजनूतमुखी— नूतन (ताजे) + नीरज (कमळ) + नूत (स्नुत-वाखाणलेले) + मुखी — जिचे मुख ताज्या कमळांनी वाखाणले आहे अशी. पुरूहत— इंद्र. सखी निरखी— 'मैत्रीण या नात्याने पाही' असा अर्थ आणि 'इंद्राच्या बायकोला

जिने सखी मानावी अशा योग्यतेची दमयंती होती' असे स्पष्टीकरण प्रा. वनहट्टींनी दिले आहे. श्री. प्रियोळकरांनी 'नखी निरखी' असा पाठ स्वीकारला आहे. त्यानुसार 'नखाइतकी तुच्छ लेखी' असा अर्थ होतो. सौंदर्यवती म्हणून प्रसिद्धी असलेली इंद्रपत्नी दमयंतीशी तुलना करिता नखाइतकी तुच्छ.

अनुप्रास— १-२ प. ३-४ ज, ५-६ न, द, र, त आणि ७-८ त, न, खी— या अक्षरांची पुनरावृत्ती.

उपमा— १-२ जशी पयोधीला सरिता, ३-४ नयना जशी नीज, ५-६ कुंदरदा, मंदरधीरा.

रूपक— ३-४ वीज अचंचळ गीतळ, सुखवीज सपल्लव भावलता.

प्रतीप— ७ दमयंतीपुढे (उपमेय) पुरहूत वधू (उपमान) तुच्छ. प्रा. वनहट्टींनी व्यतिरेक अलंकार दिला आहे. पुरहूतवधूसि सखी निरखी— पर्यायोक्त. प्रा. वनहट्टी, पृ. ८१.

६३

(वसंततिलका)

धाता करींच करिता मृदु हे न होती ।

या कारणास्तव मनोमय मूस ओती ॥

तेथें भरोनि पहिला रस पूर्ण केली ।

ओतीव हे न घटिताकृति बोलिजेली ॥

धाता— ब्रह्मदेव. करींच करिता मृदु हे न होतीं— विधात्याने जर तिला हाताने घडविली असती, तर एवढी मृदुता येती ना? म्हणून मनोमय मूस वोती— आपल्या मनाच्या साच्यात ओतून, मनाजोगी. पहिला रस— शृंगार (पद्य क्र. ३— 'शृंगार' शब्दावरील टीप पहा.) ओतीव— (साच्यात धातूचा रस) ओतून तयार केलेली. घटिताकृति— हातांनी टोकून तयार केलेली.

अतिशयोक्ती— अतिशोषक व वर्णन.

उत्प्रेक्षा— जणू, भासे अशासारखा शब्द अध्याहृत घ्यावा — प्रा. वनहट्टी, पृ. ८१.

६४

(वसंततिलका)

ऐसीं खगेंद्र वचनें वदतां तयाला ।

विश्रांतिही विरहखेदहि फार झाला ॥

आधार हा मज म्हणोनि गणोनि डोले ।
झाला सर्वेचि विरही नळराज बोले ॥

खगेद्र- पक्षिराज, राजहंस. विश्रांतिही विरहखेदहि- दमयंतीचे वर्णन ऐकून प्रथम नळाला बरे वाटले. म्हणून विश्रांति आणि तिची प्राप्ती कशी व्हावी, अशी चिंता सुरू झाली व विरह सहन होईना म्हणून विरहखेद. सर्वेच- लगेच.

६५

(वसंततिलका)

बेल्हाळ ते न दिसतां विरहांधकारों ।
चालून मी हळुच चांचपतां पुढारीं ॥
चक्रापरींच सजलों असतां फिराया ।
हंसा तुझा उदय होय सुखी कराया ॥

विरहांधकरी- विरहरूपी अंधारात. चक्रापरी- चक्रवाक पक्ष्याप्रमाणे - चक्रवाक पक्ष्याचे वैशिष्ट्य असे की, नर आणि मादी रात्री एकत्र येत नाहीत. नर अंधारात मादीला शोधत असतो असा संकेत आहे. प्रा. वनहट्टी यांनी हा शब्द श्लिष्ट मानून 'भोवऱ्याप्रमाणे गोल' असा दुसरा अर्थ सुचविला आहे. सजलों- या शब्दाऐवजी श्री. प्रियोळकरांनी 'दगदलों' असा पाठ स्वीकारला असून पद्यरचना सौकर्यार्थ 'दगदगलो'पासून हा शब्द आला असावा, असे स्पष्टीकरण दिले आहे. हंस- हा शब्द द्व्यर्थी योजला आहे. राजहंस हा अर्थ तर स्पष्टच आहे. सूर्याला हंस म्हणतात. 'भानुर्हंसः सहस्रांशुस्तपनः सवितारवि'- अमरकोश. उदय- आगमन येणे (हंसावावत), उगवणे (सूर्यावावत). सूर्य उगवला म्हणजे चक्रवाक नरमादीची पुनर्भेट होते त्याप्रमाणे हंसाच्या आगमनाने दमयंतीची व माझी भेट होईल, असे नळास वाटले.

अर्थश्लेष- सारेच वर्णन चक्रवाक आणि नळ या दोघांनाही लागू पडते.

शब्दश्लेष- हंस, उदय (आणि प्रा. वनहट्टींचे मते चक्रापरी) या शब्दांची द्व्यर्थी योजना.

उपमा- चक्रापरी.

६६

(वसंततिलका)

ध्यानीं धरुनि तिजला मन हें निरीक्षी ।

दृष्टीपुढें दिसतसे मज ते मृगाक्षी ॥
आहे जणो जवळि हे गजराजगामी ।
ऐसाच भाव तंव बोलतसें तिला मी ॥

मृगाक्षी— जिचे डोळे हरिणाप्रमाणे आहेत अशी. गजराजगामी— उत्कृष्ट हत्तीप्रमाणे जिची चाल (मंद) आहे अशी.

उपमा—मृगाक्षी, गजराजगामी.

भाविक— “या सवंध श्लोकात भाविक नामक अलंकार आहे. . . पुढे भेटीच्या प्रसंगी दमयंती जी दृष्टीस दिसणार ती आताच नळाला तशी भासत आहे. यास्तव येथे हा अलंकार आहे.”— प्रा. बनहट्टी, पृ. ८२.

भ्रांतिमान— आहे जणो जवळ हे गजराजगामी.

६७

(वसंततिलका)

भृंगे विराजित नवीं अरविंदपत्रें ।
पाहूनि मानुनि तिचींच विशाल नेत्रें ॥
घालीन अंजन अशा मतिनें तटाकीं ।
आहा वृथा उतरलों भिजलों विलोकीं ॥

अरविंदपत्रें— कमळाची पाने.

भ्रांतिमान— ‘भृंगे विराजित अरविंदपत्रें’ हीच ‘तिचींच विशाल नेत्रें’ अशी भ्रांती.

६८

(वसंततिलका)

हंसा विलोकुनि सुधाकर अष्टमीचा ।
म्यां मानिला निटिल देश तिचाच साचा ॥
शंख द्वयीं धरुनि कौकुम कीर वाणी ।
लावावया तिलक लांबविला स्वपाणी ॥

श्री. प्रियोळकरांनी ‘हंसा’ ऐवजी ‘कांते’ हा पाठ आणि दुसऱ्या चरणांत ‘तिचाच’ ऐवजी ‘तुझाच’ हा पाठ स्वीकारला आहे. हंसाचे व राजाचे बोलणे चालले असल्याने व त्याला भ्रांती कशी झाली, हे हंसाला सांगत असल्याने ‘हंसा’ आणि ‘तिचाच’ हे नवनीतातील पाठच अधिक योग्य वाटतात. सुधाकर अष्टमीचा—

अष्टमीचा चंद्र अर्धवर्तुळाकार असतो. निटिलदेश- भालप्रदेश, कपाळ. शंखद्वयी- 'कानशिलाच्या दोन हाडांमध्ये' - नवनीत. श्री. प्रियोळ- करांनी - 'शाखाद्वये' असा पाठ घेतला असून त्याचा अर्थ दोन टोकांनी. कौंकुम- कुंकू. कीरवाणी- खरोखर, गीर या शब्दाचा काश्मीर असा एक अर्थ असून तो भाग केशराविषयी प्रसिद्ध आहे. लांबविला स्वपाणी- हात लांब केला.

भ्रांतिमान- 'अष्टमीचा सुधाकर' हा तिचाच 'निटिल देश' ही भ्रांती.

६९

(दिण्डी)

भला मामा तूं हंस गडी राया । विरह दुस्तर-विस्तार निस्तराया ॥
चित्त नेघे मज तूज जा म्हणाया । तेंचि वाहन तरि तूं करीं फिराया ॥

विरह दुस्तर-विस्तार- तरून जाण्यास कठीण असे विरहरूपी संकट. निस्तराया-पार पाडण्यास, त्यावर उपाय योजण्यास. तेंचि वाहन तरि तूं करीं फिराया-माझे मन हेच वाहन म्हणून तू स्वीकार आणि दमयंतीकडे जा. हंसा, तू मामा मित्र, तू मला सोडून जा असे तुला कसे सांगू? तुला दूर धाडण्यास माझे मन धजत नाही. परंतु सांप्रत मी ज्या विरहसंकटात आहे, ते दूर करण्यासाठी तू दमयंतीकडे जावेस. दमयंतीच्या विचारांनी भारलेले माझे मन हे जर तू वाहन म्हणून पत्करलेस, तर माझे काम होईलच आणि माझ्या मनाला तुझाही विरह सहन करावा लागणार नाही. मन हे एक अत्यंत वेगवान वाहन आहे.

समासोक्ती- "दुस्तर आणि निस्तराया या शब्दांवरून सागराची कल्पना मनात येते. हे दोन्ही शब्द प्रस्तुत अर्थाला लागू पडतातच, पण त्याचबरोबर सागर किंवा प्रचंड जलाशय यांनाही लागू पडणारे आहेत- म्हणून येथे समासोक्ती अलंकार"- प्रा. बनहट्टी, पृ. ८२.

७०

(दिण्डी)

असें बोलोनी नळें रंजवीला । अंजुळीमाजी हंस बंसवीला ॥
गमे चंपक कुसुमौघ-हार झेला । पाठवाया युवतीस सिद्ध केला ॥

रंजविला- खूष केला. अंजुळीमाजी- अंजळीत. गमे चंपककुसुमौघ हार झेला- चंपक म्हणजे सोनचाफा. हंसाचा रंगही सोनेरी. त्याचे पाय व मान हाराप्रमाणे व अंग गुच्छाप्रमाणे (झेला) दिसत असल्याने दमयंतीकडे धाडण्यास हार व

४२ : नल-दमयंती स्वयंवर

गुच्छ तयार केल्यासारखा भासेल असे वाटले.

उत्प्रेक्षा- ओंजळीत धरलेला हंस (उपमेय) हा जणू हार, झेला (उपमान).

७१

(दिण्डी)

त्वरित पुनरागम असो तुझा एथें । झेंप घालीं सुखरूप गगनपंथे ॥

नको विसरूं आम्हांसि असों एथें । वदुनि धरिजे गहिंवरा महीनार्थें ॥

झेंप घाली- उडून जा. महीनार्थें- नळाने

आशी- त्वरित पुनरागम असो तुझा एथें (आणंसत) ; हंस (अभिलपित वस्तू)

७२

(दिण्डी)

बरें येतों म्हणऊनी हंस बोले । उडुनि जातां बहु शकुन तथा झाले ॥

पवनचंचळ मधुविंदु मुखीं आले । वामभागीं उभयतां गरुड गेले ॥

पवनचंचळ मधुविंदु मुखीं आले- वाऱ्याबरोबर उडून मधाचे तुषार तोंडात येऊन पडले हा एक शुभशकुन. वामभागीं उभयतां गरुड गेले- डाव्या वाजूने दोन गरुड (दांपत्य) गेले, हा दुसरा शुभशकुन.

७३

(दिण्डी)

उडत होते खग वायसादि जाणा । तयां भासे तें हंस तो ससाणा ॥

नभा मानूनी किं निकषपाषाणा । स्वर्ण रेखा तें तेज मनीं आणा ॥

वायस- कावळा. ससाणा- मांसाहारी शिकारी पक्षी. निकषपाषाणा- कसोटीच्या दगडावर. स्वर्णलेखा- सोन्याची रेघ. आकाश हा कसोटीचा दगड मानला, तर वेगाने आकाशातून जाणारा हंस हा सोन्याच्या रेघेप्रमाणे भासेल असा अर्थ.

१-२ भ्रांतिमान- वायसादी पक्षांना हंस हा ससाणा आहे ही भ्रांती.

३-४ उत्प्रेक्षा- आकाश जणू निकषपाषाण, (उडणारा) हंस ही जणू स्वर्णरेखा.

७४

(दिण्डी)

असा वेगें तो नभामाजि धावे । तथा वीदभीं देशिं झणी पावे ॥

तेथ कुंडिननगरासमीप धांवे । राजमंदीरीं गोपुरीं विसावें ॥

गोपुर- 'पुरद्वारं तु गोपुरम्'- महाद्वार, मुख्य वेस. "गावच्य। वेशीवरील, देव-
ळाच्या प्राकारावरील, राजवाड्याच्या महाद्वारावरील मजलेदार, नक्षीदार किंवा
मूर्ती काढलेली इमारत. ही द्राविडी शिल्प पद्धती दक्षिण हिंदुस्थानात रूढ आहे."-
महाराष्ट्र शब्दकोश.

कारकदीपक- 'तो हंस' या कारकाचा धांवे, पावे, विसावे या क्रियांशी संबंध.

७५

(मालिनी)

खग मग नगरीचे गोपुरीं झेंप घाली ।
मृदु-पवन-गवाक्षीं बैसता झोंप आली ॥
तदुपरि जवशालि वेंघला चंद्रशाला ।
निरखि विततशाला राजधानी विशाला ॥

मृदु-पवन-गवाक्षी- गवाक्ष म्हणजे खिडकी किंवा झरोका. ज्यातून झुळझुळ वारा
वहात आहे अशी खिडकी किंवा झरोका. तदुपरि- नंतर. जवशाली- जव म्हणजे
वेग वेगवान. वेंघला- चढला. चंद्रशाला- उंच माडी किंवा गच्ची. विततशाला-
जिच्यामध्ये विस्तीर्ण वाडे (दालने, इमारती) आहेत अशी राजधानी- कुंडिनपूर.

१-२ अनुप्रास- ग या वर्णाची पुनरावृत्ती.

स्वभावोक्ती- हंसाच्या गौण क्रियांचे वर्णन.

७६

(चूर्णिका)

सकलभुवनललामायमाना ॥ मानाधिकविभवधनिकसदनशतविराजमाना ॥
कलशजनितमुनिचकितजलधिशरणातिविस्तृतपरिखांतरोपायमाना ॥
चंद्रशालाविजितसुरविमाना ॥ जिचे सौध गगनमंडपाधारस्तंभचि माना ॥
लाविति ते जलदा निज माना ॥ वासवचाप जयांस कमाना ॥ ऐसी
कुंडिननामधेय नगरी राजहंसें पहिली ॥

ललामायमाना- ललाम म्हणजे भूषण, भूषविणारी. मानाधिक- अमाप, अगणित.
कलशजनितमुनि- अगस्त्य ऋषी अग म्हणजे पर्वत. पर्वताचे स्तंभन करणारा
अशी अगस्त्य शब्दाची व्युत्पत्ती आहे. समुद्रात दडलेल्या असुरांनी इंद्रादिकांना
त्रास देण्यास सुरवात केली. तेव्हा देवांनी अग्नी व वायू यांना समुद्र शोषून

टाकण्यास सांगितले. पण समुद्रातील प्राण्यांचा नाश होईल म्हणून त्यांनी शोषण करण्याचे नाकारले. तेव्हा इंद्राने दिलेल्या शापाने मित्रावरुणांच्या वीर्याने हा कुंभात उत्पन्न झाला. त्यापैकी अगस्त्य अग्नी होय. अगस्त्य विरक्त होता तथापि पितरांच्या आज्ञेनुसार विदर्भाधिपतीची कन्या लोपामुद्रा हिच्याशी त्याने विवाह केला. समुद्रात राहणाऱ्या कालकेयांनी लोकांना फारच त्रास देण्यास सुरवात केली, तेव्हा याने समुद्र पिऊन टाकले. नंतर देवांनी कालकेयांना ठार मारून सर्वांना त्रासातून सोडविले. समुद्र वाहेर सोडण्यास सांगितले असता याने ते पोटात जिरले म्हणून सांगितले. चकित- भ्यालेला. जलधिशरणाति- ज्याला महासागर शरण आले आहेत असा. परिख- खंदक. अंतरीपायमाना- अंतरीप म्हणजे बेट. बेटाप्रमाणे असणारी. अगस्त्य ऋषीला भिऊन महासागरांनी ज्याचा आश्रय घेतला आहे अशा अतिविस्तृत खंदकामध्ये बेटाप्रमाणे दिसणारी. कुंडिन- नगरी भोवतालचा खंदक इतका विस्तृत होता की त्यात समुद्रसुद्धा मावले असते. 'चंद्रशाळा . . . विमाना- "देवांची विमाने फार सुंदर असून पृथ्वीपासून फार उंचावर चालतात, त्यापेक्षाही कुंडिननगरीतील चंद्रशाला म्हणजे वरच्या माड्या सुंदर आणि उंच असतात"- नवनीत. या चरणाऐवजी 'असमाना जिचे सौध विमाना' असा एक पाठ आहे. गगनमंडपाधारस्तंभचि माना- आकाशरूपी मंडपाचे खांबेच समजा. जलद- मेघ. वासवचाप- वासव म्हणजे इंद्र, त्याचे चाप- इंद्रधनुष्य.

उदात्त- कुंडिननगरीच्या भव्यतेचे व ऐश्वर्याचे वर्णन.

प्रतीप- 'कलशजनित- येथे अगस्ती ऋषीला भिऊन समुद्र या नगरी भोवतालच्या खंदकाला शरण आला, असे वर्णन असल्यामुळे समुद्राचा अधिकक्षेप व तिरस्कार प्रतीत होतो यास्तव प्रतीप अलंकार'

संबंधातिशयोक्ती- " 'लाविति ते जलदा निज माना ' आणि 'वासवचाप जयांस कमाना ' येथे जलद आणि वासवचाप यांचा सौधाशी काहीच संबंध नसताना तो कल्पिला असून त्यायोगे सौधाचे अतिशय उच्चत्व प्रतिपादन केले आहे. तस्मात् संबंधातिशयोक्ती " -प्रा. वनहट्टी, पृ. ८२-८३.

कोणी वणिग्जन विकी तुळितां तराजे ।

कस्तूरिका तिजसवें अलिनी विराजे ॥

दोन्ही समान निरखी विकणार देतो ।

घेणार तो न समजोनि उगाच घेतो ।

अलिनी- भ्रमर. कस्तुरीच्या सुगंधाने मोहित झालेल्या भ्रमरी तिला चिकटून असल्याने व्यापाऱ्यांनी त्यांच्यासह कस्तुरीचे वजन करावे आणि गिऱ्हाडकाने ते विनतकार घ्यावे, असे कुंडिनपुरात दिसून येई. हे त्या नगरीतील लोकांच्या ऐश्वर्याचे व दिलदारपणाचे लक्षण मानायाचे की व्यापाऱ्यांचा लवाडपणा व गिऱ्हाडकांचे मौख्य यांचे द्योतक समजावयाचे ! कस्तुरी व भ्रमरी या दोहोंत कितीही वर्णसाम्य असले, तरी ते न ओळखण्याइतके मंद गिऱ्हाडक भेटल्यावर व्यापारी लोकांनी तरी स्वस्थ कसे वसावे !

उदात्त- या श्लोकात वैभव आणि दिलदारपणा यांचे वर्णन असल्याने प्रा. बनहट्टी यांच्या मते येथे उदात्त अलंकार आहे. परंतु व्यापाऱ्यांची लवाडी व गिऱ्हाडकांचे मौख्य लक्षात घेता उदात्त अलंकार होऊ शकणार नाही.

भ्रांतिमान- वर्णसाम्यामुळे व्यापारी व गिऱ्हाडक कस्तुरीवर बसलेल्या भ्रमरींनाच कस्तुरी मानतात.

७८

(वसंततिलका)

तेणें तसें नगर तें धरितां निडारीं ।

तेथें विलासवन एक दिसें पुढारीं ॥

तेथें मुशीतल महीतळ सांद्र साई ।

जाई जुई फुलमयी बहु अंबराई ॥

निडारीं- निडार या शब्दाचे निवडक, कपाळ, दृष्टी आणि पक्वदशा असे चार अर्थ महाराष्ट्र शब्दकोशात दिले असून या अर्थापुढे या श्लोकातील पहिला चरण दिला आहे. 'डोळे ताठ करून रोखलेल्या दृष्टीत' असा अर्थ श्री. प्रियोळकरांनी दिला असून तो केवळ संदर्भावरूनच दिलेला दिसतो. साई- या शब्दाचे महाराष्ट्र शब्दकोशात 'छाया, सावली' असे अर्थ देऊन त्यापुढे या श्लोकातील तिसरा चरण दिला आहे. श्री. प्रियोळकरांनी 'सावळी' हा अर्थ देऊन आपल्या म्हणण्याच्या पुष्टार्थ तुकाराम व विठ्ठल या कवींच्या काव्यातील पंक्ती दिल्या आहेत. परंतु 'सावळी'पेक्षा 'सावली' हा अर्थच अधिक योग्य होय. 'फुलमयी' ऐवजी 'फळमयी' असा एक पाठ आहे.

७९

(पद)

तया वनीं खेळे भूपसुता ॥ ध्रु० ॥

खेळविता बहु मेळविला सखी-मेळ तया सहिता ॥१॥

राजस ते द्विजराजमुखी गजराजगती ललिता ॥२॥

ध्यात असे नळराजकथा रघुनाथकवींद्रनुता ॥३॥

राजस- सुकुमार, देखणी. द्विजराजमुखी- द्विजराज म्हणजे चंद्र, त्याच्यासारखे वदन असलेली, चंद्रमुखी, चंद्रवदना. ललिता- सुंदर स्त्री. रघुनाथ कवींद्रनुता- रघुनाथाने आपणास 'कवींद्र' म्हटले आहे. रघुनाथ नावाच्या कवींद्राने जिची स्तुती केली आहे अशी. हा शब्द दमयंतीप्रमाणेच नळराजकथेचेही विशेषण म्हणून घेता येण्यासारखा आहे.

१-२ अनुप्रास- 'ळ' या अक्षराची पुनरावृत्ती.

३ उपमा- द्विजराजमुखी, गजराजगती.

८०

(वसंततिलका)

तो मंडळाकृति फिरे उतरावयाला ।

भैमी-मुखेंदु-परिवेष म्हणों तयाला ॥

तेथें महीवरि असा खग बैसताहे ।

कों सुंदरी निज कुतूहल जेविं पाहे ॥

मंडळाकृति- गोल. भैमी मुखेंदुपरिवेष- भैमी म्हणजे दमयंती, तिच्या मुख-चंद्राचा परिवेष- म्हणजे तेजोवलय, खळे. निजकुतूहल- कुतूहल-कौतुक, उत्सुकता. (तो) हंस म्हणजे (दमयंतीचे) स्वतःचे मूर्तिमंत कुतूहल. तिच्या कौतुकाचा विषय झालेला हंस.

२ उत्प्रेक्षा- भैमीमुखेंदुपरिवेष म्हणो.

४ उत्प्रेक्षा- निजकुतूहल जेविं.

८१

(वसंततिलका)

जो बैसतां चपळ पक्षपुटीं धरेला ।

हाणीतसे फडफडां ध्वनि हो उदेला ॥

पाहे तया खगवरासि वरानना हे ।

मानो मनों नवलही मग बोलताहे ॥

पक्षपुटीं- पंखांच्या जोडीने. वरानना- जिचें मुख (आनन) सुंदर (वर) आहे अशी.

१-२ स्वभावोक्ती- हंसाच्या क्रियांचे वर्णन.

३ अनुप्रास- र या अक्षराची पुनरावृत्ती.

काव्यलिंग- "या श्लोकात पहिल्या दोन चरणांत दमयंतीने त्या खगवराकडे पाहण्याचे कारण निर्दिष्ट केले आहे. त्याने पंख आपटून फडफडा आवाज केला म्हणून दमयंतीनेत्याजकडे पाहिले. या कार्य-कारणसंबंधामुळे काव्यलिंग अलंकार." -प्रा. वनहट्टी, पृ ८३.

८२

(शिखरिणी)

असा पक्षी लक्षी बहुविहगलक्षीं न मिळता ।

सुवर्णी तो वर्णी वद कवण वर्णी कवयिता ॥

अगाई हा बाई त्वरित वरि जाईल पळुनी ।

धरुं जातें हातें हळूहळु तयातें न कळुनी ॥

लक्षी- उत्तम गुणांनी युक्त. सुवर्णी जो वर्णी- सोनेरी रंगाचा.

अनुप्रास- क्षी (१), ण (२), ळ (३-४) या अक्षरांची पुनरावृत्ती.

स्वभावोक्ती- हंसाचे वर्णन.

परिकर- सुवर्णी, लक्षी, चपळ इत्यादी साभिप्राय विशेषणे.

८३

(वसंततिलका)

ऐसें वदे मग तयास धरावया हे ।

तें होय हंसगमना पहिलीच आहे ॥

वाजेच ना वलय नूपुरनाद नोहे ।

तो तद्गतीस निरखूनि कसा न मोहे ॥

हंसगमना पहिलीच आहे- "दमयंती पहिलीच (हंसगमना-हंसाप्रमाणे हळू चालणारी) होती, ती पुनः हंस धरण्याकरिता तशी झाली म्हणजे श्लेषाने हंसाकडे गमन करणारी झाली." -नवनीत. वलय- कांकण, बांगडी. नूपुरनाद- पैजणांची रमझुम.

अनुप्रास- ह, न या अक्षरांची पुनरावृत्ती.

श्लेष- हंसगमना या शब्दाची द्व्यर्थी योजना.

८४

(वसंततिलका)

हे मंदमंदपद सुंदर कुंददंती ।
चाले तसा मदधुरंधर इंद्रदंती ॥
हंसा धरूं जवळि जाय कृशोदरी ते ।
निष्कंपकंकणकरासि पुढें करीते ॥

मदधुरंधर— मदाने परिपूर्ण. इंद्रदंती— ऐरावत. कृशोदरी— जिचे उदर कृश आहे अशी. कृशोदर हे सौंदर्याचे लक्षण मानले जाते. निष्कंपकंकणकरासि— हातांतल्या कांकणांचा आवाज होऊ नये म्हणून तो न हालविता.

अनुप्रास— न्द, दन्ती या अक्षरांची पुनरावृत्ती.

उपमा— दमयंती (उपमेय) मदधुरंधर इंद्रदंती (उपमान).

८५

(द्रुतविलंबित)

गवसलाच असा खग भासला । तंव तदीय सखीजन हांसला ॥
मग सर्वेच बुझावुनि हांकिला । उडविलाचि पिटाळुनि टाकिला ॥

गवसला— सापडला. पिटाळुनि टाकिला— असा एक पाठ 'बुझावुनि हांकिला' ऐवजी (तिसरा चरण) आहे— टाळी वाजवून. (चरण चवथा) पळवून चुकवला.

विषम— 'दमयंती एका हेतूने (हंसाला पकडण्याच्या) काही कृती करायला गेली तो परिणाम भलताच झाला म्हणून विषम'.

समुच्चय— "येथे सखीजनांचे हंसणे हे हंसाला उडवून लावण्यास पुरेसे असता 'बुझावुनि हांकिला' इत्यादी आणखी कारणे उपस्थित केली आहेत." —प्रा. वनहट्टी पृ. ८४.

८६

(वसंततिलका)

कांहीं उडोनि गगनीं मग नोट येतो ।
नाहींच दूर न समीप बसे तसा तो ॥
पाहे सुधाकरमुखी कलहंसराया ।
लाहे मनोरथ तयास पुन्हा धराया ॥

लाहे— मनोरथ इच्छा उत्पन्न झाली.

१-२ अनुप्रास— न या अक्षराची पुनरावृत्ती.

- २ विरोध- “नाहीच दूर न समीप”- प्रा वनहट्टी,
पृ. ८४. येथे प्रा. वनहट्टी म्हणतात त्याप्रमाणे
अलंकार नसून केवळ वर्णन आहे.
- ३ उपमा- सुधाकरमुखी.
- ३-४ कारकदीपक- सुधाकरमुखी (अशी जी दमयंती) या एका
कारकाचा पाहे, लाहे इत्यादी क्रियांणी संबंध.

८७

(सवाई)

हंस धरीन म्हणोनि मनोरथ हा मज होय विनोद तुम्हांला ।
हा कलहंस पिटाळवितांही, पुन्हा उडवाल तया विहगाला ॥
जा परत्याच, तुम्ही नलगेच, असे वदुनी नृपराजसुता ते ।
राहविला सखिचा जन आपण मात्र तयास धरूं मग जाते ॥

‘हा कलहंस पिटाळवितांही’ या ऐवजी ‘याल हंसाल पिटालही ताल’ असा
एक पाठ आहे. नलगेत- नकोत, जरूर नाही.

८८

(वसंततिलका)

रागेजली अरुणकांति विराजवीते ।
हे एकली सुतनु चंद्रकला तसी ते ॥
गेली हळूच कलहंस समीप केला ।
कांहीं पुढें फडकला अवलोकिजेला ।

रागेजली- या शब्दाची योजना द्वयर्थी आहे. रागावलेली आणि आरक्त
झालेली. ग्रहण लागलेली (चंद्रकला) हा अर्थ बरा नव्हे. “रागेजली ही एकली सुतनु
अरुण-कांति विराजवीते जशी जे (रागेजली एकली सुतनु) चंद्रकला (अरुणकांति
विराजवीते) म्हणजे रागावल्यामुळे एकट्याच अशा दमयंतीला जी लाली प्राप्त
झाली त्या अरुण कांतीची ती शोभा वाढवू लागली, जशी (उदयकाली आरक्त
झालेली) सुंदर व एकटी चंद्राची कोर अरुण कांतीची शोभा वाढविते.” -
श्री. प्रियोळकर पृ. ७०.

फडकला- पुढे निघून गेला. श्री. प्रियोळकरांनी ‘फटकला’ असा पाठ घेतला आहे.

१-२ श्लेष- रागेजली, सुतनु या शब्दांची द्वयर्थी योजना.

काव्यालिंग- अरुणकांतीचे कारण रागेजली.

८९

(वसंततिलका)

आणीकही पद न वाजत मंद चाले ।
जो चालतां पदर सांवरिला न हाले ॥
हेही करी निज करीं खग सांपडेसा ।
तोही हळूहळुच होय पलिकडेसा ॥

स्वभावोक्ती- हंसाच्या हालचालींचे वर्णन. हे वर्णन 'टाकी उपानह पदे' या काव्याशी (श्लोक ३८) तुलना करण्यासारखे आहे.

३-४ विरुद्धगुणन्यास- " इंग्रजीत Antithesis म्हणजे परस्परांशी विसदृश असलेल्या गोष्टींचे (गुणक्रियांचे) लागोपाठ वर्णन करणे असा एक अलंकार मानतात. मराठीत त्यास काही लेखकांनी विरुद्धगुणन्यास अशी संज्ञा दिली आहे. अशा तऱ्हेची रचना या दोन चरणांत आहे. विषम अलंकाराशी याचे बरेच साम्य आहे." -प्रा. वनहट्टी, पृ. ८४.

९०

(मालिनी)

मदगजगमनेने मागुती चाल केली ।
विनततनुलता हे तत्समीपास गेली ॥
पुनरपि फडके तो फारसा दूर नाही ।
जवळि जवळि ऐसा भासला हंस कांहीं ॥

विनततनुलता- जिचे शरीर (तनु) हीच कोणी वाकलेली (विनत) लता आहे अशी. तत्समीपास- तत् + समीप. संस्कृत शब्द आणि मराठी प्रत्यय. 'जवळि जवळि ऐसा' या ऐवजी 'जवळि कवळिजेसा' असा एक पाठ आहे.

स्वभावोक्ती- हंसाचे वर्णन.

उपमा- मदगजगमना.

रूपक- तनुलता.

९१

(वसंततिलका)

हंसें तदा चतुरसंमत युक्ति केली ।
ते चालवीत सुतनू बहु दूर नेली ॥

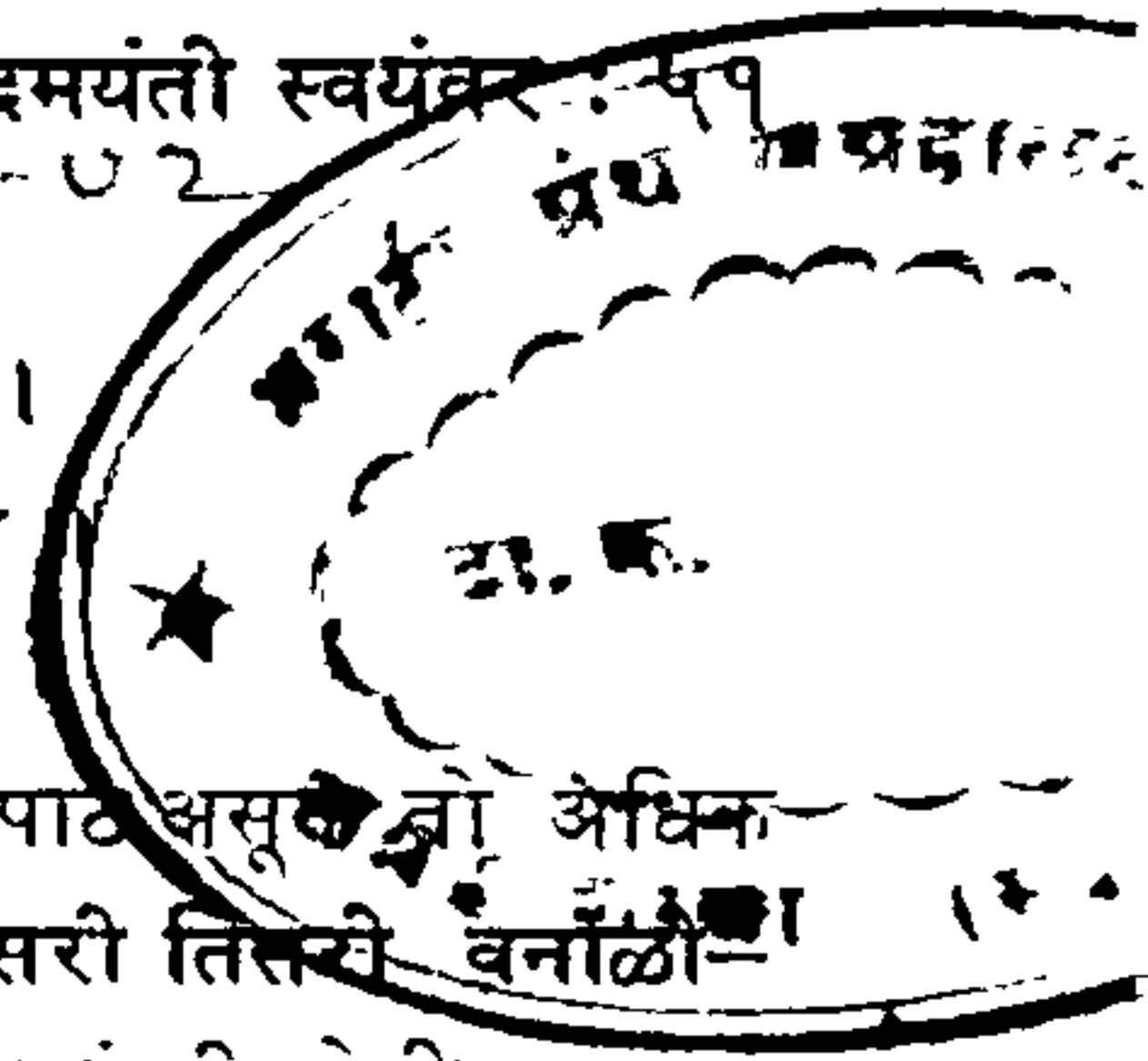
७०६४६

२००८

२००८

नल-दमयंती स्वयंवर : ५९
३९३-०२

छाया तियेशी दुसरी तिसरी वनाळी ।
जे सांवळी युवति-तुल्य दिसे निराळी ।

चालवीत- चालत चालत. 'चाळवीत' असाही एक पाठ असू शकतो अधिक-
चांगला आहे. चाळवीत म्हणजे झुलवीत. छाया तियेशी दुसरी तिसरी वनाळी-
"तिला दुसरी सोवतीला तिचीच छाया होती आणि तिसरी वनपंक्ती होती. तात्पर्य
की तेथे तिच्याशिवाय दुसरे कोणी मनुष्य नव्हते."- नवनीत. नळाने हंसाला जी
गोष्ट एकांतात सांगितली ती दमयंतीखेरीज दुसऱ्या कोणालाही - तिच्या सखी-
जनांना सुद्धा - कळू नये म्हणून हंसाने मोठ्या चातुर्याने तिला चालत चालत
(त्यापेक्षा झुलवीत) एका वाजूला दूर आणले. जे सावळी- या शब्दाचा संबंध
छाया या शब्दाकडे आहे. या ऐवजी 'जे सोवळी' असा एक पाठ नाजूक, कोमल
या अर्थी आहे. निराळी- वेगळी. 'निराळी' असा पाठ घेतल्यास त्याचा अर्थ
'आकाशात' असा होईल. पण ती फार ओढाताण होते. तेवढी आवश्यकता नाही.

४ उपमा- युवतितुल्य.

पर्यायोक्त- छाया ही दुसरी आणि वनाळी ही तिसरी असे वर्णन
करूनही दमयंती ही एकटीच होती हे सूचित केले आहे.
समासोक्ती- हंस आणि दमयंती (प्रस्तुत) ते चालवीत सुतनू बहु दूर नेली.

९२

(प्रयाणिका)

तया वनांत एकली । विलासिनी विलोकिली ॥
मदें भरोनि डोलतो । तियेस हंस बोलतो ॥

मदें भरोनि- आनंदित होऊन.

यमक- एकली - विलोकिली, डोलतो-बोलतो.

समासोक्ती- तया वनांत एकली, मदें भरोनि डोलतो.

९३

(दिण्डी)

भूमिभागीं फिरणार तूं, तुला मी । कसा सांपडेन सांग गगनगामी ॥
बाळ बाळे जरि होय चंद्रकामी । हस्त त्याचा लागेल काय सोमीं ॥

गगनगामी- आकाशात संचार करणारा. चंद्रकामी- चंद्राची कामना करणारा,
चंद्र मिळावा अशी इच्छा करणारा. सोमीं- चंद्राला.

दृष्टांत- चंद्र मिळावा म्हणून प्रयत्न करणाऱ्या मुलाचा

प्रतिवस्तूपमा- "प्रस्तुत वाक्यातील धर्म 'सापडणे' या शब्दाने व्यक्त केला आहे. अप्रस्तुत वाक्यातील धर्म 'हात लागणे' या शब्दांनी व्यक्त केला आहे. हा साधारण धर्म वस्तुतः एकच असून निराळ्या शब्दांनी दोन वाक्यांत व्यक्त केला आहे. यास्तव येथे प्रतिवस्तूपमा हाच अलंकार होऊ शकतो. दृष्टान्त होऊ शकत नाही." प्रा. वनहट्टी, पृ. ८५.

९४

(दिण्डी)

असो, सांपडतो तुझ्या करामाजी । पुन्हा सुटका करशील काय माझी ।
कसा पातेजूं बाळबुद्धी तूझी । स्त्रीस्वभावे बहु आणशील बाजी ॥

पातेजूं- विश्वास ठेवू. बाजी- डाव, सरशी, संकट. बहु आणशील बाजी- सरशी करून मला संकटात पाडशील, माझ्यावर डाव उलटवशील.

काव्यलिंग- 'आणशील बाजी' याचे कारण तुझी बाळबुद्धी आणि स्त्रीस्वभाव.
समुच्चय- "विश्वास न ठेवण्याला बाळबुद्धी हे एक पुरेसे कारण दर्शविले असून स्त्रीस्वभाव हे आणखी दर्शविले असल्यामुळे समुच्चय अलंकार."
-प्रा. वनहट्टी, पृ. ८५.

९५

(मालिनी)

चतुर नर जसा हा बोलतो हंस तैसा ।
तरि न धरि मृगाक्षी विस्मयीं भाव कैसा ॥
पळुनि तिज निखंदी तीस तो खेद नाही ।
शिणही विसरली ते बोलती होय कांहीं ॥

तरि न धरि मृगाक्षी विस्मयीं भाव कैसा- हरिणाप्रमाणे डोळे असलेली दमयंती आश्चर्यचकित कशी होणार नाही.

१- उपमा- हंस (उपमेय) नर (उपमान)

१-२ अर्थापत्ती- प्रा. वनहट्टी यांच्या मते या चरणात हा अलंकार आहे. हंस मनुज वाचनेने बोलू लागला म्हणून दमयंतीला आश्चर्य वाटणारच.

९६

(दिण्डी)

कोण तूं गा कोठील कवणियाचा । कसा जाला तव देह सोनियाचा ॥
कशी आली ही तूज मनुज वाचा । काय भाग्योदय सांगुं या वनाचा ॥

तू कोण, कुठला, तुला सौवर्णमय देह आणि मनुज वाचा कशी प्राप्त झाली—
इत्यादी पृच्छा दमयंतीने मोठ्या कुतुहलाने केल्या असून हंसाचे आगमन हे तिच्या
वनाचे भाग्य होय असे ती मानते.

काव्यलिंग— सौवर्ण रंग आणि मनुज भाषा असणाऱ्या हंसाचे आगमन
हे वनाच्या भाग्योदयाचे कारण.

९७

(दिण्डी)

धरिल पाहिल सोडील असा पाहीं । मजवरता विश्वास तुझा नाही ॥
असो, पुसते ते सांग कथा कांहीं । जाईं अथवा मग याच वनीं राहीं ॥

१,३,४ कारकदीपक— ही (दमयंती-अध्याहृत शब्द) या कारकाचा धरिल,
पाहिल, सोडिल या क्रियांशी संबंध. तू या कारकाचा सांग, जाईं,
राहीं या क्रियांशी संबंध.

२-३ आक्षेप— मजवरता विश्वास तुझा नाही, असो.

९८

(दिण्डी)

असें बोलोनी मौन धरुनि राहे । काय बोले तो हंस असें पाहे ॥
तदा त्याचा वचनौघ असा वाहे । राजकन्ये तूं आयकें गिरा हे ॥

वचनौघ— वाक्प्रवाह. आयकें—ऐक. गिरा—वाणी, भाषण.

९९

(दिण्डी)

ब्रह्मदेवाचे बहु विमानवाही । हंस आहेती ऐकिलें तुवांही ।
तया वंशीं सौवर्णदेह हाही । ज्यासरिखा सखि सर्व मान्य नाही ॥

आहेती— हे रूप ग्रामीण लोकांच्या बोलण्यात आढळत असले, तरी लेखनात
फारसे वापरले जात नाही. या ऐवजी 'आहेत' असाही एक पाठ आहे. सखी—

या पाठाऐवजी श्री. प्रियोळकरांनी 'साख्य' हा पाठ स्वीकारला आहे. सखी हा नवनीतातील पाठ तितकासा बरोबर वाटत नाही. हंस हा केवळ चतुर नसून विनम्र व रीतीभातींचे ज्ञान असणारा व तसे वागणारा असल्याने अपरिचित दमयंतीला प्रथम भेटितच तो 'सखी' म्हणून संबोधेल, असे वाटत नाही. असे संबोधणे हे हंसाचे धाष्ट्य नसून उद्धटपणाही प्रकट करणारे असल्याने, त्याच्या-विषयीच्या वाचकांच्या मनात निर्माण झालेल्या आदराला या शब्दामुळे धक्का वसतो.

पर्यायोक्त- हंसाने आपली ओळख अप्रत्यक्ष रीतीने करून दिली आहे.
अनन्वयध्वनी- 'ज्यासरीखा सखी सर्व मान्य नाही' या चरणात प्रा. वनहट्टी यांच्या मते अनन्वयध्वनी अलंकार आहे.

१००

(वसंततिलका)

मंदाकिनीमधिल जीं कनकारविंदें ।
तीं जेवितो मृदुलनालमृणालकंदें ॥
आम्ही असों नृपसुते तरि कांचनाचे ।
जे कार्य तें धरिल कीं गुण कारणाचे ॥

मन्दाकिनी- आकाशगंगा. 'फिरे भुवनत्रयीं' (पद्य ११) या शब्दांवरील टीप पहावी. कनकारविंदे- सुवर्णकमळे. मृदुलनालमृणाल- कमळाच्या देठातील अत्यंत नाजूक विसतंतु. जें कार्य तें धरिल कीं गुण कारणाचें- पद्य ९६ मध्ये दमयंतीने हंसाला 'कसा जाला तव देह सोनियाचा' असा प्रश्न केला होता. हंस त्याचे उत्तर देत आहे. तो मोठा हजरजबाबी व सरळ आहे. सुवर्णकमळे खातो म्हणून सुवर्णदेही आहे, असे त्याचे उत्तर आहे. सोनियाची कमळे खाणे हे कारण व देह सोनियाचा होणे हा परिणाम. काव्यात हे उत्तर रम्य वाटले, तरी आहाराचा देहाच्या रंगावर परिणाम होतो, याला शास्त्रीय आधार नाही. सोने खाऊन जर देहाचा रंग बदलता तर मानव देहाचा काळा रंग औषधापुरताही सापडताना !

अर्थान्तरन्यास- देहाचा सोनेरी रंग (कार्य) होण्याचे सुवर्णकमळे हे खाद्य (कारण) त्यावरून चवथ्या चरणातील सामान्य सिद्धान्त.

१०१

(वसंततिलका)

जो मानसीं विहरतो विहरो परी तो ।
कां आमुची कुलसती असती करी तो ॥

राखीं नळा निजयशोमयहंस राया ।

आलों महीवर फिराद अशी कराया ॥

मानसीं- द्वचर्थी योजना. मानस सरोवरात आणि लोकांच्या मनात. कुलसती- या शब्दाचेही दोन अर्थ संभवतात : सती आणि कीर्ती. कुल + सती-कुलाला पति-व्रतेप्रमाणे अनुसरणारी कीर्ती. कु + लसती-पृथ्वीभर विलसणारी. असती करी तो- -खोटी करतो, भ्रष्ट करतो, नाहीशी करतो. राखी नळा निजयशोमयहंस राया- "नळाचा यशोमय हंस हा मानस सरोवरी येऊन विहार करतो, तो खुशाल करो, पण आम्ही 'सुवर्णकांति हंस' ही जी आमच्या कुळाची कीर्ती आहे, ती नाहीशी करतो. कारण तो शुभ्र असल्यामुळे आम्ही शुभ्र होतो. याकरिता हे नळा, आपला यशोमय हंस आपल्याजवळच राखून ठेव अशी फिर्याद करण्याकरिता पृथ्वीवर आलो आहे. तात्पर्य की, नळाची निष्कलंक कीर्ती मानस सरोवरापर्यंत गेली होती."- नवनीत. " पहिल्या दोन चरणांमधून श्लेषाच्या योगाने अनेक अर्थ सूचित होतात. 'लोकांच्या (विशेषतः कुलसतीच्या - पतिव्रता स्त्रीच्या) मनामध्ये हा विहार करतो, खुशाल करो परंतु तो कुलसतीला असती करतो हे मात्र फार वाईट आहे.' असा एक अर्थ निष्पन्न होतो. हंसाच्या फिर्यादीचे कारण याच अर्थात मुख्यत्वे करून सापडण्याजोगे आहे." -प्रा. बनहट्टी, पृ. ५३-५४. "अप्रतिम धवलत्व ही हंसाच्या कुलाची ईश्वरदत्त देणगी आहे. परंतु या हंसापेक्षाही नळाचे यश शुभ्रतर ठरल्यामुळे हंसाची ही कुलसती (धवलत्वाची ईश्वरदत्त देणगी) असती (म्हणजे हिरावून घेतल्यासारखी) झाली. श्लेषाने असे सुचविले आहे की, नळाचा यशोमय हंस पतिव्रतेला (कुलसती) भ्रष्ट करतो आहे तर त्याला आवर, संभाळ."-ध्री. प्रियोळकर, पृ. ६५.

फिराद- फिर्याद, तक्रार.

अतिशयोक्ती- नळाच्या कीर्तीविषयी हंसाने केलेले अतिशयोक्त वर्णन. श्लेष- मानसी, कुलसती, असती- या शब्दांची द्वचर्थी योजना. व्याजस्तुती- नळाने आपल्या यशोमय हंसाला स्वैर विहार करू दिल्याने कुलसती असती होण्याचा प्रसंग आला - ही वाह्यात्कारी निंदा भासणारी परंतु वस्तुतः नळाची स्तुतीच होय.

लोकेशता विभवही चतुराननाचे ॥

गुंतलों- अडकलो, कामात व्यग्र झालो. गुणौघ- अनेक गुणांनी युक्त, अत्यंत गुणी. आलोकुनी- पाहून. लोकेशता - (लोक-स्वर्ग, मृत्यू, पाताळ) लोकेश म्हणजे प्रजापती; प्रजाप्रतित्व. चतुरानन- ब्रह्मदेव. 'इतरतापशतानि यथेच्छया वितरतानि सहे चतुरानन' - आपटे संस्कृत-इंग्रजी कोश. ब्रह्मदेवाच्या उत्पत्तीबाबत उपनिषदे आणि विविध पुराणे यांत वेगवेगळी माहिती मिळते. 'भगवंताने पृथ्वीरूप कमल निर्माण केले, त्यात ब्रह्मा उत्पन्न झाला; विष्णू सृष्टीचा विचार करीत असता जो अहंकार उत्पन्न झाला त्यापासून ब्रह्मा झाला; एक अंडे उत्पन्न झाले व त्यापासून हा झाला; इत्यादी विश्वाच्या उत्पत्त्यादिकास कारणीभूत अनेक अज्ञात शक्ती आहेत. या शक्ती म्हणजेच भगवान व तोच ब्रह्मा. हा उत्पत्त्यादिरहित असल्यामुळे तो उत्पन्न झाला, हे म्हणणे नुसते औपचारिक होय. ब्रह्मदेवाचे एकंदर अनेक जन्म झाले. मानस, कायिक, चाक्षुष, वाचिक, श्रवणज, नासिकाज, अंडज किवा पद्मज वगैरे. सृष्टीच्या उत्पत्तिकाली हा ब्रह्मा, विष्णू व रुद्र अशी रूपे धारण करतो. "हा मूलतः एकच मुखाचा असावा. पण यास सर्वत्र चतुर्मुख हे विशेषण असते. कारण याने आपल्या अर्धांगापासून जी शतरूपा नावाची स्त्री उत्पन्न केली, ती अतिशय रूपवती होती. ती यास प्रदक्षिणा घालू लागली तेव्हा याचे मानसपुत्र याच्या सभोवती बसले असल्यामुळे त्या प्रदक्षिणा घालणाऱ्या स्त्रीकडे तोंड वळवून पाहण्याची यास लाज वाटली, पण पाहण्याची इच्छा अनावर होऊन याने चारही वाजूस चार तोंडे उत्पन्न केली व ती आकाशात चालली, त्यावेळी मध्यभागी एक जटाधारी पाचवे शिर उत्पन्न केले, ते पुढे शंकराने तोडिले." - प्राचीन चरित्रकोश. "या चतुरा अवलोकुनी कवण न नाचे? लोकेशता विभवही चतुराननाचे (या नळाचे असे). ब्रह्मदेव हा हंसाचा स्वामी आहे, परंतु त्याच्यासारखाच ऐश्वर्यसंपन्न व प्रजापती असा नवा मालक नळ पृथ्वीवर सापडल्यामुळे त्याला परत सत्यलोकाला जुन्या धन्याकडे जावेसे वाटेना, हा भावार्थ." - श्री. प्रियोळकर यांनी दिलेला हा अन्वय व भावार्थ प्रा. वनहट्टी यांना मान्य नाही. त्यांच्या मते, "या चतुरा नळा आलोकुनी कवण न नाचे? (कारण या नळाच्या ठायी) चतुराननाची लोकेशता (आणि) विभवही (असे) " - प्रा. वनहट्टींचा अन्वय हा अधिक युक्त वाटतो.

१-२ तुल्ययोगिता- 'मी गुंतलो' या शब्दांचा अन्वय चरण १ व २-दोन्हीकडे लागतो.

३-४ काव्यलिंग चतुराननाचे लोकेशता आणि विभवही हे गुण नळाच्या ठायी आहेत, हे कारण. म्हणून ते पाहून 'कवण न नाचे' हा प्रश्न. यमक- चतुरा न नाचे, चतुराननाचे.

१०३

(वसंततिलका)

एकांत लेखनहि वाचनही करीतो ।
माझी तनुद्युति समीप तदा धरीतो ॥
या कारणें नळ मला बहु आप्त मानी ।
तो सांगता निज मनोरथ होय कानीं ॥

तनुद्युति— देहाचे तेज. आप्त— विश्वासाहं.

२-४ काव्यालिंग— 'मनोरथ होय कानीं' कारण 'नळ मला आप्त मानी'
आणि आप्त मानण्याचे कारण 'माझी तनुद्युति समीप धरीतो.'
अन्योन्य— "हंस हा आपली तनुद्युति समीप धरून नळाच्या उपयोगी
पडतो व नळही त्याला आप्त मानून हितगुज सांगतो. असे दोघे
परस्परांना उपकारक होतात." —प्रा. वनहट्टी, पृ. ८६.

१०४

(वसंततिलका)

आधींच नैषधकथा नवनीतभेला ।
होता अलंकरणरूप इच्या जिभेला ॥
हंसोदयें विघरतां अधरीं धरी ते ।
स्वीकारितां वचन तें मग आदरी ते ॥

नवनीत— लोणी. भेला— गोळा. अलंकरणरूप— भूषणभूत. हंसोदयें— द्वचर्थी
योजना. हंसाच्या आगमनाने आणि सूर्योदयाने. विघरतां— वितळता, विरघळता.
स्वीकारितां या शब्दाचा संबंध नलकथेशी आहे. वचन तें मग आदरी ते— नंतर
ते वचन बोलती झाली.

रूपक— नैषधकथा (उपमेय) हाच नवनीतभेला (उपमान). १, २ व
३ मधील वर्णन दोन्ही शब्दांना लागू पडते.
श्लेष— हंसोदयें— द्वचर्थी योजना.

१०५

(दिण्डी)

नळें तुजशीं एकान्त काय केला । तोचि ऐकाया जीव हा भुकेला ॥
तया बोलोनी निर्वाचि या भुकेला । ऐकवावा मज म्हणुनि नायिकेला ॥

एकान्त— हितगुज, गुजगोष्ट. भुकेला— चरण २— उत्सुक झाला, चरण—३ क्षुधेला.

नायिकेला- न ऐकलेला.

यमक- के, ला ही अक्षरे प्रत्येक चरणांती आली आहेत.

पर्यायोक्त- “भूक, भुकेला हे शब्द उत्कठेच्या अर्थी योजिले आहेत, तस्मात् पर्यायोक्त.” -प्रा. बनहट्टी, पृ. ८६.

१०६

(दिण्डी)

नळाशीं जो एकांत तुझा तो कां । प्रकट कीजे म्यां सांग इतर लोकां ॥

धन्य डोळे न करोनि तदालोका । नळकथेनें हे कर्ण धन्य हो का ॥

प्रकट कीजे म्यां सांग इतर लोकां- नळाने जो तुझ्याशी एकांत केला तो- म्हणजे तुला विश्वासात घेऊन जे हितगुज केले ते - जर तू मला सांगितलेस, तर मी ते इतरांना कसे वरे सांगेन ? तू निःशंकपणे सारे मला सांग आणि त्यातील एक अक्षरही इतर कोणाला कळणार नाही, ही खात्री बाळग. धन्य डोळे न करोनि तदालोका- नळ दिसला नाही म्हणून डोळे धन्य झाले नाहीत. या पाठाऐवजी श्री. प्रियोळकरांनी ‘धन्य डोळे हे करुनि तदालोका’ असा जो पाठ स्वीकारला आहे त्याचा अर्थ (तू नळाकडून आला असल्याने) तुला पाहून (तव + आलोक) डोळे तर धन्य झाले (आहेतच) नवनीतातील पाठ अधिक सरस आहे. दमयंतीला हंसाकडून गुजगोष्ट जाणून घ्यायची आहे व त्यासाठी ती हंसाची स्तुती करीत आहे, हे खरे. परंतु नळाऐवजी हंसाच्या दर्शनाने केवळ तो नळाकडून आला असल्याचे सांगत आहे, म्हणून डोळे धन्य झाले आहेत, असे मानण्याइतकी दमयंती मूढ आहे, असे वाटत नाही. श्री. प्रियोळकरांचा पाठ स्वीकारल्यास दमयंतीवर अकारण मूढपणा लादला जातो. डोळे धन्य होऊ शकले नाहीत, कारण नळाचे दर्शन होऊ शकले नाही, निदान त्याची कथा ऐकून ‘हे कर्ण धन्य हो का’ एवढीच दमयंतीची प्रामाणिक उत्कंठा आहे व ती तिच्या वयाला साजेशी आहे.

काव्यालिंग- ‘तदालोका’ हा पाठ स्वीकारला तरच या अलंकाराचा संभव.

पर्यायोक्त- ‘कान धन्य होऊ देत’ असे सांगून हंसाकडून नळाने त्याच्याशी केलेली कानगोष्ट वदवून घेण्याचा दमयंतीचा प्रयत्न.

हे पद्य श्री. प्रियोळकरांनी पुढील पद्यानंतर दिले आहे.

१०७

(दिण्डी)

निषधराजीं हे फार दिसे राजी । असं हंसे जाणोनि मनामाजी ॥

बोलिजेली नळराजकथा हे जी । भला हेजीब तीश म्हणे हे जी ॥

राजी- अनुरक्त, खूष. हेजीब- दूत, वकील. हे दोन्ही शब्द फार्शी भाषेतील आहेत.

यमक- प्रत्येक चरणांती 'जी' हे अक्षर.

अनुप्रास- 'ज' या अक्षराची पुनरावृत्ती.

परिकर- "हंसाने नळाची वकिली दमयंतीपार्शी फार कुशलतेने चालविली होती, हे दर्शविण्याकरिता 'भला हेजीब' हे शब्द त्यास उद्देशून वापरले आहेत. त्यामुळे येथे परिकर अलंकार झाला आहे." -प्रा. बनहट्टी, पृ. ८६.

१०८

(दिण्डी)

नळ म्हणाला मज सहज धरुनि बाहीं । तुला कोठेही बंक अटक नाही ॥
सकळ भुवनें तरि फिरुनि राजगेहीं । एक नवरी मज योग्य बरी पाहीं ॥

बाहीं- हाती. बंक- पहाऱ्याची चौकी, पाहारा, अटक. किल्ल्यात प्रवेश करण्यासाठी असणाऱ्या नागमोडी दरवाजाला किंवा तेथील पाहाऱ्याला बंक म्हणतात. अन्तर्द्वारपालस्तु दरुबंकी प्रकीर्तित- राज्यव्यवहारकोश.

यमक- प्रत्येक चरणांती 'हीं' हे अक्षर.

१०९

(वसंततिलका)

एकांत हाच वदला मज जाण बाळे ।
तूं सांग तो वर तुला रुचला रसाळे ॥
येणेपरी परिसतांच तया अनन्या ।
ते बोलते चतुर सुंदर राजकन्या ॥

रसाळे- रसिक.

अनन्या- "जवळ दुसरे कोणीही नव्हते अशाला म्हणजे एकट्याला"- नवनीत. 'ज्याला अन्य (सोबती) नाही अशाला म्हणजे एकट्याला' -श्री. प्रियोळकर. प्रा. बनहट्टी यांनी टीपेत 'एकट्याला', असाच अर्थ दिला आहे (पृ. ५५). परंतु 'अलंकाराचे विवरण' या प्रकरणी ते लिहितात-"अनन्या- हे दमयंतीला लावलेले विशेषण" (पृ. ८६). आणि "दमयंती एकनिष्ठ असल्यामुळे ती नळाचाच निर्देश करणार, हे अनन्या शब्दाच्या योगाने व्यक्त केले आहे (पृ. ८७). 'अनन्या' हे जर दमयंतीचे विशेषण मानायचे असले तर 'एकट्याला' ऐवजी 'एकटीला' असे म्हणावयास हवे होते, परंतु तसे कोणीही म्हटलेले नाही. नवनीतकार,

नायिकेला- न ऐकलेला.

यमक- के, ला ही अक्षरे प्रत्येक चरणांती आली आहेत.

पर्यायोक्त- “भूक, भुकेला हे शब्द उत्कंठेच्या अर्थी योजिले आहेत, तस्मात् पर्यायोक्त.” -प्रा. बनहट्टी, पृ. ८६.

१०६

(दिण्डी)

नळाशीं जो एकांत तुझा तो कां । प्रकट कीजे म्यां सांग इतर लोकां ॥

धन्य डोळे न करोनि तदालोका । नळकथेनें हे कर्ण धन्य हो का ॥

प्रकट कीजे म्यां सांग इतर लोकां- नळाने जो तुझ्याशी एकांत केला तो- म्हणजे तुला विश्वासात घेऊन जे हितगुज केले ते - जर तू मला सांगितलेस, तर मी ते इतरांना कसे वरे सांगेन ? तू निःशंकपणे सारे मला सांग आणि त्यातील एक अक्षरही इतर कोणाला कळणार नाही, ही खात्री बाळग. धन्य डोळे न करोनि तदालोका- नळ दिसला नाही म्हणून डोळे धन्य झाले नाहीत. या पाठाऐवजी श्री. प्रियोळकरांनी ‘धन्य डोळे हे करुनि तदालोका’ असा जो पाठ स्वीकारला आहे त्याचा अर्थ (तू नळाकडून आला असल्याने) तुला पाहून (तव + आलोक) डोळे तर धन्य झाले (आहेतच). नवनीतातील पाठ अधिक सरस आहे. दमयंतीला हंसाकडून गुजगोष्ट जाणून घ्यायची आहे व त्यासाठी ती हंसाची स्तुती करीत आहे, हे खरे. परंतु नळाऐवजी हंसाच्या दर्शनाने केवळ तो नळाकडून आला असल्याचे सांगत आहे, म्हणून डोळे धन्य झाले आहेत, असे मानण्याइतकी दमयंती मूढ आहे, असे वाटत नाही. श्री. प्रियोळकरांचा पाठ स्वीकारल्यास दमयंतीवर अकारण मूढपणा लादला जातो. डोळे धन्य होऊ शकले नाहीत, कारण नळाचे दर्शन होऊ शकले नाही, निदान त्याची कथा ऐकून ‘हे कर्ण धन्य हो का’ एवढीच दमयंतीची प्रामाणिक उत्कंठा आहे व ती तिच्या वयाला साजेशी आहे.

काव्यालिंग- ‘तवालोका’ हा पाठ स्वीकारला तरच या अलंकाराचा संभव.

पर्यायोक्त- ‘कान धन्य होऊ देत’ असे सांगून हंसाकडून नळाने त्याच्याशी केलेली कानगोष्ट वदवून घेण्याचा दमयंतीचा प्रयत्न.

हे पद्य श्री. प्रियोळकरांनी पुढील पद्यानंतर दिले आहे.

१०७

(दिण्डी)

निषधराजीं हे फार दिसे राजी । असं हंसे जाणोनि मनामाजी ॥

बोलिजेली नळराजकथा हे जी । भला हेजीब तीश म्हणे हे जी ॥

राजी- अनुरक्त, खूष. हेजीब- दूत, वकील. हे दोन्ही शब्द फार्शी भाषेतील आहेत.

यमक- प्रत्येक चरणांती 'जी' हे अक्षर.

अनुप्रास- 'ज' या अक्षराची पुनरावृत्ती.

परिकर- "हंसाने नळाची वकिली दमयंतीपाशी फार कुशलतेने चालविली होती, हे दर्शविण्याकरिता 'भला हेजीब' हे शब्द त्यास उद्देशून वापरले आहेत. त्यामुळे येथे परिकर अलंकार झाला आहे." -प्रा. वनहट्टी, पृ. ८६.

१०८

(दिण्डी)

नळ म्हणाला मज सहज धरुनि बाहीं । तुला कोठेंही बंक अटक नाही ॥
सकळ भुवनें तरि फिरुनि राजगेहीं । एक नवरी मज योग्य बरी पाहीं ॥

बाहीं- हाती. बंक- पहाऱ्याची चौकी, पाहारा, अटक. किल्ल्यात प्रवेश करण्यासाठी असणाऱ्या नागमोडी दरवाजाला किंवा तेथील पाहाऱ्याला बंक म्हणतात. अन्तर्द्वारपालस्तु दरुबंकी प्रकीर्तित- राज्यव्यवहारकोश.

यमक- प्रत्येक चरणांती 'हीं' हे अक्षर.

१०९

(वसंततिलका)

एकांत हाच वदला मज जाण बाळे ।
तूं सांग तो वर तुला रुचला रसाळे ॥
येणेपरी परिसतांच तथा अनन्या ।
ते बोलते चतुर सुंदर राजकन्या ॥

रसाळे- रसिक.

अनन्या- "जवळ दुमरे कोणीही नव्हते अशाला म्हणजे एकट्याला"- नवनीत. 'ज्याला अन्य (सोबती) नाही अशाला म्हणजे एकट्याला' -श्री. प्रियोळकर. प्रा. वनहट्टी यांनी टीपेत 'एकट्याला', असाच अर्थ दिला आहे (पृ. ५५). परंतु 'अलंकाराचे विवरण' या प्रकरणी ते लिहितात-"अनन्या- हे दमयंतीला लावलेले विशेषण" (पृ. ८६). आणि "दमयंती एकनिष्ठ असल्यामुळे ती नळाचाच निर्देश करणार, हे अनन्या शब्दाच्या योगाने व्यक्त केले आहे (पृ. ८७). 'अनन्या' हे जर दमयंतीचे विशेषण मानायचे असले तर 'एकट्याला' ऐवजी 'एकटीला' असे म्हणावयास हवे होते, परंतु तसे कोणीही म्हटलेले नाही. नवनीतकार,

श्री. प्रियोळकर व प्रा. वनहट्टी या सर्वांनी 'एकट्याला' असाच अर्थ दिला आहे. ज्या जागी हंस व दमयंती यांचे बोलणे चालले आहे तेथे दमयंती एकटीच आहे. तिला गुपित सांगण्यासाठी हंसाने मोठ्या चातुर्याने तिला तिच्या सखीजनांपासून दूर आणले आहे व तेही अशा ठिकाणी की, 'छाया तियेसि दुसरी, तिसरी वनाळी' (श्लोक ९१). अशी वस्तुस्थिती असता दमयंती एकटीच आहे असे पुनः सांगण्याचे काही प्रयोजन दिसत नाही. 'तू सांग तो वर तुला रुचला, रसाळे' या हंसाच्या पृच्छेला दमयंती आता उत्तर देत आहे. तेव्हा सांगणारी दमयंती एकटीच आहे की नाही, हे महत्त्वाचे नसून ऐकणारा हंस एकटाच आहे किंवा नाही, हे अधिक महत्त्वाचे आहे. आपल्या मनातील गुपित आपण जे हंसाला सांगत आहो, ते त्याच्याखेरीज दुसरे कोणी ऐकत तर नाही, अशी शंका दमयंतीला येणे रास्त आहे. तेव्हा हंस एकटाच आहे किंवा नाही, याची ती खात्री करून घेत आहे. या कारणास्तव 'अनन्या' या शब्दाचा संबंध दमयंतीकडे न घेता हंसाकडेच घ्यावयास हवा.

परिकर— श्री. वनहट्टींनी 'अनन्या' हे दमयंतीचे साभिप्राय विशेषण मानून हा अलंकार दिला आहे.

११०

(वसंततिलका)

मी जाण देवनळही स्वकरीं धराया ।
सांगेन काय चतुरा मज लाज जाया ॥
काळें करुनि सुख जोंवरी होय लेखीं ।
हे बोलणें खग मनीं उभयार्थ लेखी ॥

देवनळ— बोरुची एक जात, त्याची लेखणी.

या श्लोकात अनेक शब्द श्लिष्ट असल्याने त्यांचा अन्वयार्थ चार प्रकारे लावता येतो. बाह्यात्कारी अर्थ निरनिराळे भासले, तरी दमयंतीने 'नैषधाधीश तो नाथ' मागितला हा गूढार्थ सर्वत्र आहेच.

१. 'काळें करुनि जोंवरि लेखीं सुख होय (तोवरि) देवनळही स्वकरीं धराया (योग्य आहे असें) मज लाज जाया (मला) निर्लज्जता प्राप्त होण्याला चतुरा मी सांगेन काय ! हे जाण. ' काही काळाने जोपर्यंत नळ मला वरील तोपर्यंत देवनळही हाती धरण्याला म्हणजे लेखद्वारा परस्परांचे मनोगत परस्परांस कळविण्यामध्ये सुख करून घेतले पाहिजे. मला जास्त बोलण्याला लाज वाटते. तू चतुर आहेस. तुला आणखी सांगणे नको.'

२. '(हे) देवनळ (नळराजा) या (व) ही (मी) स्वकरी धरा. मी जाण (जाणती) मज जाया (आपण होऊन जाण्याला) लाज न काय ? काळे करुनि इत्यादी (पूर्ववत) (असे) चतुरा सांग.'

३. 'चतुरा मला लाज काय ? (हे) देवनळ या (व) ही जाया (स्वस्त्री म्हणून) स्वकरी धरा, (असे) मी काळे करुनि सांगेन जाण. (जोपर्यंत तो मला वरी) (वरील) तोवरि लेखी सुख होय.'

४. "नळ हा देवहि म्हणजे देव असला, तरी दैवी लिहिले असेल त्याप्रमाणे काही काळाने त्याचे प्राप्तिसुख होईपर्यंत मला निर्लज्जता येण्याला मी तो पाणिग्रहण करण्यास योग्य आहे असे सांगेन काय ? तात्पर्य, तुला नळ हा वर आवडला की नाही, म्हणून तू पूर्वश्लोकात विचारले तर स्त्रिया अमुक वर आवडला, असे कधी सांगत असतात काय ? असे सांगण्यास त्यांना लाज नाही काय ? देव असले तरी सांगणार नाहीत ; असे उत्तर दिले. ह्यात लाजेमुळे सांगत नाहीत पण मनातून तसे असते, असे सुचविले ह्यावरून नळच दृष्ट आहे असे दर्शविले." -नवनीत.

१. अन्वय- '(हे) चतुरा, देवनळही, जो लेखीं वर मुख काळे करुनि होय (तो) स्वकरीं धराया, मज लाज जाया, मी जाण मागेन काय ?'

भावार्थ- हे चतुर हंसा, बोरू देखील, ज्याचे लिहिताना शेवटचे टोक काळे होत असते, तो हाती घेण्यास व तेणेकरून मला निर्लज्जता प्राप्त होण्यास मी जाणती (किंवा सुजाण) मागेन काय ?

'तुला कोणता नवरा रुचला ?' या हंसाच्या प्रश्नाला दमयंती म्हणते, 'तुझ्या प्रश्नाचे उत्तर तोंडी तर आपल्याला देता येतच नाही ; परंतु लेखीदेखील देणे विनयाला सोडून होईल.' बोरूचे जसे टोक काळे तसे मुख निर्लज्जतेमुळे होईल, असे सुचविले.

२. अन्वय-देवनळ जो मुख काळे करुनि लेखी वर होय (त्या) चतुरा मी जाण जाया ही स्वकरी धराया मागेन. मज काय लाज ?

भावार्थ-राजा नळ जो प्रमुख (मुख) काही काळाने माझा नवरा होणार असे विधिलिखितच आहे. त्या चतुराला ही मी सुबुद्ध अशी पत्नी पाणि-

ग्रहणाकरिता मागणी करीन. त्यात मला लाज कसली ?

३. अन्वय—चतुरा, जो मुख काळे करुनि वर होय (तो) देवनळ स्वकरी धराया ही मी जाया लेखी मागेन, जाण. मज लाज काय ?

भावार्थ— चतुर हंसा, जो राजा काही काळाने माझा पति व्हावा, त्याच्या पाणिग्रहणाचीही मी त्याची (भावी) पत्नी लेखी मागणी करीन, हे लक्षात ठेव. मी लाजेन होय ?

४. अन्वय— देवनळ या, जोवर मुख काळें करुनि मी लेखीं न मागे (तोवर) चतुरा, ही काय स्वकरीं घरा. मज जाया लाज होय.

भावार्थ— “नळराज, या; मी निर्लज्ज होऊन जोवर तुम्हाला पत्र लिहून कळविलेले नाही, त्याच्या आधी येऊन चतुरा, ही काया (काय) कर-पाशात घ्या. मला स्वतःच तुमच्याकडे यावयाला लाज वाटते.” – श्री. प्रियोळकर.

‘मागेन का चतुरा’ (चरण २) ऐवजी ‘मागेन काय चतुरा’ व ‘काळें करुनि मुख जो वरीं’ ऐवजी ‘काळें करुनि मुख जोवर’ असे पाठ श्री. प्रियोळकरांनी स्वीकारले आहेत.

श्लेष— हा अलंकार स्पष्टच आहे.

१११

(स्रग्विणी)

श्लेषशब्दें इणें भाव सांगीतला ।

नैषधाधीश तो नाथ मागीतला ॥

होय जाणीयली घे त्रपाकंचुला ।

हंस बोलावया हालवी चंचुला ॥

इणें भाव सांगीतला— हिने आपल्या मनातील गुपित सांगितले. होय जाणीयली— हंसाने तिचा भाव जाणला. त्रपाकंचुला— त्रपा म्हणजे लज्जा, कंचुला म्हणजे काचोळी. जिने लज्जेची काचोळी घातली आहे अशी.

रूपक— त्रपा हीच कंचुला.

काव्यालिंग— त्रपा कंचुला जाणीतली (कारण) हंस बोलावया हालवी चंचुला (कार्य).

११२

(वसंततिलका)

गांठ्याळ जें हृदय सांद्र न होय ज्याचें ।
 नामेंचि देवनळ कार्य नसे त्याचें ॥
 धत्तूर हा कनक नाम सदा धरीतो ।
 होईल काय रसिका कनकापरी तो ।

गांठ्याळ- द्व्यर्थी योजना. गाठी असलेला (देवनळ) आणि आतल्या गाठीचा, कपटी (नसलेला नळराजा). सांद्र- ओला, मऊ, रसयुक्त (देवनळ); प्रेमळ, स्निग्ध (नळ).

धत्तूर- धोतरा, पांढऱ्या फुलांचे एक झाड. त्याला 'कनक' असेही म्हणतात. 'धत्तूरः कनकाह्वयः' - अमरकोश.

देवनळाला गाठी फार आणि त्याचा गाभा (हृदय) रसयुक्त, ओला नसतो. देवनळ आणि नळराजा यांच्यात जर साम्य असले, तर ते केवळ नावापुरतेच. नळराजा आतल्या गाठीचा किंवा कपटी (गांठ्याळ) नाही आणि त्याचे हृदय प्रेमळ (सांद्र) आहे. देवनळ व नळराजा यांचे कार्य भिन्न.

'रसिका' ऐवजी 'रसिके' असाही एक पाठ आहे.

श्लेष- देवनळ, हृदय, सांद्र, गांठ्याळ इत्यादी शब्दांची द्व्यर्थी योजना.

दृष्टान्त- धत्तूराला कनक म्हणत असले, तरी त्याला सोन्याचे गुण येऊ शकत नाहीत, त्याचप्रमाणे वोरूला (देव) नळ म्हटले म्हणून त्याला नळ(राजा)चे गुण कसे यावेत ?

प्रतिवस्तूपमा - प्रा. वनहट्टी यांनी हा अलंकार दिला आहे.

११३

(वसंततिलका)

ती बोलते युवति, लाज मनीं दडाली ।
 होती, तुवां विघरतां मन ती उडाली ॥
 आतां वरूं नळवरासि तुला नवाजूं ।
 गाऊं तुझी स्तुति करुनि कशास लाजूं ॥

'ती बोलते' ऐवजी 'ते बोलते' असा एक पाठ आहे. विघरतां- पाझरविले असता, विरघळता. हा शब्द प्रयोजक अर्थी योजिला आहे. नवाजूं- प्रशंसा करू, स्तुति करू, नावाजूं. 'गाऊं' ऐवजी 'बोळू' या अर्थी 'वाजू' असा एक पाठ आहे.

कारकदीपक- 'मी' या कारकाचा वरूं, नवाजूं, गाऊं, लाजूं, या क्रियांशी संबंध.

११४

(मालिनी)

परिसुनि वच ऐसैं जें इणें बोलिजेलें ।
पतगकुलवतंसें अंतरी ध्याइजेलें ॥
परवशहृदया हे नैषधें राजहंसें ।
म्हणुनि समजतां हें बोलिजे राजहंसें ॥

पतगकुलवतंसे- पक्ष्याच्या कुळाला भूषणभूत असलेला जो हंस, त्याने.
परवशहृदया- जिचे मन दुसऱ्याने (नळ) वश करून घेतले आहे अशी-दमयंती.
नैषधें राजहंसें- निषध देशचा राजा नळ, नृपश्रेष्ठ.

यमक- १-३ चरणादि प- या अक्षराची पुनरावृत्ती.
३-४ चरणांती राजहंसें - या अक्षरांची पुनरावृत्ती.

११५

(दिण्डी)

जशी रंजलि आहेस निषध भूपीं । तसा तोहि रंजला तुझ्या रूपीं ॥
दैव घटने अन्योन्य व्हाल सोपीं । तुम्ही नांदालहि सत्य हें निरोपी ॥

रंजली- भाळली, अनुरक्त झाली. दैवघटने- दैवयोगाने. व्हाल सोपीं- सहज
सुलभ (प्राप्त) व्हाल. सत्य हें निरोपी- मी हे सत्य भाकित करतो.

११६

(दिण्डी)

कोण योजावी नोवरी नळाला । ब्रह्मदेवानें हा विचार केला ।
तुझा नामाक्षरसंघ घेइजेला । असें भासतसे माझिया मनाला ॥

नामाक्षरसंघ- नाव.

पर्यायोक्त- 'नामाक्षरसंघ घेइजेला' असे म्हणून 'तुझीच निवड
ब्रह्मदेवाने केली आहे' असे सुचविले आहे.

११७

(मालिनी)

नळरहित वराशीं तूज योजून पाहे ।
तरि मग विधि ऐसा कोण तो मूढ आहे ॥
अचतुर नर तोही जाहल्या जेविता कीं ।

सळमिसळ करीता सर्वथा क्षीर ताकीं ॥

योजून पाहे- योजू पाहिल, लग्न घडवून आणण्याचा प्रयत्न करील. तरि मग विधि ऐसा कोण तो मूढ आहे- तर मग विधीइतका - ब्रह्मदेवाएवढा - मूर्ख दुसरा कोण ? तुझी योजना दुसऱ्या कोणासाठी करण्याचे विधीने ठरविले, तर त्याच्या मूर्खपणाला सीमा उरणार नाही. अचतुर नर तोही जाहल्या जेविता कीं- मूर्ख मनुष्य देखील जेवताना. सळमिसळ- भेसळ मिश्रण.

दृष्टांत- ताकीं क्षीर अशी सळमिसळ अचतुर नर सुद्धा करीत नाही.

विषम- "नळाशिवाय इतर कोणताही वर आणि तू दमयंती यांच्यातील वैपम्य इतके मोठे आहे की त्यांची विधीने एकत्र गाठ बांधली तर तो कमालीचा मूढ ठरेल. अशा रीतीने नलेतर वर व दमयंती यांच्यातील अत्यंत वैधर्म्य व्यक्त केल्यामुळे विषम अलंकार."- प्रा. वनहट्टी, पृ. ८७.

११८

(दिण्डी)

कशाला हें बोलणें काय येणें । तुवां वरिला नळराज तूहि तेणें ।
सफळ माझें हें एथवरी येणें । राजकन्ये, नीरोप मला देणें ॥

११९

(दिण्डी)

चतुर सुंदर तो तरुण निषधराजा । तुवां राजी केलाच तूं घरा जा ।
धन्य वैदर्भी, दैवयोग तूझा । बोल मानीं सत्यार्थ मनीं माझा ॥

- १ - आक्षेप- हंस मागील कवितेत दमयंतीशी जे बोलला त्याचा त्यानेच 'कशाला हें बोलणें' असे म्हणून निषेध केला आहे.
- २ - अन्योन्य- तुवां वरिला नळराज. तूहि तेणें.
- ३ - ४ काव्यलिंग- 'माझें हें एथवरि येणें, सफल झालें आहे (हे कारण) म्हणून आता 'नीरोप मला देणें' ही विनंती (हे कार्य).
प्रहर्षण- तुवां वरिला नळराज तूहि तेणें (११८); चतुर सुंदर तो तरुण निषधराजा तुवा राजी केलाच (११९).

१२०

(दिण्डी)

असें जाउनि तूं बोल राजहंसा । तुझी दासी जाहले राजहंसा ॥

नको चिंता तू करुं अरिध्वंसा । ऐक शुभ्रांशुवंशजावतंसा ॥

अरिध्वंसा— शत्रूचा नाश करणाऱ्या. शुभ्रांशुवंशजावतंसा— शुभ्र (पांढरे) आहेत अंशु (किरण) ज्याचे असा जो चंद्र त्याच्या कुळात जन्म (ज) घेतलेल्यांना भूषणभूत (अवतंस). 'शुभ्रांशु' हे शुद्ध रूप.

१२१

(दिण्डी)

नको पाहूं तूं नोवरी नळाशी । मीच भावें होईन सत्य दासी ॥
जरी यावें आतांचि तयापाशीं । गोष्ट भासे विपरीत लौकिकाशी ॥

पद्य १२० व १२१ प्रक्षिप्त असावेत. दमयंतीचे या श्लोकातील उद्गार औचित्यहीन व अनावश्यक तर आहेतच; खेरीज स्त्रीसुलभ लज्जा व शालिनता यांचा विचार करता कोणतीही कुलकन्या असे बोलणार नाही. श्री. प्रियोळकरांच्या प्रतीत हे श्लोक नाहीत. प्रा. वनहट्टींनी हे श्लोक दिले असले, तरी वरील अर्थाचे मत प्रकट केले आहे.

१२२

(मालिनी)

करुनि मज रवाना राजसे तूजसाठी ।
नृपति निरखि माझी वाट आरामवाटी ॥
वसवूनि निजपाठीं तूज नेईन तेथे ।
परि चुकुर तुझे हे लोक होतील एथें ॥

करुनि मज रवाना— मला मार्गस्थ करून, धाडून. नृपति निरखि माझी वाट — राजा माझी वाट पहात असेल. आरामवाटी— आराम म्हणजे विश्रांती. वाग असाही एक अर्थ आहे. परंतु त्याच अर्थाचा वाट (सं. वाटिका) हा शब्द असल्याने — विश्रांतिसाठी केलेल्या वगीच्यात — असा दोन्ही शब्दांचा अर्थ करावा. चुकुर— (आश्चर्य) चकित, घाबरे.

परिकर— 'राजसे' हे दमयंतीचे साभिप्राय विशेषण.

१२३

(मालिनी)

येरीकडे नृपति धाडुनि राजहंसा । तो बसला करित आपण तत्प्रशंसा ॥

येईल शीघ्र घटना करुनी तियेची । होईल भेटि मज आज तये प्रियेची ॥

येरीकडे— दुसरीकडे, येथे दमयंतीकडे. घटना करुनी— संधी जुळवून.

१२४

(शार्दूलविक्रीडित)

आरामीं विरहोत्करें तरुतली थारा करोनि स्वयें ।
 वारा घेत बसे तपे तपनसा तारापती निश्चयें ॥
 माराचा शर मार नावरि म्हणे दारा घडे ती कशी ।
 हा राजीवदलाक्ष माधव जनोद्धारा कृपा हो अशी ॥

विरहोत्करें— विरहाच्या अधिक्याने. थारा — आश्रय. तपन— सूर्य. मार— मदन.
 राजीवदलाक्ष— कमळाच्या पाकळ्यांप्रमाणे नेत्र असलेला.
 हे पद्य प्रा. वनहट्टी यांच्या प्रतीत नाही.

१२५

(शार्दूलविक्रीडित)

तों चिन्हें शुभ पाहुनि नृप म्हणे लाभेल लाभावळी ।
 आला सन्मुख राजहंस निरखी, बाहू युगें आंवळी ॥
 बोले मंजुळ वाक्य एथ बसलो तद्वचान लावून रे ।
 झालें वृत्त समग्र सांगुनि करों हंसा समाधान रे ॥

१२६

(दिण्डी)

काय बदली तुजसवे हंसराया । मान्य झाली कीं ती मला वराया ॥
 कधीं भेटे निजकरीं धराया । विरहबाधा मज न ये आंवराया ॥

१२७

(दिण्डी)

हंस बोले नृपराज सुगुणसारा । माळ घालीते ती तुला उदारा ॥
 तुझ्या ध्यानीं संलग्न जे विचारा । सत्य मानी ती होय तुझी दारा ॥

सुगुणसार— उत्तम गुणांनी श्रेष्ठ.

६८ : नल-दमयंती स्वयंवर

१२८ (दिण्डी)

जाइं नगरा तूं नृपा कृपाराशी । पत्र येतांची जा स्वयंवरासी ॥
स्वयें ये ते चालोनि मंदिरासी । फार वदणें नलगे सुखोत्करासी ॥

“तुझ्या ध्यानीं संलग्न ती तुझी दारा होय (ह्या) विचारा सत्य मानी.”
-नवनीत. सुखोत्करासी- अतिशय सुख झाले असता.

१२९ (दिण्डी)

बरें येतो म्हणोनि पाय हातें । नमुनि चाले सप्रेम तो गृहातें ॥
नृप निघाला सहचमू निजपुरातें । हंसध्यानी लावुनी अंतरातें ॥

१३० (दिण्डी)

जनकतनयेशी पवनतनयसा तो ।
वदुनि वेगीं उड्डाण नर्भों घेतो ॥
नळापाशी वृत्तांत निवेदी तो ।
स्वधामातें पावोनि सुखी होतो ॥

जनकतनयेशी- सीतेला. पवनतनयसा- मारुतीप्रमाणे. सीतेचा शोध लागल्यावर तिचा निरोप घेऊन हनुमानाने रामाकडे जाण्यासाठी जसे आकाशात उड्डाण केले त्याप्रमाणे.

उपमा- पवनतनयसा.

१३१ (दिण्डी)

असो ऐशी हे कथा सौरसाची । श्रवण करितां बहु गोड गमे साची ॥
धन्य लीला त्या ऐक नैषधाची । प्रकट वाणी रघुनाथ पंडिताची ॥

सौरसाची- रसभरित. रघुनाथ पंडिताच्या नावाचा स्पष्ट उल्लेख असलेले हे पद्य श्री. प्रियोळकर यांच्या प्रतीत नाही.

१३२

(दिण्डी)

असो आल्या इजजवळि सख्या ऐशा । बोलती त्या मग तीस सकळ केशा ॥
हंस धरुनी परिपूर्ण तुझी आशा । काय गेला तो उडून गगन-देशा ॥

१३३

(मालिनी)

धरुनि कर सखींनीं सौधशाळेत नेली ।
खगवचनमधूनं जे मनीं मोहिजेली ॥
नळविरहभराने पोळली गुप्तरूपें ।
नवल कनकशी ते गौरही तप्तरूपें ॥

‘सखींनीं’ या ऐवजी श्री. प्रियोळकरांनी ‘सखीनें’ दमयंतीच्या बरोबर एकच सखी नसून सखीजन होता (पद्य ७९,८५) तेव्हा एकीने तिचा हात धरला होता, असे मानण्यापेक्षा सगळ्याच तिच्याभोवती गोळा झाल्या असणे अधिक स्वाभाविक होय. कारण अपरूप अशा सुवर्णहंसाशी झालेले दमयंतीचे बोलणे ऐकण्यास सर्वांनाच उत्सुकता असणार. ‘सखींनीं’ हा पाठ अधिक सरस.

सौधशाळा— राजवाड्यातील दिवाणखाना. खगवचनमधु— हंसाचे बोलणे (खगवचन) हेच कोणी मध (मधु). मोहिजेली— वेभान झाली, भ्रमिष्ट झाली. पोळली गुप्तरूपें— (मनातल्या मनात) आतल्या आत झुरते. नवल कनकशी ते गौरही तप्तरूपें— दमयंतीची अंगकांती सुवर्णाप्रमाणे होती. सोने तापविल्यावर लालभडक होते तर विरहानलाने दमयंती संतप्त झाली असता तिची कांती (तप्त सोन्याप्रमाणे तांबडी न होता) पांढरी झाली. शरीरावर फिकट पांढरेपणा आला. “सुवर्णासारख्या कांतीची ती तप्त झाली असताही गौर राहिली, हे नवल होय.” —नवनीत.

१३४

(वसंततिलका)

होणार जो वर तदीय वियोग दाही ।
सांगावयासही न ये लपवावयाही ॥
या सांगावी मदन लाज न सांगवी तें ।
की या दुहींत शिणलें मन रंग वीतें ॥

दुहींत शिणले मन— मनाची द्विधा अवस्था झाल्याने शीण आला. रंग वीते— शोभा देते. ‘हंस तुझी इच्छा परिपूर्ण करून गेला काय?’ असा प्रश्न दमयंतीच्या

सख्यांनी तिला केला (पद्य १३२). त्यांना उत्तर देताना दमयंतीच्या मनाचा गोंधळ उडाला. भावी पतीविषयी अगर त्याच्या वियोगाविषयी तिला धड काही सांगता येईना किंवा लपवूनही ठेवता येईना. वियोगव्यथा लपवून ठेवण्याचा प्रयत्न करावा, तर खट्याळ मदन ती उघडी करी. त्यामुळे सख्यांना वियोग-व्यथा सांगावी, का सांगू नये या द्विधावस्थेत तिचे मन अडकले होते.

१३५

(शिखरिणी)

न रंजें कारंजें निरखुनि फणीतें फणफणी ।

मुदेनें मोदेना नल गुणगणीं जे गुणगुणी ॥

न वैसे जे सेजेवरि न परिसे जे शुकगिरा ।

न नाहे माना हे न धरि ललना हेतु दुसरा ॥

कारंजे- शोभेसाठी पाण्याचा फवारा उंच उडविण्याचे एक साधन. 'कारंजे जलयन्त्रं स्यात्' - राज्यव्यवहारकोश. निरखुनि फणीनें फणफणी (केस विचरावयाच्या) फणीला पाहून तिला राग येई. वेणीफणी करणे हे वास्तविक नित्यकर्म, पण तेही तिला नकोसे झाले होते, हा भावार्थ. श्री. प्रियोळकरांनी 'फणीने' असा पाठ दिला आहे. श्री. सरवटे यांनी 'फणीते' असाच पाठ दिला असून अर्थ मात्र 'सर्पति' असा दिला आहे. सर्पाला पाहून दमयंती फणफणण्यापेक्षा भिऊन जाईल. अर्थातच हा अर्थ अयोग्य होय. मुदेने- मूद- वेणीत घालावयाचा एक सुवर्णलंकार. नळ गुणगणीं जे गुणगुणी- (मनातल्या मनात किंवा किंचित् अस्पष्ट रीतीने) नळाच्या अनेक गुणांचा जी जप करते, नळाचे गुणगान करते. सेज- शय्या, पलंग. न नाहे- स्नान करीना. माना- समजा.

अनुप्रास- ज, न, फ, ण, म, द, ग इत्यादी अक्षरांची पुनरावृत्ती.

कारकदीपक- ललना (दमयंती) या कर्त्याशी न रंजे, फणफणी, मोदेना, न गुणगुणी, न वैसे, न परिसे, न नाहे, न धरि इत्यादी क्रियांचा संबंध.

यमक- रंजे, फणी, गुण, सेजे, नाहे इत्यादी अक्षरांची पुनरावृत्ती.

१३६

(मालिनी)

गजबज बहु झाली माय धांवोनि आली ।

धरुनि हृदयदेशीं तीजला सेज केली ॥

करिति विझणवारे त्या सख्या वेगळाल्या ।

वडिलविडिल दाया जाणत्याही मिळाल्या ॥

गजबज बहु झाली- फार गडवड गोंधळ झाला. विज्ञान- सं. व्यजन-पंखा. वडिलविडिल- पोक्त, वृद्ध. द्विरुक्तीने निवड सूचित केली आहे.

स्वभावोक्ती- दमयंतीला शुद्धीवर आणण्यासाठी तिच्या आप्तेष्टांनी व सखीजनांनी केलेल्या प्रयत्नांचे वर्णन.

समुच्चय- “दमयंतीला आराम वाटावा यासाठी दुसऱ्या चरणात वर्णिलेला तिच्या आईचा प्रयत्न हे कारण पुरेसे असता तिसऱ्या व चवथ्या चरणात आणखी कारणे उपस्थित झाली असल्याचे नमूद केले आहे. तस्मात् समुच्चय अलंकाराचा पहिला प्रकार.” - प्रा. वनहट्टी, पृ. ८८.

१३७

(आर्या)

ते शीतलोपचारी जागी जाली हळूच मग बोले ।

औषध नलगे मजला परिसुनि जननी बरें म्हणुनि डोले ॥

शीतलोपचारी- थंड अशा उपचारांनी. शरिराचा दाह कमी करण्यासाठी वारा घालणे, चंदन, कापूर, पुष्पशय्या इत्यादी उपचार करीत असत. जागी झाली- सखीजनांनी जरी दमयंतीला ‘मूर्च्छावती अवलोकिजेली’, तरी ती ‘निजेली’ होती. ‘मूर्च्छावती निजजनीं अवलोकिजेली’ असा चवथा चरण असलेले एक पद्य आहे. ते नवनीतकारांनी दिलेले नाही.

नलगे- दोन अर्थ. ‘नको’ आणि ‘नल गे’. ‘नल गे’ म्हणजे ‘मजला गे नल’ (हेच औषध).

श्लेष- औषध नलगे मजला.

१३८

(दिण्डी)

मूल उपवर हे जाहली इयेला । पाहिजे कीं वर योग्य पाहिजेला ।

असे ऐकोनी वधूचिया बोला । सैवराचा मग यत्न नृपें केला ॥

वधूचिया बोला- बायकोचे बोलणे. (भीमराजाच्या राणीचे बोलणे.)

सैवर- स्वयंवर.

१३९

(दिण्डी)

नगर सारें शृंगारविलें तसें । भूमि-लोकीं वैकुंठ दिसे जैसे ॥

लिखित पाठविलें सकळ नृपा कैसें । तुम्ही यावें जी संवरासि ऐसें ॥

लिखित— पत्र.

उपमा— नगर (उपमेय) वैकुण्ठ (उपमान).

१४०

(दिण्डी)

निषधराजासी लिखित पाठवी तो । प्रतिद्वीपींभूपतिसहि लिहीतो ॥
अशा यत्नी नृप लागला अहो तो । पुढें परिसा वृत्तांत कसा होतो ॥

प्रतिद्वीपींभूपतिसहि— प्रत्येक द्वीपातील राजे लोकांना. भोवताली पाणी असलेल्या पृथ्वीच्या विभागांना द्वीप अशी संज्ञा आहे. जंबु, कुश, प्लक्ष, शात्मली, क्राँच, शाक व पुष्कर अशा सात द्वीपांत पृथ्वीची विभागणी झाली आहे अशी कल्पना.

१४१

(दिण्डी)

ऋषी नारद असतां नभोविहारीं । वैजयंती ज्या दिसे मनोहारी ।
मणी रमणीय कनककलश भारी । सुरपतीचा जो सौध महा भारी ॥

वैजयंती— इंद्राचा राजवाडा. इंद्राच्या पताकेलाहि वैजयंत आणि वैजयंती अशा संज्ञा आहेत. सौध— राजवाडा.

उदात्त— इंद्राच्या ऐश्वर्यसंपन्न राजवाड्याचे वर्णन.

१४२

(दिण्डी)

तया प्रासादी जाय ऋषी पाहे । सभा केली देवेंद्र बैसलाहे ॥
फार आदरिलें तया देवरायें । अर्घ्यपाद्यादिक करुनि विनतकायें ॥

अर्घ्यपाद्यादिक— अर्घ्य म्हणजे 'ओजळीत किवा लहान पात्रात पाणी घेऊन त्यात गंधाक्षताफुलादी घालून देवादिकांस, ब्राह्मणांस पूजासमयी जे अर्पण करतात ते' आणि पाद्य म्हणजे 'पाय धुण्याचे पाणी किवा पाण्याने पाय धुण्याची क्रिया.'

१४३

(भुजंगप्रयात)

समुद्रोद्भवा अप्सरा साठ कोटी । जयांची द्युती त्या रतीलाहि लोटी ॥
विधीनें तशा त्या तुळू पाहिजेल्या । जियेशी हळू जाहल्या ऊंच गेल्या ॥

समुद्रोद्भवा— समुद्रातून ज्यांचा उद्भव झाला आहे अशा अप्सरा. देव-
दानवांनी समुद्रमंथन केल्यावर त्यांतून चौदा दिव्य रत्नें बाहेर पडली —

लक्ष्मीः कौस्तुभपारिजातकसुरा धन्वन्तरिश्चंद्रमाः ।

गावः कामदुधाः सुरेश्वरगजो रंभादिदेवांगनाः ॥

अश्वः सप्तमुखो विषं हरिधनुः शंखोऽमृतं चांबुधे ।

रंभादी अप्सरा यांचा उद्भव त्यातूनच झाला. सौंदर्याविषयी त्यांची प्रसिद्धी आहे.

द्युती— तेज, कांति. तुळू— वजन करू. हळू जाहल्या— हलक्या झाल्या, वजनाने कमी भरल्या. ऊंच गेल्या—वर (स्वर्गात) गेल्या.

ब्रह्मदेवाने तराजूच्या एका पारड्यात साठ कोटी स्वर्गीय अप्सरा आणि दुसऱ्या पारड्यात दमयंतीला वसवून जेव्हा तिच्या सौंदर्याचे मोजमाप केले, तेव्हा दमयंतीचे सौंदर्य अधिक असल्याने तिचे पारडे जमिनीवर राहिले व सौंदर्याने हलक्या ठरलेल्या अप्सरांचे पारडे वर गेल्याने त्या स्वर्गात गेल्या. सौंदर्यावती दमयंती भूपृष्ठावर आणि अप्सरा स्वर्गात वास्तव्य का करू लागल्या, याची कारणमीमांसा करणारी ही कविकल्पना बहारीची आहे.

अतिशयोक्ती— दमयंतीच्या सौंदर्याचे अतिशयोक्त वर्णन.

व्यतिरेक— दमयंती (एकटीच— तिचे सौंदर्य)— उपमेय. अप्सरा (साठ कोटी — त्यांचे सौंदर्य)— उपमान. दमयंतीचे सौंदर्य लक्षात घेता अप्सरांचे सौंदर्य हलक्या प्रकारचे.

३. पर्यायोक्त— प्रा. वनहृदी यांनी हा अलंकार दिला आहे.

१४४

(मालिनी)

उपवर दमयंती जाहली नोवरी ते ।

कवण वर कळेना हे जयातें वरीते ॥

दृढतर निजलज्जागव्हरीं गुप्त केला ।

जिवलगहि सखीला जो नसे सांगिजेला ॥

लज्जागव्हरीं— लज्जारूपी गुहेत (गव्हर).

रूपक— लज्जागव्हर.

१४५

(दिण्डी)

नवे तरणे नृपमुख्य तीजसाठीं । मोहिले ते करिताति यत्न कोटी ।
कलहवार्ता ही मानिताति पोटीं । तया युवतीची आस तया मोठी ॥

कलहवार्ता— दमयंतीचे स्वयंवर ठरल्याची वार्ता ही राजेलोकात भांडणे उत्पन्न करणारी झाली आहे. मानिताति— मान्य करितात. पोटी— या शब्दाचे ऐवजी 'खोटी' असा पाठ श्री. प्रियोळकरांनी देऊन दोन अर्थ सुचविले आहेत — 'निरर्थक, शुष्क, तुच्छ. तिजकरिता युद्ध करावे लागले तरी त्यांना युद्धाची पर्वा नाही. किंवा अडचण, विलंब. युद्धच करून दमयंतीला मिळवली असती. परंतु त्यामुळे तिच्या प्राप्तीत निष्कारण खोटी होईल, असे त्यांना वाटते.'

आस तयां मोठी— त्यांना मोठी आशा की—

दमयंतीच्या स्वयंवराची वार्ता राजे लोकांत कलह उत्पन्न करणारी आहे, ही गोष्ट त्यांना मान्य आहे. परंतु तिची अभिलाषा प्रत्येकालाच असल्याने ते कलहापासून परावृत्त होऊ इच्छित नाहीत. प्रसंगी युद्धही करण्याची त्यांची तयारी आहे, परंतु त्यामुळे दमयंतीची प्राप्ती होण्यास विलंब लागेल, अशी त्यांना भीती वाटते.

१४६

(दिण्डी)

असें नारद बोलोनि तो निघाला । जाय हृदयासी मानल्या स्थळाला ॥
थोर चिंता मग होय सुरेंद्राला । म्हणे कंसी ते वरिल आपणाला ॥

जाय हृदयासी मानल्या स्थळाला— मन मानेल त्या ठिकाणी जाई.

१४७

(दिण्डी)

वरुण पावक यम इंद्र हे मिळाले । असे चौघेही रथारूढ झाले ॥
मही लोकासी यावया निघाले । तया कुंडिन नगरासमीप आले ॥

वरुण— हा पश्चिम दिशेचा, जलाचा व नागलोकाचा अधिपती आहे. हा मंत्रदृष्टा होता, असे ऋग्वेदात म्हटले आहे. शुक्राचार्याची मुलगी ज्येष्ठा ही याची पत्नी व वल, सुरा, अधर्म, पुष्कर व वंदिन् हे याचे पुत्र. सोमकन्या भद्रेचा याच्याशी विवाह होणार होता, पण ती उचथ्याला दिली. तेव्हा याने तिला पळविले. देवांनी याला जलाधिपत्याचा अभिषेक केला. रावणाच्या घरून परत आलेल्या सीतेच्या

वरिल जरि नळाला ते तया लाभली जे ।
न वरि तरि आम्हांसी मूढ ते काय कीजे ॥

युवति उभयथाहि लभ्य आम्हांसि नोहे— रूप, ऐश्वर्य इत्यादी गुणांत नळराज देवांपेक्षाही सरस आहे अशी इंद्राने त्याची स्तुती केली आहे. उभयथा म्हणजे दोन्हीकडून, दोन्ही प्रकारे विचार केला असता दमयंतीने नळाला वरिले तर तिची प्राप्ति देवांना होणार नाही हे तर स्पष्टच आहे. पण तिने नळासारख्या श्रेष्ठ पुरुषाला सोडून दुसऱ्या कोणाला वरिले तर अशी गुणाची पारख नसलेली मूर्ख कन्या काय उपयोगाची? एवंच, कोणत्याही दृष्टीने विचार केला तरी ती अप्राप्यच.

काव्यलिंग— 'जरि नळाते वरिल, ते तया लाभली जे' किंवा न वरि तरि ही मूढ (तेव्हा) काय कीजे — ही 'युवति आम्हांसि लभ्य नोहे' याची कारणे.

१५०

(शिखरिणी)

नळातें पाचारी सुरपति विचारी कुशल तो ।
म्हणे आम्हांपाशीं तव गुरू विलासी निवसतो ॥
खुणा ज्या ज्या त्याच्या तुजजवळि त्या त्या निरखितों ।
खरा तूं तदंशी म्हणुनि तदंशी समजतों ॥

पाचारी— बोलावी. गुरू — पिता, वीरसेन.

४. रूपक— 'खरा' ऐवजी 'हिरा' असा जो पाठ आहे तो स्वीकारला तरच नळ (उपमेय), हिरा (उपमान).

३-४. अनुमान— तुजजवळि ज्या ज्या खुणा निरखितों (त्यावरून) म्हणूनि तदंशी (वीरसेनाचा पुत्र) समजतो.

१५१

(वसंततिलका)

तो वन्हि तो वरुण तो यम इंद्र गा मी ।
झालों तुला सकळ हे विदित स्वनामीं ॥
बोले महीरमण हा नळ चंद्रवंशी ।
वंदी पदास तुमच्या तुमचाच अंशी ॥

महीरमण— महीचा रमण, राजा, नळ. तुमचाच अंशी— राजा हा अष्ट लोक-

पालांचा अंश आहे अशी कल्पना.

“अष्टानां लोकपालानां वपुर्धारयते नृपः ।”- मनु. इंद्र, वायू, यम, सूर्य, अग्नी, वरुण, चंद्र व कुबेर यांच्या उत्तमोत्तम गुणांचे अंश राजाच्या ठायी देऊन प्रजा-संरक्षणार्थ त्याची योजना केली आहे, अशा अर्थाने वर्णन मनुस्मृतीत आढळते.

१५२

(दिण्डी)

नळा कोठें जातोसि असें बोलें । नळें इंद्रा असें बोलिजेले ॥
भीमभूपें हें लिखित पाठविलें । सैवरालागीं येईजे वहीलें ॥

१५३

(दिण्डी)

बोलताहे देवेंद्र नृपवराला । नैषधा तूं आलासि सैवराला ।
समज आम्ही तुजजवळि याचनेला । करूं आलों मनि धरुनि कामनेला ॥

१५४

(वसंततिलका)

जे हे दिशापति विशालयशा अशाला ।
आशावशा कुवल्यात दृशा कशाला ॥
हा बोल तूं न वद तूजसमीप घेतों ।
आम्ही मुखीं निजमुखी अवदान घेतो ॥

दिशापति- दिक्पाल, दिशांचे संरक्षणकर्ते.

इंद्रो वह्निः पितृपतिः नैर्ऋतो वरुणो मरुत् ।

कुबेर ईशः पतयः पूर्वादीनां दिशां क्रमात् ॥

विशालयशा- ज्याची कीर्ती विशाल आहे असा नळ. ‘विशालयशां’ असा आणखी एक पाठ असून त्या शब्दाचा संबंध दिशापतींकडे आहे. आशावशा- आशेला वश. ‘आशावशाकुल अशात दृशा’ या ऐवजी ‘आशावशाकुल अशांत’ असा एक पाठ आहे. अवदान- अग्नीत टाकावयाच्या एका आहुतीस पुरण्याजोगे होम-द्रव्य, आहुती, हविर्भाग.

“ ‘(हे) विशालयशा (नळा) जे हे दिशापति अशाला कुवल्यात आशावशा दृशा कशाला, हा बोल तूं न वद’- ‘हे विशालकीर्ते नला, हे सारे दिक्पाल असून त्यांची दृष्टी पृथ्वीवरील पदार्थांच्या आशेने बद्ध का, असे तू म्हणू नको’ ” - नवनीत.

१-२. अनुप्रास- शा या अक्षराची पुनरावृत्ती.

३-४ काव्यालिंग- 'तूज समीप येतों, आम्ही मुखीं निजमुखीं अवदान घेतों'
हे कारण म्हणून 'हा बोल तूं न वद'.

१५५

(वसंततिलका)

केला विचार हृदयीं नळराजयानें ।
हा जीवही धनहि देइन निश्चयानें ॥
देवेंद्र दे जरि म्हणेल कदापि भैमी ।
ते देववेल मज काय ? करीन गं मी ?

भैमी- दमयंती. गै- उपेक्षा, ह्यगय, अनमान, कानाडोळा.

"इंद्रादी देव दमयंतीविषयी मागणी करतील हे नळाला माहित नसताही-
इंद्राने जरी दमयंतीचीही मागणी केली तर तिला मी देऊन टाकीन. मुळीच
काकू करणार नाही, असे मनात म्हणतो आणि हटकून देव तीच याचना करतात !"-
असे स्पष्टीकरण देऊन श्री. प्रियोळकरांनी आपल्या विधानाच्या समर्थनार्थ भव-
भूतीच्या उत्तररामचरितातील

स्नेहं दयां च सौख्यं च यदि वा जानकीमपि ।

आराधनाय लोकानां मुञ्चतो नास्ति मे व्यथा ॥

या लोकप्रिय व उत्कृष्ट श्लोकाचा दाखला दिला आहे. प्रिय व्यक्तीचा त्याग
करणे अत्यंत कष्टाचे; तरी देखील लोकोत्तर व्यक्ती कर्तव्यासाठी त्यांचाही त्याग
करण्यास सिद्ध असतात, हे दाखविण्यापुरतेच दोन प्रसंगांतील साम्य अभिप्रेत
असेल, तर ते योग्यच आहे. परंतु ते तेवढेच मर्यादित असावे, असे वाटत नाही.
'मुञ्चतो नास्ति मे व्यथा' असा विचार करणारा राम हा सीतापती होता.
तिचा त्याग करण्याचा अगर न करण्याचा त्यास अधिकार होता. परंतु नळाला
दमयंतीशी अद्याप विवाह झालेला नाही. तिच्या स्वयंवरालाच तो चालला आहे.
त्याचे तिच्यावर मन वसले असले, तरी तिची-त्याची अद्याप एकदाही दृष्टभेट
झालेली नाही. केवळ हंसाच्या सांगण्यावरून ती आपली पत्नी झालीच आहे,
असे मानण्याइतके नळालाचें मौख्य कोठेही दिसून येत नाही. ती आपणाशी अद्याप
विवाहबद्ध झालेली नाही, याची त्यास जाणीव आहे व ती आपल्यालाच कशी वरील
याच चिंतेत तो चूर आहे. अशा परिस्थितीत- कोणत्याही प्रकारचा अधिकार
प्राप्त झालेला नसता- मनातल्या मनात का होईना, दमयंतीचा परस्पर लिलाव
करण्याचा नळाला अधिकार काय ? असा विचार मनात येऊ देणे, हे त्याच्या
पुण्यश्लोकत्वाला, चारित्र्याला आणि दमयंतीबाबतच्या प्रीतीला कलंक फासणार
नाही काय ? दमयंती अद्याप कुमारी आहे. तिला कोणाला द्यावयाची किंवा

तिने कोणाला वरावयाचे, हा तिच्या पित्यांचा आणि तिचा प्रश्न आहे. 'तिला मी देऊन टाकीन' असा नळाने विचार करणे नुसते उद्दामपणाचेच नव्हे, तर त्याच्या मनाचा हलकेपणा व्यक्त करणारेही होईल. देव हे कितीही वंद्य असले, तरी त्यांची कोणती विनंती मान्य करावयाची व कोणती नाही, याचा विचार कोणीही करीलच. नळ तर करीलच करील. नळाला देव जितके पूज्य आहेत, तितकीच दमयंती प्रिय आहे. अधिकारप्राप्तीपूर्वी दमयंतीला देऊन टाकण्याचा विचार त्याचे औदार्य प्रकट करण्यापेक्षा अज्ञानच दर्शवितो. विचारू नये असा प्रश्न देवांनी विचारला, तर 'ते देववेल मज काय?' असा मनाला प्रश्न पडणे अधिक स्वाभाविक आहे. आणि असा प्रसंग आला तर 'मी गै करीन काय?' असेही वाटणे साहजिक आहे. नळाचे चारित्र्य, त्याची संपन्नता, सात्त्विकता आणि दमयंतीबाबतची आत्यंतिक निष्ठा लक्षात घेता- 'तिला मी देऊन टाकीन' असा विचार नळाच्या मनात आला, असे मानणे म्हणजे नळावर अन्याय करण्यासारखे आहे. 'ते देववेल मज; काय करीं न गै मी' असा पाठ श्री. प्रियोळकरांनी स्वीकारला आहे.

१५६

(दिण्डी)

म्हणे राजेन्द्र तथा देवदेवा । 'काय आज्ञा जी काय करूं सेवा ॥
वीरसेनाचा थोर पुण्यठेवा । मज मिळाला हा दर्शनाख्य मेवा' ॥

देवदेवा- देवांच्या देवा, देवेंद्रा. वीरसेनाचा थोर पुण्यठेवा- वडिलांची थोर पुण्याई. इंद्रादी देवांविषयींची पूज्य भावना व्यक्त करताना वडिलांच्यावरील अगाध प्रीतीही दिसून येते. दर्शनाख्य मेवा- दर्शनरूपी मेवा. 'दर्शनाख्य केवा' असा एक पाठ असून 'केवा' म्हणजे भाण्डार, खजिना.

काव्यलिंग- वीरसेनाचा थोर पुण्य ठेवा (कारण) हा दर्शनाख्य मेवा मिळाला (कार्य).

रूपक- दर्शनाख्य मेवा. श्री. प्रियोळकरांनी उदात्त अलंकार दिला आहे.

१५७

(वसंततिलका)

बोले सुराधिप नराधिपतीस राया ।
भैमी जसी मज वरील तसें कराया ॥
बोलावयास तिजशीं तिचिया घरा जा ।
तूं बोलका चतुर केवळ होस राजा ॥

तूं बोलका चतुर केवळ होस राजा— तू नुसता चांगला राजाच नाहीस तर उत्कृष्ट वकीलही आहेस कारण तू बोलका व चतुर आहेस.

काव्यलिंग— 'तूं बोलका चतुर' (कारण, म्हणून) 'बोलावयास तिजशीं तिच्या घरा जा'

१५८

(मालिनी)

मग हळुच सुरेंद्रा बोलिजे भूपतीनें ।
मज निज सुमनाची घातली माळ तीनें ॥
हृदय जरि तियेचें सांद्र जाले सुवासें ।
चलित न करवे तें कोणत्याही प्रयासें ॥

सुमनाची— द्वयर्थी योजना— चांगल्या मनाची (सु + मनाची) आणि फुलांची (सुमन). सांद्र— द्वयर्थी योजना— स्निग्ध प्रेमळ आणि घट्ट, दृढ. सुवासें— द्वयर्थी योजना— दृढ वसतीने आणि सुगंधाने.

“तिचे हृदय सुवासाने (चांगल्या वासाने) भरले आहे. आता मजकडे पुष्पांची माळ आली असता, तिजकडे सुवास राहिल कसा? सुमनाची म्हणजे चांगल्या मनाची आणि सुवास म्हणजे माझा तिच्या मनात चांगला वास म्हणजे वसती. तात्पर्य की, तिचे मन मजवर पक्के वसले आहे.” —नवनीत.

‘तिने निज सुमनाची माळ मज घातली, तरी तियेचें हृदय सुवासे सांद्र झाले ते कोणत्याही प्रयासें चलित न करावे’ असा अन्वय प्रा. वनहट्टी यांनी दिला आहे. पृ. ६१.

‘तिने मज सुमनाची माळ घातली तरी तियेच्या (माळेच्या) सुवासाने हृदय (माझे—नळाचे) सांद्र झाले. ते (दमयंतीचे सुमन) कोणत्याही प्रयासे मजपासून चलित न करावे.’ “चौथ्या चरणात ‘ते’ वद्दल ‘ते’ असा मूळ पाठ असणे विशेष शक्य आहे, आणि हा पाठ घेतल्यास ‘ते’ हे माळेला उद्देशून घेता येईल. तिसऱ्या चरणातील हृदय शब्द दमयंतीच्या हृदयाला उद्देशून असावा अशी एक शंका येते. परंतु नळाच्या गळ्यात माळ आणि दमयंतीचे हृदय माळेच्या सुवासाने (श्लेष पहा) सांद्र असे म्हणण्यात असंगती अलंकार लक्षात घेऊनही विशेष स्वारस्य दिसत नाही” —श्री. प्रियोळकर. पृ. ८२-८३.

श्लेष— सुमन, सांद्र व सुवास या शब्दांची द्वयर्थी योजना.

१५९

(दिण्डी)

पुन्हा बोले देवेंद्र नृपवरा या । तुला झालें वश हृदय तिचें राया ॥

तरिच आलों हे याचना कराया । तुझ्या वाक्यें आम्हांसि ते वराया ॥

तुझ्या वाक्यें- तुझ्या बोलण्याने.

१६०

(वसंततिलका)

दातव्यही स्ववश आपण जाणताही ।

पर्याय उत्तर वदेच न देच कांहीं ॥

दाता असा शठ कसा ठकसा कदापी ।

जो याचकावरि दया न करीच पापी ॥

दातव्य- जे द्यावयाचे ते. स्ववश- स्वाधीन. जाणता- सज्जान. पर्याय- उडवा-उडवीचे. शठ- लबाड.

विशेषोक्ती- दातव्य स्ववश असूनही उत्तर न देच कांहीं

अप्रस्तुतप्रशंसा- "हे प्रत्यक्ष रीतीने नळाला उद्देशून म्हटले आहे किंवा नळाला लागू पडण्याजोगे आहे, तेव्हा येथे सामान्य विशेषभावाने 'अप्रस्तुतप्रशंसा' सामान्य सिद्धान्ताचे प्रत्यक्ष वर्णन केले असता त्याच्यावरून काव्यात प्रस्तुत असलेल्या विशिष्ट गोष्टीचा बोध होणे हा प्रकार येथे आहे." -प्रा. बनहट्टी, पृ. ८९.

१६१

(मालिनी)

गर्हिवरत गळाही चावळे जीभ वाळे ।

विकळपण शरीरी कंपही या निराळे ॥

धनिक विमुख होतां अंतरी शोक राहे ।

हरहर मज भासे यातना याचनाहे ॥

गर्हिवरत गळा- दाटलेला कंठ, सद्गदित झालेला गळा. चावळे- बरळ, भलभलते बोली, बडबडे. विकळपण- शिथिलता, निस्तेजपणा. विमुख होता- तोंड फिरविल्यानंतर, मागणीचा अन्हेर केल्यावर.

उत्प्रेक्षा- याचना (उपमेय), यातना (उपमान) भासे.

अप्रस्तुतप्रशंसा- "येथे धनिक विमुख झाला असता याचकाची काय स्थिती होते, याचे वर्णन आहे, त्यावरून इंद्र आपली स्थिती सूचित करीत आहे. तेव्हा येथे विशेष प्रस्तुत असता सामान्य सिद्धान्त कथन केल्यामुळे होणारा अप्रस्तुत-प्रशंसेचा प्रकार आहे. या सामान्य विशेषभावाला चौथ्या चरणातील 'मज' हा

शब्द काहीसा बाधक आहे; कारण तो बोलणाऱ्या विशिष्ट व्यक्तीची (इंद्राची) मनःस्थिती दर्शवितो असे वाटण्याजोगे आहे. परंतु याचना यातना आहे, हा सामान्य सिद्धान्तच 'मज भासे' असे इंद्राने म्हटले आहे. त्याने आपली विशिष्ट स्थिती वर्णिलेली नाही. तेव्हा सामान्य सिद्धान्त वर्णित आहे, असे मानण्याला 'मज भासे' हे बाधक होऊ शकत नाही." -प्रा. बनहट्टी, पृ. ८९.

अनुप्रास- 'ळ' या अक्षराची पुनरावृत्ती.

१६२

(वसंततिलका)

भांबावला धनमदें भलतेंच बोले ।

तो बोलही सरस मानुनि लोक डोले ॥

मांसें करुनि फुगला गळसाच भावे ।

ज्या दीन मीन धरितां वळसाच पावे ॥

भांबावला- भ्रम पावला. 'या क्रियेचा कर्ता धनिक अध्याहृत आहे' अशी नवनीतकारांनी तळटीप दिली आहे. वळसाच पावे- वळतो, परत फिरतो. मांसें करुनि फुगला. . . . वळसाच पावे- "मासे धरण्याच्या गळाप्रमाणेच भावे म्हणजे वाटतो. हा गळ मांसाने फुगलेला असतो म्हणजे त्यास मांस लावलेले असते. धनिक तर मांसाने पुष्ट असतोच. या गळाला मीनाने म्हणजे माशाने धरले म्हणजे तो वळसा पावतो म्हणजे गरक्यात येतो. तसे दीनाने धनिकास धरिले असता त्याला गोता वसतो म्हणजे तो फसतो." -नवनीत.

"मासे करुनि (मास-आमिष) फुगलेल्या गळाला विचारा मासा लागताच ज्याप्रमाणे तो (गळ) परत फिरतो (वळसाच पावे), त्याप्रमाणे धनाने फुगलेला धनिक गरीब याचक जवळ येताच विन्मुख होतो (वळसाच पावे). . . . 'वळसाच पावे' याचा गरक्यात येतो, गोत्यात येतो, फसतो असा अर्थ सरवटे वगैरे संपादक देतात. पावे याचा कर्ता मीन अशी त्यांची समजूत दिसते. परंतु त्याचा कर्ता गळ आहे हे वरील स्पष्टीकरणावरून दिसून येईल." -प्रियोळकर, पृ. ८४.

श्लेष- 'मासें करुनि' आणि 'वळसाच पावे'.

उपमा- गळसा.

रूपक- मीन (उपमान), दीन (उपमेय)

१६३

(दिण्डी)

असे परिसोनी बोल वासवाचे । तथा नळराजा काय वदे वाचे ॥

तुम्ही ज्ञाते हो थोर थोर साचे । असां साक्षी तुम्हि माझिया मनाचे

वासव- इंद्र. असा साक्षी तुम्हि माझिया मनाचे- दुसऱ्याचे मनोगत जाणण्याचे ज्ञान तुम्हांला असल्याने माझ्या मनात काय चालले आहे ते जाणताच.

१६४

(दिण्डी)

ज्याशि जेथें सामर्थ्य नसे त्यातें । कसें कार्या त्या तुम्हीं सांगिजेतें ॥
बाळ तान्हें उचलील काय जातें । बोलणाराचे मोल फोल जातें ॥

बोलणाराचे मोल फोल जातें ?- बोलणाऱ्याची योग्यता राहात नाही.

अर्थान्तरन्यास- "ज्यासि जेथे सामर्थ्य नसे त्यातें (सामान्य) बाळ तान्हें उचलील काय जातें (विशेष). चरण एक मधील विधान विशेष स्वरूपाचे मानिल्यास येथे दृष्टान्त होईल." - प्रा. वनहट्टी, पृ. ८९.

१६५

(दिण्डी)

सात बंकांही पलीकडे हो ते । राजकन्येची भेट कशी होते ॥
त्यजुनि राज्य त्वद्दूतता कशी ते । धरावी म्यां हृदयासि जे कशीते ॥

कशीते- पीडा देते, जाचते.

१६६

(वसंततिलका)

बोले सुरेंद्र नृपसौध सुखें फिराया ।
आकार गुप्त वर देइन देवराया ॥
जाई विदर्भ वसुधेस सुतेस शोधो ।
आम्हांसि ते तरि वरील तुझ्याच बोधी ॥

नृपसौध सुखें फिराया- (भीमक राजाच्या) राजवाड्यात सुखाने संचार करता यावा म्हणून सात चौक्यांवरील पहारेकऱ्यांचा त्रास चुकविण्यासाठी. आकार गुप्त वर- ज्याने आकार गुप्त करता येतो असा वर. 'विदर्भ वसुधेस सुतेस शोधो' या ऐवजी कुंडिन नगरी या अर्थी 'विदर्भवसुधेश सुतेस' असा पाठ आहे.

‘शोधी’ ऐवजी श्री. प्रियोळकरांनी ‘बोधीं’ (चरण ३) स्वीकारला आहे. नव-नीतातील पाठच अधिक युक्त वाटतो. कारण आकार गुप्त करून दमयंतीचा शोध घेण्यास नळाला सांगितले आहे.

यमक- (फि)राया, (देव)राया.

१६७

(ओवी)

इंद्र त्रैलोक्यनायक । तोही जालासे याचक ।
दाक्षिण्याने भूपाळक । यांच्या वाक्यें गुंतला ॥

१६८

(ओवी)

वरें म्हणोनि उत्तरें । रथावरोनि उतरे ।
तया राजपुरी शिरें । शोभा तेथील पाहतो ॥

दाक्षिण्यानें- उदारपणाने. यांच्या वाक्यें गुंतला- यांच्या शब्दात अडकला.
‘यांच्या’ऐवजी ‘त्यांच्या’ असा एक पाठ आहे.

१-२ विरोध- इंद्र त्रैलोक्यनायक (असूनही) जालासे याचक.

काव्यलिंग- दाक्षिण्याने (कारण) यांच्या वाक्यें गुंतला (कार्य).

१६९

(वसंततिलका)

प्राणापरीच हृदयीं नगरांतरों तो ।
गुप्त स्वरूप नलभूष तदा धरीतो ॥
बंकीं रिघे तंव तया दिसताती बंके ।
पंकेरुहास्य न दिसेचि तया न शंके ॥

प्राणापरीच- प्राणाप्रमाणे. देहातील प्राण, अपान, व्यान, उदान व समान या पाच वायूतील पहिला. पंकेरुहास्य- कमलमुख. तया न शंके- कोणालाही त्याची शंका आली नाही.

उपमा- प्राणापरीच, पंकेरुहास्य.

३-४ अनुप्रास- ‘क’ या अक्षराची पुनरावृत्ती.

१७०

(ओवी)

तया राज सौधांतरीं । शोभा पाहे परोपरी ॥
कोठे आहे ते सुंदरी । धुंडावया लागला ॥

१७१

(ओवी)

कोणही ऐक दोघी दूती । तेथें अन्योन्य बोलती ॥
एथे आहे दमयंती । जाई बोलूनि येई ॥

१७२

(ओवी)

तिजसवें सौधांतरीं । राजा जाय अंतःपुरीं ॥
तेथें देखिली सुंदरी । जैसा पूर्ण चंद्रमा ॥

१७३

(ओवी)

सुमनसेजेच्या पलंगी । बैसलोसे ते तन्वंगी ॥
सख्या खेळताती संगी । बहु अप्सरा त्या जैशा ॥

अन्योन्य बोलती— एकमेकींशी वोलत. 'जैसा पूर्ण चंद्रमा' या पाठाऐवजी श्री. प्रियोळकरांनी 'कामसोमपूर्णिमा' असा एक पाठ स्वीकारला आहे. सुमनसेज— पुष्पशय्या.

उपमा— सख्या (उपमेय) अप्सरा (उपमान)

१७४

(मालिनी)

प्रकट तिजपुढारां जाहला राजमौळीं ।
पदर वरि न घेतां हार जैसा झळाळी ॥
निजहृदयनिवासी काय बाहीर आला ।
निरखुनि दमयंती तेविं मानीं तयाला ॥

राजमौळी— राजांच जणू काय मुकुट असा, नृपश्रेष्ठ. पदर वरि न घेतां हार तैसा झळाळी— छातीवर पदर घेतलेला नसला म्हणजे स्त्रियांनी गळ्यांत घातलेले हार, सर वगैरे दागिने जसे (स्पष्टपणे) चकाकून दिसतात, त्याप्रमाणे.

८६ : नल-दमयंती स्वयंवर

नळ तेथे आला तो अदृश्य रूपातच. त्याने आपले रूप प्रकट करताच दमयंतीला असे वाटले की, जणू काय तिचा हृदयनिवासी जो नळ तो हृदयातूनच (पदर वाजूला करताच) बाहेर आला.

उपमा— हार जैसा झळाळी.

उत्प्रेक्षा— निजहृदय निवासी काय बाहीर आला.

१७५

(द्रुतविलंबित)

गजबजोनि समस्त तिच्या सख्या । गजगमा उठल्या तिजसारिख्या ॥
पदर सांवरितां नृपबाळिका । झळकती हृदयीं मणि माळिका ॥

स्वभावोक्ती— दमयंतीच्या सख्यांच्या हालचालीचे वर्णन.

१७६

(शार्दूलविक्रीडित)

रामातें जनकक्षमापतिसुता, रामा जशी रेवती ।
कामारीस नगाधिराजतनया, कामासि जैशी रती ॥
या मानूनि तसी विदर्भदुहिता रामा मनीं भाविते ।
हा माझा हृदयाब्जसूर्य म्हणुनी त्या मानिनी बोलते ॥

रामातें— दाशरथी रामाला. जनकक्षमापतिसुता— जनक राजाची कन्या— सीता. रामा— बलरामास. रेवती— बलरामाची बायको, रेवतपुत्र ककुद्भीची कन्या. ही बलरामापेक्षा वयाने मोठी होती. कामारीस— शंकराला. नगाधिराजतनया— हिमालयाची (नग+अधिराज) मुलगी (तनया) —पार्वती. या— नळाला. रामा— सुंदर स्त्री. मनीं भाविते— मनात जाणते. हृदयाब्जसूर्य— हृदयरूपी कमळाचा (अब्ज) सूर्य. सूर्यदर्शनाने कमळ जसे उमलते त्याप्रमाणे नळाच्या दर्शनाने दमयंतीचे हृदयकमळ विकसित झाले. 'हृदयाब्ज सूर्य म्हणुनी' याऐवजी 'हृदयाब्जसूर्य गमतो', असा एक पाठ आहे.

अनुप्रास— 'म' या वर्णाची पुनरावृत्ती.

१-२ उपमा— नळ-दमयंती (उपमेय) राम-सीता; बलराम-रेवती; शंकर— पार्वती; मदन-रती इत्यादी (उपमाने)

४. रूपक— हृदयाब्जसूर्य

१७७

(साकी)

कोण तुम्ही, कवणीचे, कोठें एथें का आलां हो ।
 काय निमित्तें दिधला मजला हा निजदर्शनलाहो ॥
 अटक न केली तुम्हांसि येतां त्या सातांही बंकी ।
 हों माझ्या नयनाचीं सुकृतें विशेष मी हें शंकीं ॥
 संभवलां कवणाचे वंशी हो अकलंकी ।
 उभे असां कां भागतसां हो या बैसा पर्यकीं ॥

लाहो- लाभ. सुकृतें- पुण्यकर्मे. संभवला- जन्मला. अकलंकी- निष्कलक
 अशा (वंशांत). भागतसां- त्रास घेता. पर्यकीं- पलंगावर.

समाधि येथे समाधि अलंकाराचा ध्वनी आहे. "तुम्हाला सातांही बंकांमध्ये
 अटक झाली नाही, हे माझ्या नेत्रांच्या पुण्याईचे फळ आहे, असे मला वाटते,
 असा दमयंतीच्या म्हणण्याचा भावार्थ आहे. वस्तुतः नळाला अटक झाली नाही,
 याचे कारण म्हणजे त्याला देवांनी दिलेला अदृश्य होण्याचा वर हे होय. परंतु
 आपल्या नयनांची पुण्याई हे निराळेच कारण दमयंती सुचविते. यावरून समाधि
 अलंकार. प्रस्तुत उदाहरणात नयनांची सुकृते ही कारण होत, असे
 स्पष्ट विधान नाही; म्हणून हा प्रत्यक्ष समाधि अलंकार न मानता
 'समाधिध्वनि' मानावा." -प्रा. वनहट्टी, पृ. ९०.

पर्यायोक्त- नळाची माहिती अप्रत्यक्ष रीतीने विचारली आहे.

१७८

(वसंततिलका)

राजे असाल तरि धन्य वसुंधरा हे ।
 शोभाल देव, तरि नाक यथार्थ आहे ॥
 भोगी तुम्ही उपजलां जरि नागलोकीं ।
 खालीं असोनि सकळांवरि होय तो कीं ॥

वसुंधरा- दोन अर्थ संभवतात. पृथ्वी आणि वसु म्हणजे संपत्ति, ती धारण
 करणारी. नळराजासारख्या नररत्नाला धारण करणाऱ्या पृथ्वीचे वसुंधरा हे नाव
 यथार्थच होय. शोभाल देव तरि नाक यथार्थ आहे- नाक शब्दाचे दोन अर्थ संभवतात.
 नाक म्हणजे स्वर्ग आणि नासिका. मानवी सौंदर्यात नासिकेचे स्थान जसे महत्त्वाचे
 तसे वैशिष्ट्यपूर्णही असते. नळ हा जर देव असेल, तर आपल्या वास्तव्याने
 त्याने स्वर्गाला नाक हे नाव प्राप्त करून देणे योग्यच ठरते. भोगी- नाग, सर्प.
 नागलोकीं- पाताळात. सप्तपाताळात अगदी शेवटच्या म्हणजे सातव्या, सर्वात

खालच्या पाताळात नाग राहतात.

१-२ श्लेष- वसुंधरा व नाक या शब्दांची द्वयर्थी योजना.

३-४ विरोध- नागलोकी खाली अमूनि सकळांवरि होय.

१७९

(साकी)

दुग्धपूर नसतां निजरूपीं क्षीरसिंधु तो जैसा ।

वसंत आला नाही तरि तो उद्यानभाग जैसा ॥

अमृतकराचा उदय न होता रजनिसमयो जैसा ।

तुमच्या विरहें आजि जाहला कवण देश तो तैसा ॥

क्षीरसिंधू- क्षीरसागर. येथे श्री भगवान विष्णू वास्तव्य करतात.

अमृतकराचा- चंद्राचा. नळराजाच्या अनुपस्थितीमुळे निषध देशातील लोकाची अवस्था, दुधाचा पूर नसलेला क्षीरसागर, वसंत ऋतूशिवाय उद्यान किंवा चंद्रा-शिवाय रात्र असावी त्याप्रमाणे झाली असावी.

१-४ मालोपमा- देश (उपमेय) क्षीरसिंधु, उद्यानभाग आणि रजनीसमय (उपमाने).

पर्यायोक्त- आपण कोणत्या देशातून आला असे सरळ न विचारता आड-वळणाने सूचित केले आहे.

१८०

(वसंततिलका)

भूपाळ जो मनोमुकुरीं उभा से ।

तो नैषधेंद्र तुमचा अनुबिंब भासे ॥

रूपें तरीच दिसताति दिगंतराळी ।

तीं हीं कसीं म्हणवतील तुम्हां निराळीं ॥

मनोमुकुरीं- मुकुर म्हणजे आरसा. मन हाच कोणी आरसा. उभा से-सं. उत् + भास, भासमान होणे, दिसणे. प्रा. पारसनिसांनी उभा + असे - असा अर्थ दिला आहे. उभासे हा शब्द सामराज, विठ्ठल, वामन इत्यादी कवींनी योजिला आहे. अनुबिंब- अनु म्हणजे सारखा, विवासारखा, प्रतिमातुल्य. प्रतिबिंब. दिगंत-राळीं- दिक् + अंतराळीं - आकाशाच्या पोकळीत. तुम्हांनिराळीं- तुमच्याहून वेगळी.

१ रूपक- मनोमुकुर

१-४ ससंदेह- "आपल्या मनामध्ये असलेला नळ, त्याचप्रमाणे अंतराळात भासणारी नळाची रूपे ही सर्व प्रत्यक्ष पुढे असलेल्या पुरुषाप्रमाणेच दिसतात, म्हणून ही सर्व रूपे त्याचीच असावी, अशी दमयंतीला शंका येते, तस्मात् येथे ससंदेह अलंकार." - प्रा. वनहट्टी, पृ. ९०.

१८१

(साकी)

सरसद्युतिपद फल शिरसाचें फुललें मृदु स्वभावें ।
चालवाल कित्ती दूर त्यातें अदय हृदय मज भावें ॥
कर्णयुगल हें धन्य करावें सांगुनियां निज नावें ।
स्तवन करी रघुनाथ त्याचें कवन स्वीकारावें ॥

सरसद्युतिपद- सुंदर तेजस्वी पाय. शिरसाचें फुललें- शिरिष कुसुम अत्यंत कोमल असते. स्वभावें- निसर्गतः, जात्याच. अदयहृदय- निर्दय. कर्णयुगल- कर्णद्वय पर्यायोक्त- कर्णयुगल हे धन्य करावें सांगुनिया निज नावें

१८२

(वसंततिलका)

आहेस कों सुखवती कमनीयलीळे ।
निश्चित की हृदय होय तुझें सुशीलें ॥
आतां नकोच अवलंब विलंबनाचा
हेजीब मी सभज मुख्य सुराधिपाचा ॥

कमनीयलीळे- जिच्या लीला कमनीय, सुंदर आहेत अशी. सुराधिप- इंद्र.

१८३

(स्वागता)

जो धरीं निजकरीं शतकोटी । ज्यासि नम्र सुमनःशतकोटी ॥
तो सुरेंद्रही तुला नत याची । हा असो वर तुला न त्याची ॥

शतकोटी- इंद्राचें वज्र. वज्राला शंभर पाती किंवा कडा असतात. सुमनः- शतकोटी- शतकोटी देव. नत- नम्र. याची- याचना करतो. तुला न त्याची- त्याची बरोबरी कुणालाही करतायेत नाही.

१-२ यमक- शतकोटी- (सुमनःशतकोटी).

३-४ तुला नत याची - तुला न तयाची.

१८४

(घनाक्षरी)

तया इंद्रा करीं धरीं । अथवा तयाचे शेजारी ॥
नांदे जो तेजोनिधि भारी । तया वरीं राजसे ॥

करीं धरीं- पाणिग्रहण कर. तयाचे शेजारी नांदे तेजोनिधि- तेजोनिधि म्हणजे अग्नि. इंद्र, अग्नी, यम आणि वरुण हे दिक्पाल अनुक्रमे पूर्व, आग्नेय, दक्षिण व पश्चिम दिशेला असतात. इंद्राच्या पूर्व दिशेच्या शेजारची दिशा म्हणजे आग्नेय, म्हणून इंद्राचा शेजारी अग्नी.

१८५

(घनाक्षरी)

तोही येईना जरी मना । तरी वरावें शमना ।
अथवा करुनि करुणा । त्या वरुणा वरीं कीं ॥

शमना- यमाला. यमाला शमन अशी संज्ञा आहे. कृतान्तो यमुनाभ्राता शमनो यमराडः यमः - अमरकोश.

१८६

(घनाक्षरी)

ऐसें बोलतां भूपाळ । काय बोलते वेल्हाळ ॥
'कां हो बोलतां पाल्हाळ । नाम कुळ सांगावें' ॥

१८७

(वसंततिलका)

बोले नृपाळ पुससी मज वंशनामें ।
यावीण सांग तटलीं तुझि काय कामें ॥
आलों सुधांशुमुखि जे घटना कराया ।
तीतें विचारुनि वरीं सुरलोकराया ॥

तटलीं- खोळंबून राहिली, अडून बसली. सुधांशुमुखि- चंद्रमुखी. घटना- कार्य, काम. विचारुनि- विचार करून. सुरलोकराया- इंद्राला.

१८८

(घनाक्षरी)

बोले सुंदरी तयासी । स्ववंशनाम न सांगसी ॥
तरी आम्हीं पर पुरषासीं । वदणें मर्यादा नोहे ॥

१८९

(घनाक्षरी)

तिचा पाहुनियां कोप । काय बोले नळभूप ॥
चंद्रवंशाचें हें रोप । माझे रूप राजसे ॥

१९०

(घनाक्षरी)

महाजनाचा आचार । निजनामाचा उच्चार ॥
करुं नये हें साचार । शास्त्राधार आहे की ॥

१९१

(घनाक्षरी)

पुन्हां बोलते सुंदरी । 'चंद्रवंशी महीवरी ॥
बहुत आहेत ते परी । नाम घेतां जाणवे' ॥

'चंद्रवंशाचें हे रोप, माझे रूप—असें सांगून 'मी चंद्रवंशत जन्मलो आहे' एवढेच नळाने सूचित केले आहे. महाजनाचा आचार शास्त्राधार आहे की— साक्षात् नामोच्चार केल्याचे देवांना आवडत नाही.

आत्मनाम गुरुनाम नामातिकृपणस्यच ।

श्रेयस्कामो न गृह्णीयाज्जेष्ठापत्यकलत्रयो ॥

—असे स्मृतिवचन आहे.

साचार— खरोखर

रूपक— माझे रूप (उपमेय) हेच चंद्रवंशाचे रोप (उपमान)

१९२

(आर्या)

मी वासुदेव ऐसें स्वनाम मुरहर वदे सकळ वेदी ।
आधार तोचि मानुनि निजाभिधानासि कवण न निवेदी ॥

मी वासुदेव ऐसे स्वनाम मुरहर वदे— मुरहर म्हणजे श्रीकृष्ण, मुरारी. स्वतःच्या नावाचा उल्लेख करू नये असे शास्त्रवचन असले (पद्य १८९-१९२ टीप पहा) तरी प्रत्यक्ष श्रीकृष्ण परमात्म्यांनी 'वृष्णीनाम वासुदेवो ऽस्मि' असा गीतेत स्वतःच्या नावाचा उच्चार केला आहे (गीता अध्याय १०, श्लोक ३७). स्वतःचे नाव सांगण्याचे नळ जेव्हा टाळू लागला तेव्हा दमयंतीने वरील दाखला देऊन नाव सांगण्यास काहीच अडचण असण्याचे कारण नाही, असे सुचविले आहे. सकळ वेदी— वेदी म्हणजे जाणणारा, सर्व जाणणारा, सर्वज्ञ.

अर्थान्तरन्यास— पहिल्या अर्धात वासुदेवाचे विशेष उदाहरण, दुसऱ्या अर्धात सामान्य सिद्धान्त.

१९३

(घनाक्षरी)

बोले नैषधेंद्र वाचा । नाम हेजीब इंद्राचा ॥
किती साक्षेप नामाचा । काय तेणें करिसी तूं ॥

१९४

(घनाक्षरी)

केला काय अंगीकार । बोलू इंद्रासी निर्धार ॥
तंव ते बोले सुकुमार । चंद्राकार वदनातें ।

किती आक्षेप नामाचा— साक्षेप ऐवजी आक्षेप असा एक पाठ आहे. आक्षेप म्हणजे आग्रह. नाव सांगायला लावण्याबाबत केवढा आग्रह, हट्ट. निर्धार— निश्चय.

१९५

(वसंततिलका)

ऐरावतावरि बसोनि विमानदेशीं ।
जो संचरे सुरती सुखसंपदेशी ॥
मी भूमिकेवरि असोनि तयास कांहीं ।
मागावया तरि कशी मज लाज नाही ॥

विमानदेशी— आकाशात, स्वर्गात. भूमिकेवरि— पृथ्वीवर. 'तयास कांहीं' या ऐवजी 'तयास नाही' व 'तया चुनाही' असे दोन पाठ आहेत. 'तया चुनाही' हा पाठ चांगला आहे. 'तया चुनाहि' याचा अर्थ केवळ चुना असासुद्धा होतो. स्वर्गात राहणाऱ्या

इंद्राला दमयंती म्हणजे चुन्याप्रमाणे अत्यंत क्षुद्र भोग्य वस्तू. तेव्हा तिला मागणी घालण्यास त्याला लाज कशी वाटली नाही; शिवाय संस्कृतात 'सुधा' हा शब्द अमृत व चुना या दोन्ही अर्थी आहे. इंद्राला अमृततुल्य देवांगना सेवेला असताना दमयंतीसारख्या मर्त्यांगनेची वासना त्याने का धरावी? असे करताना त्याला लाज वाटू नये काय ?

चुना हा एक पार्शी शब्द असून प्रा. मां. ल्यं. पटवर्धन यांनी फार्शी-मराठी कोशात त्याचा अर्थ 'ज्या अर्थी' असा दिला आहे. 'मी ज्या अर्थी पृथ्वीवर वास्तव्य करिते त्या अर्थी तो सुरपति असल्याने मला मागणी घालण्याची त्याला लाज वाटू नये काय?' असाही अर्थ करता येईल.

काव्यालिंग- मी भूमिकेवरि असोनि (कारण) कशी लाज नाही.

१९६

(घनाक्षरी)

नळावेगळा भर्तार । नलगे स्वप्नी हें साचार ॥
ऐसा निश्चय विचार । तव राजेन्द्र बोलतो ॥

१९७

(घनाक्षरी)

टाकुनि इंद्राचा संभ्रम । धरिसी कां तूं नळभ्रम ॥
जाईल विश्रामविभ्रम । नसता श्रम होईल ॥

१९८

(घनाक्षरी)

तुझे सौंदर्य पहावया । धरी सहस्राक्ष काया ।
तया वरी देवराया । नळ माया टाकुनी ॥

१९९

(घनाक्षरी)

अथवा तुज तो मोहला । होऊं नेदी नैषधाला ॥
यास्तव त्याच इंद्राला । माळ गळां घालावी ।

भ्रतार या शब्दाऐवजी जुन्या मराठीत भर्तार हा शब्द वापरला जात असे. (१९६). संभ्रम- प्रेम, आदर, मोठेपणा, आकांक्षा. नळभ्रम- नळाबद्दलची खोटी समजूत, नळाबद्दलचे वेड. जाईल विश्राम- नष्ट होईल, विलय पावेल.

विभ्रम- गोंधळ. प्रा. वनहट्टी यांनी 'विश्रामविभ्रम' हा एक शब्द असलेला पाठ देऊन 'आपल्याला आराम मिळेल असा चुकीचा समज' असा अर्थ दिला आहे. प्रा. पारसनीस यांनीही दोन्ही शब्द एकत्र घेऊन 'नळावरोवर विवाह केला असता आनंदप्राप्ती होईल हा तुझा भ्रम लोकरच नाहीसा होईल,' असा अर्थ दिला आहे (१९७).

सहस्राक्ष- इंद्र अहल्येशी अतिप्रसंग केल्याने गौतमाच्या शापामुळे इंद्राला सर्व शरीरावर सहस्र भगे उत्पन्न झाली होती. असे शरीर घेऊन स्वर्गात जाण्याची त्यास लाज वाटू लागली, तेव्हा त्याने उःशाप मागितला. गौतमाने दिलेल्या उःशापामुळे प्रत्येक भगात एकेक डोळा उत्पन्न झाला. म्हणून इंद्राला सहस्राक्ष अशी संज्ञा प्राप्त झाली (१९८).

काया- मानवी शरीर.

अथवा जो तुज मोहला, होऊ नेदी नैषधाला- " ज्या अर्थी इंद्र हा तुझ्यावर भाळला आहे त्याअर्थी तो नळाला तुझा भ्रतार होऊ देणार नाही. इंद्र हा देवराय असल्यामुळे जेणेकरून नळराजा तुझ्यावर मोहित होणार नाही, असे त्याला घडवून आणता येईल," हा प्रा. वनहट्टी यांनी दिलेला अर्थ क्लिष्ट आहे. नैषधाला 'भ्रतार' होऊ नेदी असा अन्वय लावण्यासाठी 'भ्रतार' हा अध्याहृत शब्द घेण्याची श्री. प्रियोळकरांची सूचना अधिक युक्त वाटते.

यमक- संभ्रम, नळभ्रम, विभ्रम (१९७).

२००

(वसंततिलका)

येणेंपरीच अनळासि यमाधिपासी ।

पाशीसही तरि वरीं म्हणतां नृपासीं ॥

आधार लेश न वदे नवसारसाक्षी ।

होते तयासि सुरनायक गुप्त साक्षी ॥

अनळ- अग्नि. **यमाधिप-** यमराज. **पाशी-** अरुण. **नवसारसाक्षी-** नव + सारस + अक्षी. ताज्या कमळाप्रमाणे जिचे डोळे आहेत अशी.

यमक- (यमाधि) पासी, पाशी (सही), (नृ) पासी; (नवसार) साक्षी-साक्षी.

२०१

(वसंततिलका)

ऐसा अवंचक वदोनि नृपाळ आला ।

इंद्रादिकांसहि निवेदित वृत्त जाला ॥

पाचारिलें मग महींद्र विदर्भ भूपें ।
आले समस्तहि सभेसि सहर्षरुपें ॥

अवंचक— वंचना न करणारा, सरळ. महींद्र— राजे. आले समस्तही सभेस— सर्वजण स्वयंवरास आले.

२०२

(ओवी)

इंद्रादिक तेही अधिप । धरुनि आले नळरूप ।
सभे बैसले अमूप । जेथें भूप शोभती ॥

अनुप्रास— 'प' या अक्षराची पुनरावृत्ती

२०३

(ओवी)

आला नळही भूपाळ । कीर्तिरुपें जो विशाळ ॥
तदा दमयंती वेल्हाळ । सखियांसीं बोलतें ॥

अनुप्रास— 'ळ' या अक्षराची पुनरावृत्ती

२०४

(ओवी)

नळराज हिरा वरिला । तोचि मनीं म्यां धरिला ॥
सुर किंवा नर भला । न वरी अन्यातें निश्चयें ॥

२०५

(ओवी)

ऐसें बोलोनी सुंदरी । बैसे शिबिकेभीतरों ॥
आली राजसभांतरों । बरोबरी शारदा ॥

शिबिकेभीतरों— शिविका म्हणजे पालखी, पालखीत. शारदा— दमयंतीची सखी. "स्वयंवराच्या वेळी वधू (नवरी) राजसभेमध्ये वर निवडण्याकरिता जाऊ लागली म्हणजे जिला तेथे जमलेल्या राजांची चांगली माहिती असून जी मोठी चतुर आहे अशा प्रकारची एक स्त्री तिच्याबरोबर असते, अशी प्रसिद्धी आहे.

९६ : नल-दमयंती स्वयंवर

तशी ही येथे शारदा आहे.” -नवनीत.

२०६

(ओवी)

बोले शारदा तियेला । ऐकें राजांच्या नामाला ॥
मना येईल त्याला । माळ गळां घालीं तूं ॥

२०७

(शार्दूलविक्रीडित)

हा राजा ऋतुपर्ण नाम धरितां हारावली कंधरी ।
हा राहे शय्यूसमीप नगरीं हा राजसे आदरीं ॥
हा राजीवदलाक्ष सद्गुणनिधी फारां जनांचा महा ।
थारा, हाच धरीं रिपूसि परते सारावयाचा पहा ॥

ऋतुपर्ण— हा अक्षविद्येत फार निपुण होता. नलाचा सारथी वाष्ण्य हा याच्याकडे सारथी होऊन राहिला होता. बाहुक हे नाव धारण करून नल त्याच्याच-पाशी अज्ञातवास कालात राहिला होता. यास नलाने अश्वविद्या देऊन त्याच्या-कडून अक्षविद्या घेतली व तिच्या बळानेच द्यूतात गमावलेले राज्य परत मिळविले. कंधरीं— मानेवर. शय्यूसमीप नगरीं— अयोध्या. शय्यू नदी अयोध्या शहराजवळून वहाते. राजीवदलाक्ष— राजीव + दल + अक्ष. कमळाच्या पाकळ्यांप्रमाणे ज्याचे डोळे आहेत असा. श्री. प्रियोळकरांनी ‘राजीवसुहृत्कुलांबुधिशशी’ असा पाठ स्वीकारला आहे. राजीव म्हणजे कमळ व सुहृत म्हणजे मित्र. कमळांचा मित्र असा जो चंद्र त्याच्या कुळात म्हणजे चंद्रवंशी. चंद्रवंश हाच कोणी सागर (अंबुधि) व त्यातून (समुद्रमंथनाच्या वेळी) वर आलेला म्हणजे चंद्र. ‘धरी रिपूसि परते सारावयाचा पहा’ या पाठाऐवजी ‘धरी रिपूसि परते सारावया चाप हा’ असा एक पाठ आहे.

१-३ यमक— चरणादी ‘हा’, ‘रा’ या अक्षरांची पुनरावृत्ती.

अनुप्रास— य या अक्षराची पुनरावृत्ती.

उदात्त— ऋतुपर्ण राजाचे वर्णन स्वयंवरवर्णनास उपांगभूत.

२०८

(वसंततिलका)

येणें परीच बहुभूष निवेदिजेले ।

हिच्या मनासचि न येति उगेचि ठेले ॥

जेथें वळी धरुनि पंचनळी वसे ते ।
तेथें विरंचितनयेसमवेत येते ॥

निवेदिजेले- ओळख करून देण्यात आली. वळी- ओळ. विरंचितनयेसमवेत- ब्रह्मदेवाची (विरंचि) मुलगी (तनया) शारदा- तिच्यासह. राजे लोकांची ओळख करून देण्यासाठी प्रत्यक्ष सरस्वती (शारदा) सखी होऊन आली होती अशी कल्पना नैषधीय चरितातही आहे.

२०९

(घनाक्षरी)

बोले शारदा वचन । एथें बाई सावधान ॥
बरें घालूनिया मन । वरलाभें सुखी हो ॥

बरें घालूनिया मन- मन लावून, मनःपूर्वक.

२१०

(वसंततिलका)

ज्याचीं पदें धरिती देव शिरोललामीं ।
स्वाराज्य जो मिरवितो गजराजगामी ॥
तो वज्रपाणि बहुलोचन कांति भारी ।
हा पाहिजे तरि वरीं नळरूपधारी ॥

शिरोललामीं- शिरोभूषणाचे ठायी. स्वाराज्य- स्वर्गाचें राज्य. गजराजगामी- हत्तीवरून (किंवा) ऐरावतावरून हिडणारा. वज्रपाणि- ज्याच्या हातात वज्र आहे असा. बहुलोचन- ज्याला अनेक डोळे आहेत असा इंद्र. पद्य १९९ मधील 'सहस्राक्ष' या शब्दावरील टीप पहा.

देवांचा राजा असल्याने ज्याचे पाय देवांना शिरोधार्य वाटतात, ऐरावतां-वरून संचार करित जो स्वर्गाचे राज्य करितो, ज्याच्या हातात वज्र आहे आणि जो बहुलोचन व तेजःपुंज आहे- तो नळासारखे रूप धारण करणारा इंद्र- तुला पाहिजे तर वर म्हणून स्वीकार.

बहुलोचन हा शब्द योजून इंद्राचे व्यंग मार्मिकपणे सांगून त्याचा निषेध सूचित केला आहे.

नळ हा देवांनाही पूज्य असून जो हत्तीवरून फिरून स्वर्गतुल्य राज्योपभोग घेतो, ज्याच्या हातावर (हस्तसामुद्रिक शास्त्रात सांगितल्याप्रमाणे) वज्र चिन्हाच्या

१८ : नल-दमयंती स्वयंवर

रेखा आहेत, अनेक गुप्तहेर राज्यात संचार करीत असल्याने जो बहुलोचन (चारचक्षुर्हि राजानः) व तेजस्वी आहे, त्या रूपसुंदर नळास पाहिजे तर माळ घाल.

श्लोक २१०, २११, २१२ व २१३ यात शारदेने केलेले वर्णन वाह्यतः नळाला लागू पडणारे असले, तरी त्यातील श्लिष्ट शब्दांच्या योजनेने ते वर्णन अनुक्रमे इंद्र (२११), अग्नि (२१२), यम (२१३), व वरुण (२१४) यांनाही लागू पडणारे आहे. या चारी देवतांनी नळरूप धारण केले असले, तरी नळराजा-हून त्यांचे महत्त्व कसे गौण आहे हे मोठ्या खुबीने प्रत्येकाचा एकेक दोष दाखवून सूचित केले आहे. चारही पद्यांतील शेवटचा चरण सारखाच आहे.

२११

(वसंततिलका)

साहील कोण सजणे बहु तेज याचें ।

मध्यस्थ रूप धरितो हरिचे यमाचे ॥

स्नेहा धरी अधिक होय तमास वारी ।

हा पाहिजे तर वरीं नळरूपधारी ॥

सजणे- सखे. मध्यस्थ रूप धरितो- पूर्व दिशेचा स्वामी इंद्र व दक्षिणाशा यम यांच्यामध्ये अग्नीची आग्नेय दिशा असल्याने स्वयंवर मंडपातही तो इंद्र व यम यांच्यामध्ये वसला होता. या शब्दाचा 'निःपक्षपाती' असा दुसराही अर्थ होतो. हरि- इंद्र. स्नेहा धरि अधिक- आहुतींच्या योगाने प्रज्वलित होतो, प्रेम वर्द्धिगत होते. तमासि वारी- अंधार किंवा अज्ञान नाहीसे करतो.

सखे, ह्याचा दाह (तेज) कोण वरे सहन करू शकेल ? ज्याचे स्थान (स्वयंवरमंडपात किंवा दिशांत) इंद्र व यम यांच्यामध्ये आहे, जो आज्याहुती-मुळे अधिकच प्रज्वलित होतो व अंधकार नाहीसा करतो- तो नळासारखे रूप धारण करणारा अग्नी तुला पाहिजे तर वर म्हणून स्वीकार.

'बहु तेज याचे साहील कोण', असा प्रश्न करून अग्नीचा निषेध सूचित केला आहे.

सजणे, नळाचा पराक्रम (तेज) कोणाला सहन होईल ? जो इंद्र व यम यांच्याप्रमाणेच निःपक्षपाती आहे, ज्याचे प्रेम वर्द्धिष्णू आहे आणि जो अज्ञान नाहीसे करतो तो रूपसुंदर नळ पाहिजे तर वर म्हणून स्वीकार.

२१२

(वसंततिलका)

संपूर्ण ते समज यास्तव दक्षिणाशा ।

पाप्यांस दंड भरितो करितो विनाशा ॥
 देहीं जयास मिरवते घन कांतिभारी ।
 हा पाहिजे तरि वरीं नळरूपधारी ॥

संपूर्ण दक्षिणाशा— सबंध दक्षिण दिशेचा स्वामी (यम), याचकांची दक्षिणे-
 वावतची इच्छा पूर्ण करणारा (नळ). पाप्यांस— पापकर्म करणाऱ्यांस, अपराधी,
 दुराचारी लोकांस. मिरवते घन कांतिभारी ऐवजी 'मिरवे घन कांति सारो' असा
 एक पाठ आहे. घन कांतिभारी— ज्याची कांती म्हणजे रंग मेघासारखा काळा
 आहे असा (यम), लावण्यातिशयाने ज्याची कांती चमकते असा (नळ)

जो संपूर्ण दक्षिण दिशेचा स्वामी आहे, पापी लोकांना शासन करण्यासाठी
 ज्याने हाती दण्ड घेतला आहे म्हणजे पापकर्म करणाऱ्या लोकांचा जो मृत्यू घडवून
 आणतो आणि ज्याचा रंग मेघासारखा काळा आहे, तो नळरूप धारण करणारा
 यम तुला हवा तर वर म्हणून स्वीकार.

घन कांति या शब्दांनी यम हा स्वीकारण्यास अयोग्य आहे, असे सूचित केले
 आहे.

ज्याच्या उदार बुद्धीमुळे याचकांची दक्षिणेवावतची आशा पूर्ण होते, जो अपराधी
 व दुराचारी लोकांना (प्रजेला) देहान्त शासनाची शिक्षा ठोठावतो आणि ज्याची
 शरीरकांती अत्यंत तेजःपुंज आहे अशा त्या रूपसुंदर नळाचा पाहिजे तर वर
 म्हणून स्वीकार कर.

२१३

(वसंततिलका)

आधार हाच सजणे बहु जीवनाचा ।
 रक्षीं दयेंकरून मान ऋषीजनाचा ॥
 यादांस फार म्हणती जन सौख्यकारी ।
 हा पाहिजे तरि वरीं नळरूपधारी ॥

बहु जीवनाचा आधार— पाण्याचा (जीवनाचा) आधार असा (वरुण) आणि
 ज्याच्यावर अनेक लोकांचे जीवन अवलंबून आहे असा (नळ) वरुण ही जलदेवता
 आहे. रक्षी दयेंकरून मान ऋषीजनाचा— "पूर्वी एकदा वरुणाने यज्ञ केला, तेव्हा
 त्याला ऋत्विज पाहिजे होते. म्हणून वरुणाचा मुलगा बंदी याने वादात कहोड
 वगैरे ऋषींचा पराभव करून त्यांस समुद्रात बुडविले. आणि अशा रीतीने आपल्या
 बापास ऋत्विज पाहिजे होते ते दिले. पुढे यज्ञ संपल्यावर वरुणाने त्यांचा मोठा
 आदर सत्कार करून त्यांस परत पाठविले अशी कथा आहे (भारत वनपर्व अध्याय
 १३२). तिला अनुलक्षून हे लिहिले असावे." —नवनीत. 'रक्षी दया करून मान

ऋषीश्वरांचा' असाही एक पाठ आहे. यादांस- याऐवजी 'या दास' असा एक पाठ आहे. द्वयर्थी योजना. जलचर आणि नोकर असे दोन अर्थ. 'वरुणो यादसामहम्' (भगवद्गीता १०.२९).

पाण्याचा आधार असल्याने ज्यास जलराज अशी संज्ञा आहे, जो दयाळू असल्याने ऋषीश्वरांचा मान राखतो, आणि जो जलचरांना सौख्य देणारा आहे असा नळरूप धारण करणारा वरुण, पाहिजे तर तू वर म्हणून स्वीकार.

वरुण हा यादांस सौख्यकारी असल्याने तो त्याच कामात इतका निमग्न असतो की त्याला (विवाह झाला तर तुझ्याकडे) पत्नीकडे लक्ष देण्यास जमणार नाही. असे सांगून तो अयोग्य कसा आहे, हे सूचित केले आहे. "या श्लोकात जी विशेषणे आहेत ती सर्व, वरुण इतरांचे वरे करण्यात सर्वदा गुंतलेला असतो, त्यास स्वस्त्रीशी बोलण्याचालण्यालाही वेळ होत नाही, असे सुचवितात. त्यावरून तो वरण्यास अयोग्य हे उघड आहे." -नवनीत

अनेक लोकांचे (प्रजेचे) जीवन त्याच्यावर अवलंबून असल्याने जो त्यांचा आधार आहे, जो आपल्या दयाशील वर्तनाने ऋषीश्वरांचा मान राखतो व जो आपल्या नोकरवर्गाला सौख्य देणारा आहे, असा जो रूपसुंदर नळ त्याला पाहिजे तर तू माळ घाल.

२१४

(वसंततिलका)

होतील नंदनविलास जयास तो हा ।

आहे धनंजयहि, धर्महि जाणतो हा ॥

रत्नाकरीं तुज विराजविता विहारी ।

हा पाहिजे तरि वरीं नळ रूपधारी ॥

नंदनविलास- इंद्राच्या नंदनवनातील मुखविलासासारखे विलास. मुलाचे कौतुके असाही अर्थ होऊ शकतो. धनंजय- अग्नीला धनंजय असे म्हणतात. द्रव्य जिकणारा हा अर्थ स्पष्टच आहे. धर्महि जाणतो हा- यमाला धर्म अशी संज्ञा आहे. याला धर्म समजतो, हा धर्म जाणतो- असा अर्थ स्पष्टच आहे. 'धर्महि जाण तो हा' असाही एक पाठ आहे. रत्नाकरी तुज विराजविता- रत्नाकरी म्हणजे समुद्रात विहार करणारा जलराज वरुण आणि विपुल रत्नसंचय जवळ असणारा नळ. नळ रूपधारी- स्वरूपसुंदर. २१०, २११, २१२ व २१३ या पद्यांत 'नळरूपधारी' अशी शब्दयोजना असून येथे 'नळ रूपधारी' असे शब्द योजिले आहेत.

इंद्र, अग्नी, यम व वरुण यांनी नळरूप धारण केले असले, तरी त्यांचे दोष मार्मिकपणे सूचित करून ते वरण्यास अयोग्य आहेत, असे सांगितल्यावर या देवतांचे वैशिष्ट्य नळात एकवटले असल्याने तोच कसा वरण्यास योग्य आहे, हे

सद्वहालय, ठाण. रा. चि. २८६४८... वि: ...

मो. वि: ३९३३-७२

नल-दमयंती स्वयंवर : १०१

२०८८

श्लिष्ट शब्दांच्या योजनेने शारदेने मोठ्या चातुर्याने सांगितले आहे. नळाला वर म्हणून स्वीकारल्यास त्याच्या इतर अनेक गुणांबरोबर इंद्राच्या नंदनवनातील विलास, अग्नीप्रमाणे धनंजय असल्याने विपुल ऐश्वर्य, यमाप्रमाणे धर्म असल्याने साक्षात् धर्मावतारी, वरुणाप्रमाणे रत्नाकरात विहार करण्यास लावणारा म्हणजे रत्नसंचयाने तुला संतुष्ट करणारा असल्याने त्याला वरल्यास देवतांना न वरल्या-वद्दल दुःख वाटण्याचे कारण नाही. कोणत्या तरी एका देवाला वरून केवळ एखाद्याच गुणाचा लाभ करून घेण्यापेक्षा नळाला वरून चारी देवतांच्या गुणांचा लाभ करून घेण्यासारखा आहे, हे सूचित केले आहे.

श्लेष- २१० ते २१४ या पद्यांत अनेक शब्दांची द्व्यर्थी योजना केली असल्याने श्लेष स्पष्टच आहे.

२१५

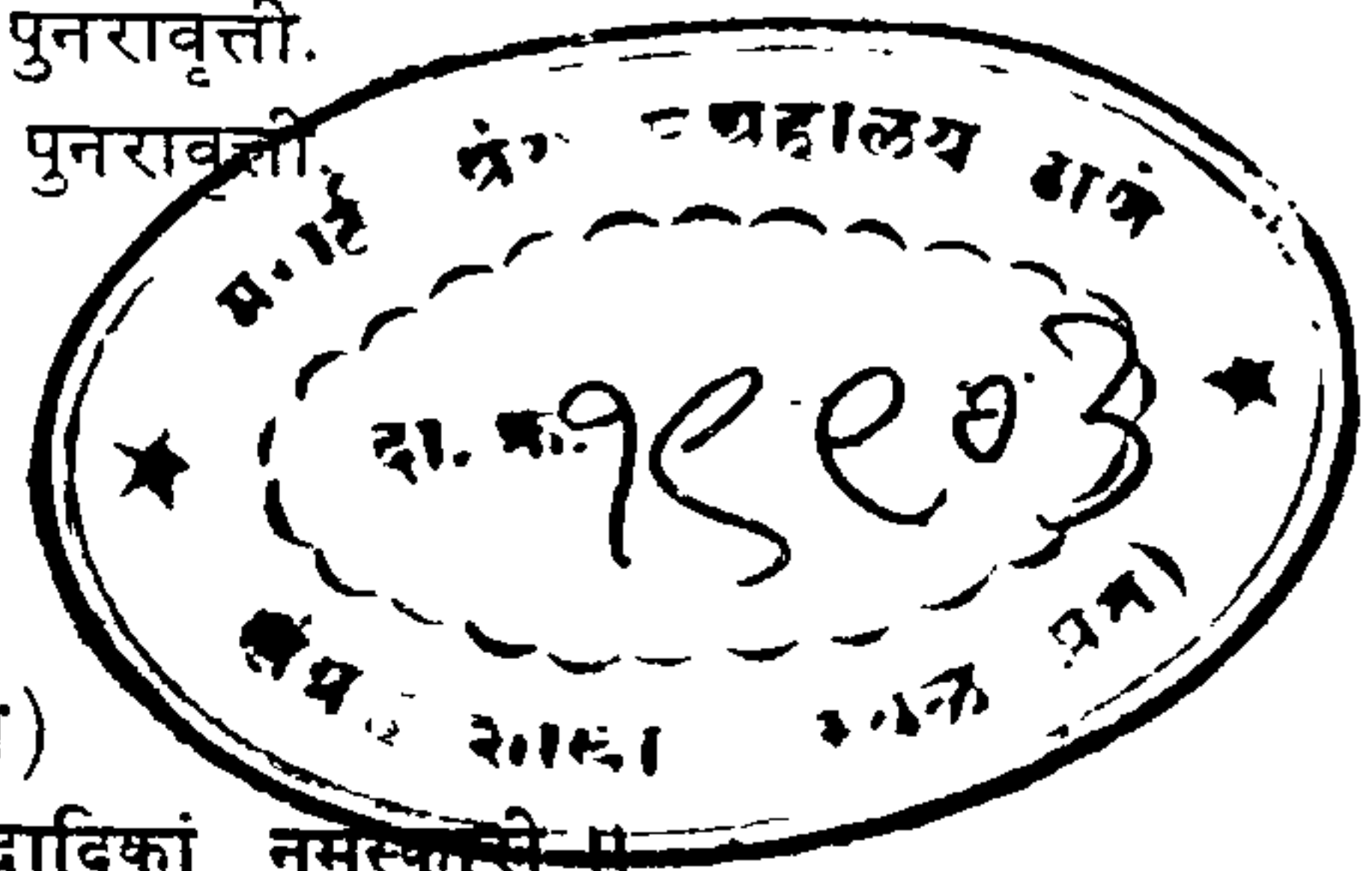
(स्वागता)

शारदेस मग राजसुता हे । शारदेंदुवदना वदताहे ॥

शेवटील नळ हा मज बाई । मानला बहु मनो सुखदाई ॥

शारदेंदुवदना- शरद ऋतूतील चंद्राप्रमाणे जिचे मुख आहे अशी. हा मज बाई मानला- हा बाई मला मान्य झाला, खरा वाटला. पहिले चार नळ तोतये असून शेवटचाच नळ खरा आहे असे सूचित केले आहे.

- १- आनुप्रास- 'द' या अक्षराची पुनरावृत्ती.
- २- अनुप्रास- 'म' या अक्षराची पुनरावृत्ती.
- उपमा- शारदेंदुवदना
- १-२-३- यमक- आद्य अक्षर 'श'

२१६

(ओवी)

तेव्हा दमयंती सुंदरी । इंद्रादिकां नमस्कासे ॥
तया बोलली उत्तरीं । अमृतापरीस मधुर ॥

अमृतापरीस- अमृताहून. अमृतापरी असाही एक पाठ आहे.
उपमा- अमृतापरी हा पाठ स्वीकारला तर उपमा.

२१७

(ओवी)

माझा भीम जैसा पिता । तैसे तुम्ही जी तत्त्वतां ॥

१०२ : नल-दमयंती स्वयंवर

करा कन्यादान आतां । नळनाथाचे करीं ॥

उपमा— माझा भीम जैसा पिता तैसे तुम्ही

२१८

(द्रुतविलंबित)

सुर समस्त इच्या वरनिश्चयें । सुरस मस्त असें वदले स्वयें ॥

नळवराशि वरोनि सुखी असें । तुज नको जन कोण म्हणे असें ॥

सुर समस्त—सर्व देव. सुरस मस्त— मस्त हा फारशी शब्द असून त्याचा अर्थ धुंद असा आहे. नवनीतकारांनी 'पुष्कळ' असा अर्थ दिला असून मोल्स-वर्थच्या कोशातही 'विपुल, पुष्कळ' असा अर्थ दिला आहे. श्री. प्रियोळकरांनी 'अतिशय गोड मधुर' असा अर्थ दिला आहे.

दमयंतीने नळाच्या गळ्यात माळ घालून आपला निश्चय व्यक्त केल्यावर वर्णी लागली नाही म्हणून देवांना नैराश्य, संताप येणे स्वाभाविक. परंतु त्यांनाही दमयंतीची निवड पसंत पडली, म्हणून त्यांनी अतिशय गोड आशीर्वाद दिला. श्री. सरवटे यांनी 'सुरसमस्त' असा पाठ घेऊन 'सु म्हणजे चांगला जो रस त्याने मस्त म्हणजे माजलेले, कैफात धुंद झालेले ते म्हणजे तिच्या बोलण्याने आनंदात गुंग झालेले.' असा अर्थ दिला आहे.

यमक— (आदि)सुर समस्त—सुरस मस्त

२१९

(वसंततिलका)

मावेनाच सुख मनी कमनीय बाला ।

मायेसही विसरली न पुसेचि बाला ॥

दूर्वादळीं कदलिबंध मधूक माळा ।

तीणें अलंकृत करी नळकंठनाळा ॥

मावेचना— या ऐवजी 'मायेचना' असा जो एक पाठ आहे तो अधिक चांगला. त्यामुळे आद्ययमक साधतो. कमनीय—सुंदर. न पुसेच बाला—बापाला विचारेना. हा शब्दप्रयोग ग्राम्य वाटतो. खेड्यांतून व अशिक्षित समाजातून ह्या शब्दाचा वापर आजही केला जात असला, तरी ग्रंथातून तो शोभून दिसत नाही. तुकाराम महाराजांनी मात्र अभंगातून हा शब्दप्रयोग केलेला आढळतो. दूर्वादळीं— दुर्वाच्या दळानी. कदलिबंध— केळीच्या सोपटाच्या दोरीत बांधलेली. 'कलितबंध' असाही

एक पाठ आहे. मधूक- 'दुपारी' या नावाचे एक फूल. नळकंठनाळा- नाळ म्हणजे कमळाचे देठ. नळाचे मुख कमळासारखे असल्याने त्याच्या कंठाला नाळ मानणे युक्तच होय.

१-२ यमक- (आदी) 'मायेचना' असा पाठ पहिल्या चरणात स्वीकारल्यास. काव्यलिंग- मावेचना सुख मनीं (कारण) मायेसही विसरली, न पुसेच वाला (कार्य)

१-४ अन्त्ययमक- ला हे अक्षर चारी चरणांती

२२०

(ओवी)

चौघे श्रेष्ठ सुरेश्वर । देते झाले अष्टवर ॥
मस्तकीं ठेवोनी कर । दोन दोन एकेकें ॥

२२१

(ओवी)

देऊनियां तया वर । स्वर्गभुवना गेले सुर ॥
निराश होऊनि नरेश्वर । जाते झाले स्वस्थाना ॥

२२२

(शिखरिणी)

नृपाळाचे मांडिवरि बसुनि मांडि हरिख ते ।
तया पाहों आले जन सकळ आले हरिखते ॥
महावाद्यें नाना निनदहि तनाना मग घडे ।
पिता तिचा पाटीभर धनहि वांटी बहु विडे ॥

हरिख- हर्ष. हरिखते- आनंदित झाले. निनद- निनाद, गजर, घोष.
तनाना- आलाप, गायन.

१-२ यमक-हरिख ते, हरिखते. मांडी- मांडी
अनुप्रास- न या अक्षराची पुनरावृत्ती

२२३

(ओवी)

नानापरीचें मिष्टान्न । चारी दिवस भोजन ॥
वधूवरें मिरवून । घरभरणी केली ॥

२२४

(ओवी)

राजा निरोप तै घेत । दमयंतीसमवेत ॥
आपुल्या नगरातें जात । नांदे आनंदभरें ॥

घरभरणी— नववधूचा गृहप्रवेश. 'घरभरण केली' असाही एक पाठ आहे.
अनुप्रास— न या अक्षराची पुनरावृत्ती.

२२५

(शार्दूलविक्रीडित)

लोकीं सौरभ काव्यनाटककलालंकारचूडामणी ।
सर्वा नैषध विद्वदौषध असे विख्यात वाग्धोरणी ॥
हे त्याचीच टिका टिकोनि घटिका ऐकेल जो आदरें ।
बोले त्या रघुनाथपंडित कवि भेटे हरि सादरें ॥

सौरभ— सुवासिक. टिकोनि घटिका— घटकाभर सावधान चित्ताने (जो आदरें
ऐकेल) हा श्लोक नवनीतात दिला असला, तरी अनेक विद्वानांच्या मते हा श्लोक
प्रक्षिप्त आहे.

परिशिष्ट एक प्राक्षिप्त भाग

[कै. परशुरामतात्या गोडबोले यांनी प्राचीन मराठी काव्यभांडारातील निवडक वेच्यांचा 'नवनीत' या नावाचा संग्रह इ. स. १८५४ साली तयार केला. त्यास बरीच लोकप्रियता लाभून त्याच्या अनेक आवृत्त्या प्रसिद्ध झाल्या. मराठी काव्याविषयी सर्वसामान्य वाचकांच्या मनात गोडी उत्पन्न करून प्राचीन मराठी काव्याच्या अभ्यासाकडे विद्वानांचे लक्ष वेधण्याचे फार मोठे कार्य या संग्रहाने केले. 'नल दमयंती स्वयंवराख्यान' या काव्याचा महाराष्ट्रास प्रथम परिचय या संग्रहाद्वारेच झाला. इ.स. १८६० साली श्री. डुकले यांनी 'सर्व संग्रह' प्रसिद्ध केला त्यातही या काव्याचा अंतर्भाव केला आहे. 'उपयुक्त कथासंग्रहा'तही हे काव्य आढळते. उपलब्ध मुद्रित प्रती व अनेक दुर्मिळ हस्तलिखिते यांचा चिकित्सक दृष्टीने अभ्यास करून श्री. अ. का. प्रियोळकरांनी इ. स. १९३५ साली 'दमयंती - स्वयंवर' या काव्यातील पाठांची निश्चिती करून शुद्ध संहिता प्रसिद्ध केली. श्री. सी. वि. सरवटे, श्री. के. मो. काणे, प्रा. श्री. रा. पारसनीस व प्रा. श्री. ना. वनहट्टी यांनीही या काव्याच्या अभ्यास करून ग्रंथात मोलाची भर घातली.

या काव्याच्या ज्या अनेक आवृत्त्या आज उपलब्ध आहेत, त्यांतील पद्यसंख्या भिन्न भिन्न आहे, त्यामुळे रघुनाथ पंडिताने रचलेल्या मूळ काव्याची निश्चित पद्यसंख्या किती होती, हे सांगणे बरेच अवघड झाले आहे. ह्या काव्याची वाढती लोकप्रियता लक्षात घेऊन अनेक कवींनी आपली रचना त्यात मिसळून देऊन त्याच्या नावावर खपवण्याचाही प्रयत्न केलेला स्पष्ट दिसतो. काही प्रतींत मुक्तेश्वर-मोरोपंतांच्या रचनेतील काही पद्ये अगदी जशीच्या तशी या काव्यात घुसडलेली दिसतात. श्री. प्रियोळकरांनी चिकित्सक अभ्यासाने मूळ काव्याची पद्यसंख्या २५४ निश्चित करून इतर रचना 'प्राक्षिप्त' म्हणून बाजूला काढली आहे.

'नवनीत' या संग्रहाद्वारे 'नल - दमयंती स्वयंवराख्यान' हे प्रथम परिचित झाल्याने आम्ही तेच प्रमाण मानून मूळ काव्य नवनीताप्रमाणे दिले आहे. परंतु नवनीतात आलेले काव्य अपूर्ण आहे, याची आम्हांस जाणीव आहे. संपादकांना अनिष्ट व क्लिष्ट वाटलेली पद्ये त्यांनी वगळली आहेत, हे स्पष्टच आहे. नवनीतकारांनी वगळलेल्या पद्यांतील काही काव्यसौंदर्याच्या दृष्टीने फारच बहारीची

आहेत. विविध प्रतीतून उपलब्ध असलेल्या अशा ४० पद्यांची निवड करून आम्ही ती येथे दिली आहेत. बहुतेक पद्यांतील पाठ 'सर्वसंग्रहा'तून घेतले असून आवश्यक तेथेच अन्य पाठांची चर्चा केली आहे. ह्या परिशिष्टातील पद्यांवर दोन क्रमांक दिले आहेत. त्यांतील पहिला अनुक्रमांक असून कंसातील क्रमांक, मूळ संहितेतील त्याच क्रमांकाच्या पद्यानंतर संबंधित पद्य वाचावे, असे सुचविणारा आहे.]

१(१९) (दिण्डी)

नैषधीं ते मोहिली गुप्तरूपें । मना लावियला वेध कुसुमचापें ॥
असो, गौरविले विप्रतिच्या बापें । धनें वसनें त्यां दीधलीं अमूपें ॥

नैषधीं— नळाच्या ठिकाणी. गुप्तरूपें— मनातल्या मनात. लावियला वेध— वेध लावणे म्हणजे शरसंधान करणे. येथे दमयंतीच्या मनाला नळाचा ध्यास लागला होता, असा अर्थ. पुढे 'कुसुमचापें' हा शब्द असल्याने धनुर्विद्येतील शब्द योजण्यात मार्मिकता दिसून येते. धनें— धन, पैसा. एकवचनाऐवजी हा शब्द अनेकवचनी वापरण्याकडे कवीची प्रवृत्ती दिसते. 'या जी धनें घ्यावया'— पद्य ६. वसनें— वस्त्रें. अमूप— असंख्य, अमाप.

२(२४) (वसंततिलका)

मनी मनोजशर हारतुरे फुलांचे ।
कंदर्पकोपवचनें ध्वनि कोकिलांचे ॥
राकाशशी मदन दर्पण भाविला हे ।
ने घेचि, तो न परिसे, न वयासि पाहे ॥

मनोजशर— मनोज (मदन) + शर (बाण) — मदनबाण. कंदर्पकोपवचन— कंदर्प (मदन) + कोप + वचन. मदनाचे संतापयुक्त वोलणें. राकाशशि— राका (पौर्णिमा) + शशी (चंद्र) — पौर्णिमेचा चंद्र. मदनदर्पण— मदन हाच कोणी आरसा. हे ने घेचि— हे हारतुरे घेत नाही. तो न परिसे— तो ध्वनि, आवाज ऐकत नाही. दुसऱ्या चरणात 'कोकिलांचे' ध्वनी म्हटले आहे म्हणजे 'ध्वनी' शब्द अनेकवचनी योजला आहे, तेव्हा '-ध्वनि' ऐवजी येणारे सर्वनाम 'तो' न योजिता 'ते' योजावयास हवे होते. परंतु कोणत्याही प्रतीत 'तो' ऐवजी 'ते' हे सर्वनाम योजिलेले आढळत नाही. 'तो' हे सर्वनाम 'नळ' या नामावद्दल घेऊनही अर्थ

लावता येतो. न तयासि पाहे- पौर्णिमेच्या चंद्रासि (तयासि) पाहात नाही.

१-४. यथासंख्य- फुलांचे हार. कोकिलांचे ध्वनि आणि राकाशशी हे ज्या क्रमाने आले आहेत त्याच क्रमाने त्यांचे संबन्ध ने घेचि, न परिसे, न पाहे- असे दिले आहेत.

३(२४)

(शार्दूलविक्रीडित)

छायानायकसा निदाघसमयीं छाया धरो तो विधू ।

वायां या हृदयश्रमासि करितो दायादसा हा मधू ॥

जाया जे रुचलो मनीं तिजकडे जाया न ये कीं पहा ।

रायाला न गमे न जाय रजनी आयास होती महा ॥

छायानायकसा- छायेचा पति-सूर्य. संज्ञेला (त्वष्ट्याची मुलगी - सूर्यपत्नी) सूर्याचे तेज सहन होईना म्हणून तिने जणू काय आपली छायाच अशी ही स्त्री उत्पन्न केली व हिला आपल्या पतीची सेवा व मुलांचे पालन करण्यास ठेविले. नंतर हिला तीन मुले झाली. त्यामुळे हिचा सापत्नभाव वाढून श्राद्धदेव, यम व यमुना या संज्ञेच्या मुलांना ती सापत्नभावाने वागवू लागली. हे यमास सहन न होऊन त्याने हिला लाथ मारली. म्हणून हिने त्यास शाप दिला. या शापामुळे ही कोण, हे सूर्यास ओळखता येऊन त्याने संज्ञेकडे प्रयाण केले. -प्राचीन चरित्रकोश. निदाघ- उन्हाळा. छाया- प्रकाश. विधू- चंद्र. हृदयश्रमासि- मानसिक त्रासास. दायाद- वैरभाव, वैर साधणारा. मधु- वसंत ऋतु; चैत्र महिना. मधु आणि माधव मिळून वसंत ऋतू होतो. - 'मधु-माधव वसंत युक्तु । कृष्ण म्हणे मी तो ऋतु'-एकनाथी भागवत. जाया- भार्या, बायको. आयास- त्रास.

१-२ उपमा- छायानायकसा, दायादसा.

१-४ अनुप्रास- 'या' या अक्षराची व 'छाया', 'जाया' या शब्दांची पुनरावृत्ती

४(२४)

(पद)

नीज न ये नळराजया । तजवीज दिवा रजनी जया ॥

रूप लिहूनि तिचें करीं । अनुरूप म्हणुनि उरीं धरी ॥

चार जरी भलताच दिसे । शशिचारुमुखी तयासि पुसे ॥

मोह मनांत न सांवरी । मनमोहन ते झिरसा परी ॥

मंद समीरण वागला । तरि मंद म्हणे प्रज लागला ॥

पाथरही दिसतांच हा । रघुनाथ म्हणे नवसीं पहा ॥

तजवीज- काळजी, विचार. चार जरि भलता दिसे- चार शब्दाचे दोन अर्थ : हेर, दूत आणि चरणारा, गतिमान. प्रिय व्यक्तीला संदेश धाडण्यासाठी प्रेमिकाला दूताचीच आवश्यकता असते, असे नाही. कोणत्याही गतिमान वस्तूवर चैतन्यारोप करून तो आपले ईप्सित पूर्ण करू शकतो. कालिदासाच्या यक्षाने मेघाला दूत बनविल्याचे प्रसिद्धच आहे. 'विचार जरी' असाही एक पाठ आहे. चारुमुखी- जिचे वदन सुंदर आहे अशी, दमयंती. मनमोहन ते झिरसा परी- नळाने मनातल्या मनात त्याचे मन आकर्षित करणाऱ्या दमयंतीला वरले. 'झिरसा' ऐवजी 'सरसा' असा एक पाठ आहे. मंद समीरण- वाऱ्याची झुळुळ. मंद म्हणे मज लागला- ज्याचे हृदय व्यथित झाले आहे असा (मंद) 'नळ मला वारा झोंवला' असे म्हणे. पाथर- पत्थर. दगड. नवसी- नवम करी.

५(५७)

(द्रुतविलंबित)

विरहिसा दिसतोसि महानळा । परि हरीन तुझ्या विरहानळा ।
चतुर जी तरुणी हृदयंगमा । करवितों तिजशीं तुज संगमा ॥

विरहानळा- विरहरूपी अग्नी हृदयंगमा- मनात भरलेली, मोहक.
यमक- (महानळा) - (विरहानळा); हृदयंगमा - संगमा.

६(६१)

(वसंतिलका)

जों जों घनस्तन भरुं अवकाश देतो ।
तों तों तिचा उर भरीव दिसोनि येतो ॥
जों जों दिसे उर भरीव तयासि तों तों ।
राया, उरोजमय रूप असें पहातों ॥

घनस्तन- पुष्टस्तन. भरुं अवकाश देतो- भरण्यास संधी देतो. उर- वक्षस्थल.
भरीव- पुष्ट. उरोज- स्तन.

कारणमाला- उरोजमयरूप दिसण्याचे कारण भरीव उर आणि भरीव उराचे कारण घनस्तन भरण्यास मिळालेला अवकाश.

७(६१)

(वसंतिलका)

विस्तीर्णं वर्तुळ उदग्र कठोर भारी ।

वर्धिष्णु ते स्तन तिचे कनकानुकारी ।
ज्यांचे उरों उमटतील ठसे त्यांचे ।
बोलों किती सुकृतसंघ सख्या त्यांचे ।

उदग्र- उंच, मोठे. वर्धिष्णु- वाढणारे. कनकानुकारी- सान्याच्या रंगाप्रमाणे रसरशीत. 'बोलों' ऐवजी 'वानू' असा एक पाठ असून त्याचा अर्थ वर्णन करू, स्तुति करू. सुकृतसंघ- सुकृत म्हणजे पुण्य, पुण्याचा साठा.

परिकर- विस्तीर्ण, वर्तुळ, उदग्र, कठोर, भारी, वर्धिष्णु, कनकानुकारी ही स्तनांची साभिप्राय विशेषणे.

८(६१)

(वसंततिलका)

नोहेच नाभि तरि काय सुरंग आहे ।
रोमावळी गमतसे मज शृंखळा हे ॥
राया असे स्तन तिचे गड घ्यावया तो ।
राजा मनोभाव उपाय जणो करीतो ॥

नाभि- बेंबी. सुरंग- "भुयार, विवर, किल्ल्याचा तट इत्यादी उडवून देण्यासाठी जमिनीच्या पोटात भुयार खणून त्यात स्फोटक दारू भरून तयार करणे, किंवा तसले भगदाड." -महाराष्ट्र शब्दकोश. रोमावळी- रोम म्हणजे केस, केसांची रांग. मनोभव- मदन.

१-२ अपहनुति- 'नाभि' ही 'नाभि' नसून 'सुरंग' आहे. 'रोमावळी' ही 'रोमावळी' नसून 'शृंखळा' आहे.

३-४ उत्प्रेक्षा- 'स्तन' हेच कोणी 'गड' व तो घेण्याचा मदनाचा प्रयत्न.

९(६३)

(शार्दूलविक्रीडित)

रंभा काय तिच्यापुढें विगतभारंभा दिसे मेनका ।
जंभाराति नितंबिनी तरि गताहंभाव ते हीनका ॥
कुंभाकारकुचा, महावरवधू संभावना गाहिनी ।
रंभादंभ अयक्ष मोरसरलस्तंभा मनोमोहिनी ॥

विगतभारंभा- भा म्हणजे तेज, सौंदर्य. आरंभ म्हणजे कार्य. जिच्या सौंदर्याचा अभिमान गेलेला आहे अशी रंभा. जंभारातिनितंबिनी- जंभ हे इंद्राने वध

केलेल्या एका राक्षसाचे नाव—त्याचा शत्रू (अराति) म्हणजे इंद्र— त्याची नितंविनी म्हणजे इंद्राची पत्नी. जंभासुर हा वालीचा मित्र. इंद्र व वलि यांचे युद्ध सुरू होऊन इंद्राच्या वज्राघाताने वलि मूर्च्छित पडला असता, याने सिंहावर वसून इंद्राशी युद्ध केले. तेव्हा इंद्राने याला ठार मारले. गताहंभाव— अहंकारविरहित. ते हीनका— दमयंतीशी तुलना केली असता तुच्छ. या चरणाऐवजी 'रंभादंभ-जयक्षमोरुसरलस्तंभा' असा एक पाठ असून त्याचा अर्थ— केळीचा (रंभा) गर्व (दंभ) जिंकण्यास (जय) समर्थ (क्षम) आहेत खांवाप्रमाणे (स्तंभ) सरळ मांड्या (उरू) जिच्या अशी. कुंभाकारकुचा— जिचे स्तन (कुच) कलशाच्या (कुंभ) आकाराचे आहेत अशी. महावरवधू संभावनागाहिनी— अत्यंत सुंदर किंवा श्रेष्ठ अशा स्त्रियांच्या (महावरवधू) गौरवात (संभावना) अवगाहन करणारी, बुडणारी (गाहिनी)— सुंदर स्त्रियांच्या आदरास पात्र. रंभा— कश्यप व प्राधा यांची कन्या. विश्वमित्राच्या तपाचा भंग करण्यासाठी इंद्राने हिला धाडले होते. परंतु त्याचे मनोगत ओळखून विश्वमित्राने प्रथम 'हजारो वर्षे पाषाण होशील' असा हिला शाप आणि नंतर 'ब्राह्मणाकडून उद्धार होईल' असा उःशाप दिला. हतसमारंभा— नष्ट झाला आहे (हत) उत्साह (सम—आरंभ) जिचा अशी. मेनका— प्राधेच्या अप्सरा कन्यांतील एक. ऊर्णायु गंधर्वाची स्त्री. हिच्या लावण्याच्या योगाने पृषत् राजा मोहित होऊन त्याचे वीर्य स्वलन पावले व त्यापासून द्रुपद राजाची उत्पत्ती झाली. विश्वमित्राच्या तपाचा भंग करण्याकरिता हिला पाठविले होते. हिने विश्वमित्रास मोह पाडून त्याचा तपोभंग केला. विश्वमित्रापासून हिला शकुंतला नामक कन्या झाली.

१-२ प्रतीप— रंभा, मेनका, जंभारातिनितंविनी (उपमाने) दमयंतीपुढे (उपमेय) तुच्छ.

श्री. प्रियोळकरांनी उपमा अलंकार दिला आहे.

१०(६४)

(पद)

कैसी मज होय सखी दमयंती रतिरूप जयंती ॥

कै शीतरुचीस नखीं नमयंती ॥

निजगुजतजविज गजबज तिजविण ॥

विजयजनकगजगतिकलयंती ॥ ध्रु ॥

अधरीं मधुमधुरा विजितजपा जे, ममहृदयजपाजे ॥

उदरीं वळिभासुर कांति विराजे ॥

अगणनभणननिपुणफणिमणिमुंखि ॥

निजगुणगण गुणगुणु गणयंती ॥ १ ॥

पुरुषायित जीचे घनकुच केळी ललितालकुच केली ॥
 पुरुषायितसमयीं झेलीत केली; ॥
 तरि मज हरिहर सुखकर तदितर ॥
 सुरवर निकरहि वरद लसंतों ॥ २ ॥
 भृंगापरि नीळा सांद्र शिरोजीं, तुंगाग्र उरोजीं, ॥
 शृंगारुनि ये कंधि हृदयसरोजीं ॥
 अयन निरखुं किति ? नयन शिणती बहु
 अयन गमत दिन सुनय भजंती ॥ ३ ॥
 उटि लावुनि धरितो मी हनुवटिला, कुटिलालकनिटिला
 कटिलाघवशाली, लज्जाकुटिला ॥
 धरिल निजहि मुख, करिल विमुख जरि, ॥
 हरिल हृदय बरि अविरल दंती ॥ ४ ॥
 हंसा रघुनाथकवींद्रनुता जे, हंसकचरणा जे ॥
 अंसोत्तंसायितताटंका जे ॥
 पळुनि जवळि करुं, मिळुनि हृदयिं धरुं; ॥
 कवळुनि मदभिगति हळुंच हसती ॥ ५ ॥

सखी— या शब्दाचा अर्थ श्री. प्रियोळकरांनी भार्या असा दिला आहे. परंतु 'महाराष्ट्र शब्दकोशा'त सखी या शब्दाचा पत्नी, भार्या असा अर्थ दिलेला नाही. 'कैसी मज होय सखी' या शब्दांचा अर्थ 'तिचे सख्य, सहवास मला कसा लाभेल' असा घेण्यास हरकत नाही किंवा 'ती माझी पत्नी कशी होईल?' (लक्षणार्थ). रतिरूप जंयती— रूपाने रतीलाही जिकणारी, सौंदर्यात रतीहून श्रेष्ठ. कै— कित्येक शीतरुचीस— ज्याचा प्रकाश शीत आहे अशास—चंद्रास. नखी नमयंती— नखाने नमविणारी. चंद्राला तिच्या नखाचीही सर येत नाही. सुंदर स्त्रीला विधुनखी म्हणतात. निजगुज तजवीज गजबज तिजविण— आपल्या मनातील (निजगुज) तिच्या विषयीच्या विचाराची (तजवीज) अभिव्यक्ति (गजबज)— तिच्याशिवाय करण्यात अर्थ नाही असा भावार्थ. विजय जनक गजगति कलयंती— विजय (अर्जुन) + जनक (अर्जुनाचा जनक—इंद्र) + गज (त्याचा गज—ऐरावत) + गति. इंद्राच्या ऐरावताची गति धारण करणारी (कलयंती). अधरीं विजितजपा— जिच्या ओठांच्या रंगाने जास्वंदीच्या फुलांचा (जपा) रंग जिकला आहे अशी. उदरीं वळिभासुर— रोमावळीमुळे सुंदर. अगणन भणन निपुण फणिमणिमुखि— अगणित बोलण्यात चतुर अशा सर्पराज शेषाच्या तोंडी. सर्पराजाला एक हजार फणा आणि दोन हजार जिह्वा असल्याने अगणित भाषण करण्यास कसलाच प्रत्यवाय नाही. पुरुषायित ऐवजी श्री. प्रियोळकरांनी 'पुरुषायत' असा पाठ दिला असून त्याचा अर्थ घट्ट

(परुष) आणि विस्तीर्ण (आयत). घनकुचकेळी- भरीव (घन) कुच (स्तन) याच घागरी (केळी). केळी म्हणजे घागर किंवा कळशी. ललित- रमणीय, आल्हादकारक. लिकुच- एक फळ. पुरुषायित- समागमप्रसंगी स्त्रीने पुरुषाची जागा घेणे. शिरोर्जो- केसावर. हृदयसरोर्जो- हृदयरूपी कमळात. अयन- हा शब्द दोनदा वापरला असून त्याचे दोन अर्थ, अनुक्रमे आरसा आणि सहा महिने-असे आहेत. दक्षिणायन, उत्तरायण हे शब्द प्रसिद्धच आहेत. सिणति- शीण होतो. कुटिलालकनिटिला- जिच्या कपाळावर (निटिल) कुरळे (कुटिल) केस (अलक) आले आहेत अशी. लज्जाकुटिला- लाजेने विनम्र झालेली. विमुख- पाठमोरी. सांद्र-दाट. हंसकचरणा- हंसक म्हणजे नुपूर, पैजण; जिच्या पायांत पैजण आहेत अशी. अंसोत्तंसायितताटंका- अंस (खांदा) + उत्तंसायित (खुलून दिसणारे) + ताटंक (एक कर्णभूषण- मराठीत 'तानवडे' असा दुसरा शब्द आहे.) जिची कर्णभूषणे खांद्यावर (पडत असल्यामुळे) खुलून दिसतात अशी. अतिशयोक्ती- अतिशयोक्त वर्णन.

११(६८)

(वसंततिलका)

जों डोंगरी उपजलीं पिवळी विशाळें ।

निबें तशीं नव घनस्तन चक्रवाळें ॥

त्या पंकजांत भिनला अलि सक्त तों कीं ।

जो निलिमा सुनयनीं सुजना, विलोकी ॥

चक्रवाळें- वर्तुळे, गोल. चक्रवाक पक्ष्याच्या जोडीलाही चक्रवाल असे म्हणतात. 'त्या पंकजांत भिनला अलि सक्त तो कीं' या पाठाएवजी 'या तारका तदवलोकनसक्त तो कीं' असा पाठ श्री. प्रियोळकरांनी दिला आहे. श्री. प्रियोळकर यांच्या पहिल्या आवृत्तीत 'मदवलोकनसक्त' असा पाठ आणि 'माझ्या पाहण्यात गर्क' असे स्पष्टीकरण दिले आहे. तद्- म्हणजे स्तन, त्याचे अवलोकन करण्यात मग्न- हा पाठ अधिक हृद्य. नीलिमा- निळा रंग, निळसर छटा. पिवळ्या रसरशीत निवाप्रमाणे वर्तुळाकार अशा दमयंतीच्या स्तनांवर नीलिमा येण्याचे कारण नळाची (निळसर) बुबुळे ते (स्तन) पाहण्यात गर्क झाली असल्याने त्यांचे प्रतिविव स्तनांवर पडले होते.

१-२ उत्प्रेक्षा- स्तन (उपमेय) हे जणू काय निबेच (उपमान).

१२(६८)

(पद)

वाळे हे सांडी सांडी चाळे । देइन तुज वाळे । धरीन उरीं माळेपरी ॥

लाखी हे शाल घेउनि लाखी मनि हा स्नेह राखीं, दयेनें मन माखीं आतां ॥१॥
 वेणीवरील बहु लेणीही लेसिल । वेणी करी हो येणी जाणीं क्षणे ॥ २ ॥
 (कोणी सांगावें तुज, कोणीं बैससि काय, राणी हो पुरविं
 सिराणी माझी ॥ ये कांते लौकरि सये कांतवदने । येकांत करूं दोघे
 येकांतरें ॥ येळील नको करूं । केळीच तुझे ऊरू । केळीच उर धरूं केळी
 करूं ॥) इंद्रादिनुतिपद इंद्रावरज जा मी चंद्रान्वयास धनी चंद्रानने ॥ ३ ॥
 गाथा हे असो; रघुनाथादिनुत मज नाथास होय माथा वरी ॥

लाखी- रंगविशेष. निलाखी मणि- लाख न घालता केलेले मणि. स्नेह-
 प्रेम आणि तेल असे दोन अर्थ. माखीं- चोपड, लाव. सिराणि- आवड, कौतुक.
 सये-सखे. कांतवदने- जिच्या मुखावर तेज, टवटवी, तकाकी (कांत) आहे अशी.
 एकांतरें- एकचित्तें. येळील- श्री. प्रियोळकरांनी कंटाळा असा अर्थ दिला आहे,
 पण तो अर्थ महाराष्ट्र शब्दकोशात आढळत नाही.

विवेक वैराग्य ते ऐसे । नुस्ते वैराग्य हेकांड पिसे ।

शब्दज्ञान येळिलसे । आपणचि वाटे -(दासबोध १२-४-१९)

येथे येळील हा शब्द पांचट, शिळे या अर्थी वापरला आहे. कंटाळवाणे असा
 अर्थही या संदर्भात दिला आहे. परंतु प्रस्तुत पद्यात तो लागू पडण्यासारखा
 नाही. कोशात दिलेला 'लज्जित' हाच अधिक अन्वर्थक वाटतो. 'येकांत करूं
 दोघे येकांतरें' म्हणून 'लौकरि ये' अशी नळाने विंगती केली आहे. एकांताचा
 हा प्रसंग पहिलाच असल्याने दमयंतीस स्त्रीसुलभ लज्जा येऊ देणार नाही,
 अशी शंका येऊन 'येळील नको करूं'- 'लाजू नकोस' असे तो सांगत आहे.
 एकांत करण्याची सवय झाल्याशिवाय पहिल्याच प्रसंगी कंटाळा कसा यावा ?
 कोणत्याही गोष्टीचा कंटाळा येण्यास थोडातरी पूर्वानुभव असावयास हवा ना !
 केळीच तुझे ऊरू- केळी सारख्या तुझ्या मांड्या. केळीच उर- घागरीप्रमाणे
 (केळी) स्तन असलेली छाती. केळी करूं- क्रीडा करूं. इंद्रादिनुतपद- इंद्रादिकांनी
 ज्याची स्तुती केली आहे असे स्थान. इंद्रावरज- इंद्राचा धाकटा भाऊ- वामन
 म्हणजेच विष्णु (पहा-वामनैकपद). चंद्रान्वयास धनी- चंद्रवंशाचा स्वामी.

अनुप्रास १ लाखी, निलाखी, राखी, माखी २-३ 'ण' या अक्षराची
 ४-५ 'क' या अक्षराची, ५ केळी व ६ 'द्र' या अक्षराची पुनरावृत्ती.
 श्लेष- स्नेह शब्दाची द्वयर्थी योजना.

१३(६८)

(वसंततिलका)

येणेंपरी भ्रमुनि मी युवतीस बोलें ।

माझा असा भ्रम न तूं परि तीस बोलें ॥
 राखूनि गौरव करीं मज नोवरी ते ।
 तूं बोलसी तरि कशी इतरां वरीते ॥

राखूनि गौरव— बोज कायम ठेवून

१४(७४)

(शिखरिणी)

निज प्राकारांचे चरिस धरि कोरीव विवरीं ।
 चरी चक्राकारें, पद फिरवि, थारी रविपरी ॥
 विलासे उल्हासे खगपति निवासे तिजवरी ।
 करी काळेमाळे निरखित नृपाळेंद्रनगरीं ॥

चरी— खांच, खंदक. वचावासाठी किंवा मारा करण्यासाठी वुरुजाप्रमाणेच खंदकांची योजना असते. थारी— स्थिर राही. काळे-माळे “काळ्या-माळ्या म्हणजे स्वतःच्या अंगाभोवती दोन्ही बाजूला आपले हात ताठ करून वरचेवर गरगर फिरण्याचा मुलांचा एक खेळ;... तेथल्या तेथेच घुटमळणे” – महाराष्ट्र शब्दकोश.

अनुप्रास— ‘क,’ ‘च,’ ‘र,’ ‘ल,’ ‘ळ,’ या अक्षरांची पुनरावृत्ती.

१५(९०)

(पद)

हंस धराया लागली हे भागली मृदुल तनु कोमेजली ॥ १ ॥
 चाली न करुनि सांवलीत विसावली ॥ २ ॥
 स्तविली रघुपतिपंडितें कविमंडितें ॥ ३ ॥

चाली करुनि— चालून, चालत जाऊन. न सावलीत विसावली— सावलीत विश्रांतिसाठी थांबली नाही.

कारकदीपक— तनु या कारकाचा भागली, कोमेजली, घामेजली, न विसावली इत्यादी क्रियांशी संबंध.

१६(९२)

(दिण्डी)

कसें नांदे ताह्य तुझ्या देहीं । बाल्य गेलें तें नेणसील कांहीं ।

उगवतांही सहस्रभानु पाहीं । काय नलिनीसंकोच जात नाहीं ॥

‘गेलें तें नेणसील कांही’ ऐवजी ‘तेणें गेलेच नसें कांहीं’ असा एक पाठ आहे. तो स्वीकारल्यास— तेणें—तारुण्याने. सहस्रभानु— सहस्र आहेत भानू (किरण) ज्याचे असा, सूर्य. नलिनीसंकोच— कमळाचे मिटणे.

प्रतिवस्तूपमा— तारुण्यामुळे बाल्याचा आणि सहस्रभानू उगवल्यामुळे नलिनी-संकोच— यांचा विनाश.

१७(१४)

(आर्या)

पाषाणरूप जातें भ्रमवि तयातें धरुनि जे हातें ।

जीवंतही गवसला समज तियेचे गृहींच मग वसला ॥

‘पाषाणरूप जातें’ ऐवजी ‘पाषाणरूप हातें’ असा एक पाठ आहे. स्त्रीच्या हातीं पडल्यावर एखादे निर्जिव जातेसुद्धा गरगर फिरायला लागते. मग माझ्यासारखा सजीव पक्षी जर (दमयंतीसारख्या) स्त्रीच्या हातात सापडला तर तो कायमच गरगरा फिरू लागणार. सुटकेची आशाच धरायला नको, असे हंसाला वाटले.

१८(१०२)

(वसंततिलका)

गंगोदकीं घडिघडीस बुडीत देतो ।

पंखांसि शीतळ करोनि तसाच येतो ॥

तेणें नळासि करितों मग वीजनातें ।

बाळे, तसा न धरि तो सुरतश्रमातें ॥

गंगोदकीं घडिघडीस बुडीस देतो— गंगेंत वारंवार स्नान करतो. शीतळ— थंडगार. वीजनातें करितों— वारा घालतो. सुरत— मैथुन.

उदात्त— उदात्त वस्तुवर्णन.

१९(११३)

(पद)

नळ नोवरा मी नोवरी । मज तो वरी । काय होईल ऐसें ॥

विरह दुःसह तोवरी । कोण सांवरी । आतां करावें कैसें ॥

युगसम होय विभावरी । घर ओवरी । स्मर बाणविलासें ॥ १॥
 मार करि तो नावरी । तरि यावरी । एकशयनीं विलासें ॥
 हे वनभूमि मनोहरों । सुमनोभरीं । अरविंदमरंदें ॥
 करिती कलरव बंभरी । शुककोकिलावृंदें ॥
 चिंतित कांत निरंतरों । हृदयांतरों । निरखूनि न मंदें ॥
 मोन जया सुकुमाकरीं । सुकुसुमाकरीं । माळ घालूं आनंदें ॥ २॥
 भीमनृपकवियाचकें । स्तुतिवाचकें । स्तविला बहुधा जो ॥
 या वसुधेवरी राजकें । वरराजकीं । सुरराजबुधा जो ॥
 म्यां सुमनोमयमंचकीं । मृदु कंचुकीं । निषधेंद्र हिरा जो ॥
 बैसविला सुखदायकीं । त्याच नायकीं । चित्त माझें विराजो ॥ ३॥
 तो रघुराजसमक्षमा । तनयासमा । होय मी तरि तारा ॥
 वीरसेनसुतचंद्रमा । ज्यासि सांद्रमा । कोण त्यावरि थारा ॥
 तो हरी त्यासि मनोरमा । जाहलें रमा । ऐसें समजें उदारा ॥
 रूपभरें हृदयगंगा । नभसंगमा । येथ न करी विचारा ॥ ४॥

विभावरी— रात्र. ओवरी— गुहा. महाराष्ट्र शब्दकोशात खोली, कोठडी असा अर्थ दिला आहे. स्मरबाण— मदनबाण. सुमनोभरीं— फुलांनी बहरलेली. बंभरी— भ्रमरी. सुकुमाकर— वसंत ऋतू. सुकुसुमाकरी— कन्यादान करी. राजकी— राजे लोकांत. वरराज— राजश्रेष्ठ. क्षमातनया— क्षमा म्हणजे पृथ्वी, भूमिकन्या, सीता. वीरसेनसुत— नळराजा. वीरसेन हा निषध देशाचा राजा होता. मा— लक्ष्मी. नभसंगमा— हंसा. 'लाज मनीं दडाली होती' असे सांगणाऱ्या दमयंतीने 'ती उडाली' अशी कबुली देऊन हंसापुढे आपल्या विरहव्यथेचे वर्णन अत्यंत निःसंकोचपणे, श्री. प्रियोळकरांच्या शब्दांत सांगायचे तर 'निर्लज्जपणे' केले आहे.

यमक— 'सें', 'दें', 'जो' आणि 'रा' ही अक्षरें चार-चार चरणांत आवृत्त झाली आहेत.

रूपक— वीरसेनसुतचंद्रमा, जाहली रमा.

उपमा— रघुराजसम क्षमातनया.

२०(१३४)

(पद)

विरहिण ते शिणते शिणते जाणेल कवण तियेचें ॥ ध्रु० ॥

मुकुरीं निजमुख न विलोकी राकेंदुभयास्तव ललिता ॥

न करी मृदु भाषण तेंहि शुककोकिलकलरवचकिता ॥

कुसुमायुतसभय मना हे । कुसुमाचा वास न साहे ॥

असमान मनोगत खेद तियेचे ॥ १ ॥
 अपहृतरतिरूपा झाली यास्तव, जे सापराधा ॥
 तरी सुमनरस तिजला कैंसी न करील बाणबाधा ॥
 मधु कां तो इजला छळितो । विधु कां हो ताप मिसळतो ॥
 मधुराधरविंबा हे बहु आंचे ॥ २ ॥
 रघुनाथ म्हणे जे नोहेंचि तें स्तवनात वदाना हे ॥
 राहे हृदयीं, धरिला निजरमण तयाला पाहे ॥
 केला मतिपंजर रावा खेळाया तोचि विसावा ॥
 झाले शिण हाच हरिल तियेचे ॥ ३ ॥

मुकुरीं- आरशात. राकेंदु- पौर्णिमेचा चंद्र. कुसुमायुध- मदन; ज्याचे आयुध फुलांचे आहे असा. मनोगत- मनातील. अपहृतरतिरूपा- जिने रतीचे रूप हिरावून घेतले आहे अशी. रति सौंदर्याविषयी प्रसिद्ध आहे. परंतु दमयंती रूपाने तिच्याहूनही सरस. रति ही मदनाची पत्नी. दक्षप्रजापतीच्या घामापासून हिची उत्पत्ती झाली असा समज आहे. सुमशर- मदन. मधु- वसंत ऋतू. विधु काहो ताप मिसळतो- वास्तविक चंद्र हा तापदायक नाही, पण तोही तिला त्रास देतो. मतिपंजर- बुद्धिरूपी पिंजरा.

दमयंतीच्या विरहव्यथेचे रेखीव व उत्कृष्ट वर्णन या पदात पहावयास मिळते.
 काव्यलिंग- न करी मृदू भाषण (कार्य) शुककोकिलकलरवचकिता
 (कारण); कुसुमाचा वास न साहे (कार्य) कुसुमायुधसभयमना (कारण)
 रूपक- मतिपंजर रावा.

२१(१३५)

(वसंततिलका)

लज्जावती युवति हे वडिलांसि धाके ।
 झांकीतसे विरहपावक तो न झांके ॥
 तो पंजरीं लपविला वसनांतराळीं ।
 तो झांकला गगनदीप तरी झळाळी ॥

वडिलांसि धाके- वडिलांना भीत असे. विरहपावक- विरहरूपी अग्नी. वसनांत-
 राळीं- वसन म्हणजे वस्त्र आणि अंतराळी म्हणजे आकाशात. दोन स्वतंत्र
 शब्दांचा संधी. गगनदीप- महाराष्ट्र शब्दकोशात 'सूर्य' असा अर्थ दिला असून
 समर्थनार्थ रघुनाथ पंडिताची ही काव्यपंक्ती दिली आहे. श्री. प्रियोळकरांनी
 'आकाशदिवा' असा अर्थ आणि 'कवीच्या काळी आकाशदिवा कागदाच्या ऐवजी

कपड्याचा करीत' असे स्पष्टीकरण दिले आहे. झळाळी- चमके, चकाके. आकाशदिवा वस्त्रांनी गुंडाळला गेला, वेष्टित झाला, तरी त्याचे तेज चमकणारच त्याचप्रमाणे वडिलांच्या भीतीने विरहपावकाला हृदयरूपी पिंजऱ्यात कोडून ठेवण्याचा अगर अंगावरील वस्त्रांनी झाकण्याचा कितीही प्रयत्न केला, तरी व्यर्थ. तिच्या अंगोपांगांतून तिची विरहव्यथा प्रकट होत होती.

प्रतिवस्तूपमा- जो गगनदीप वसनांतराळीं झांकिला (तरी) तो झळाळी; विरहपावक झांकितसे (परि) तो न झांके.

२२(१३५)

(वसंततिलका)

तीचे मनो नळ मनोभववीर होतो ।
 होतो तयास कथलें जथलें अहो तो ॥
 तेणेंच ते दुखरिली सुतनू निजेली ।
 मूर्च्छावती निजजनी अवलोकिजेली ॥

नळ मनोभववीर- नळ आणि मदन (मनोभाव) हे वीर. श्री. प्रियोळकर यांनी 'कथिलें जथिलें' या ऐवजी 'कथलें जथलें' असे पाठ दिले असून त्यांचे अर्थ अनुक्रमे वाचावाची, भांडण, जुंपले, भांडले, लढले असे दिले आहेत. दमयंतीच्या मनात नळ व मदन असे दोन वीर होते. त्यांचे भांडण जुंपल्यामुळे सुकुमार दमयंतीला मूर्च्छा आली असे तिच्या आप्तजनांना वाटले.

उत्प्रेक्षा- सुतनू निजेली (जणू) मूर्च्छावती अवलोकिजेली.

२३(१४२)

(मालिनी)

देवेंद्र देवऋषिला मग बोलताहे ।
 मंदार आजि फळला अथवा लता हे ॥
 माझ्या विलोचन सहस्रदळावळीला ।
 देते विकास तव दर्शनसूर्यलीला ॥

मंदार- नंदनवनातील एक वृक्ष, पांढऱ्या रुईचे झाड.

पञ्चते देवतरवो मंदारः पारिजातकः ।

संतानः कल्पवृक्षश्च पुंसि वा हरिचंदनम् ॥ -अमरकोश

लता- येथे कल्पलता. विलोचनसहस्रदलावळीला- विलोचन (नेत्र) हे जणू काय सहस्रदळे (कमळ)- त्यांच्या पंक्तीला. दर्शनसूर्यलीला- दर्शन हाच सूर्य

त्याची लीला.

रूपक- विलोचनसहस्रदल, दर्शनसूर्य.

२४(१४२)

(मालिनी)

मख परिणति माझी, संपदा हे उदेली ।
तरि चुकुनि तुवां ही वांकुडी वाट केली ॥
कलह तुज मिळेना सारिखा काय झाला ।
म्हणुनी सुरमुनिंद्रा फावले यावयाला ॥

सुख परिणति या ऐवजी श्री. प्रियोळकरांनी 'मख परिणति' असा पाट घेतला आहे. मख म्हणजे यज्ञ. त्याची परिणति म्हणजे सिद्धी. वांकुडी वाट केली- चुकून इकडे आला. सुरमुनींद्र-नारद.

लोकोक्ती- तुवां ही वाकडी वाट केली.

२५(१४२)

(मालिनी)

ऋषिवर मग बोले, आजि पाताळलोकीं ।
कलह करविला म्यां पाहतां भाळलो कीं ॥
सकळ भुजग जेणें झुंझले एकएकीं ।
मजजवळि विचारुं नीति ही एक ये कीं ॥

भाळलों- लुब्ध झालों, मोहित झालों. एकएकीं- एकमेकात.

२६(१४२)

(वसंततिलका)

'माझे बहु किरण संघ फणामणीचे' ।
ऐसे परस्परविवाद महाफणीचे ॥
मी जाहलों करविता निरखू तमासे ।
जेणें मदीय मन हें हरिखें विकासें ॥

तमासे- (फा. तमाशा) दृश्य, प्रदर्शन, गंमत. हरिखें- आनंदाने, हृषनि.

काव्यालिंग- मन हरिखें विकासे (कार्य) ; तमासे करविता जाहलों (कारण)

२७(१४२)

(स्वागता)

वेंधलों मग महीवर गा मी । हिंडलों कलह कौतुक कामीं ॥
नादळे मज कलागति तेथें । पातलों तुज समीपहि येथें ॥

कलागति— लावालाव्या, भांडणे.

२८(१४२)

(दिण्डी)

अमरनाथें मग मात बोलिजेली । सर्व ऊर्वीं निर्वीर काय झाली ॥
राजसंतति काय हो दडाली । युद्धवार्ताहि ते दिसे, उडाली, ॥

अमरनाथ— इंद्र. मात— “वार्ता, हकीगत, गोष्ट. हा शब्द संस्कृत ‘वार्ता’पासून आला असून गुजराथींत ‘वात’ अशाच स्वरूपात तो प्रचलित आहे. कानडी भाषेकडे या शब्दाचा उगम ही कल्पना चुकीची आहे.”— श्री. प्रियोळकरांनी असे स्पष्टीकरण देऊन ‘मात’ चे पुराणत्व सिद्ध करण्यासाठी ज्ञानेश्वरीतील एक ओवी दिली आहे. कन्नड भाषेतील ‘मातु’ हा शब्द पूर्वी व आजही याच अर्थी वापरला जातो. गुजराथी ‘वात’ आणि हिंदी ‘वात’ या तद्भवांपेक्षा कन्नड तत्सम शब्द अधिक योग्य वाटतो.

ऊर्वीं— पृथ्वी.

२९(१४२)

(दिण्डी)

मग नारद ऋषी बोलतो गिरा हे । भीम नृप तो तुज ठाउकाची आहे ॥
सुता दमयंती नाम जीस पाहे । मदनशस्त्रें जे कुसुमकोमला हे ॥

गिरा— वाणी. ठाउकाची आहे— ठाऊकच आहे. मदनशस्त्रें जे कुसुमकोमला हे— मदनाची कुसुमायुधा, पुष्पधन्वा ही नावे प्रसिद्धच आहेत. त्याचे बाण फुलांचे व धनुष्य पुष्पमय. वास्तविक अस्त्र म्हटले म्हणजे ते तीक्ष्ण व कठीण असावयास हवे, परंतु मदनाचे अस्त्र अत्यंत नाजूक व कोमल.

३०(१६०)

(पद)

धरणीवरी धन्य झाले परोपकारी दाते ॥ ध्रु० ॥
होता दधिची नामा मुनी । कणा पाठीचा देउनी ।

जेणें कीर्ति केली जनीं । चंद्रापरीस दाते ॥ १ ॥
 निवउनी पक्ष्याच्या भुकेला । कोरुनि देह चटोल्हा केला ।
 शिबिनें शरणागत रक्षिला । काय बोलों महिमा ते ॥ २ ॥
 रघुनाथाचा पूर्वज भला । नामें भगीरथ ऐकिला ।
 जेणें गंगौघ आणिला । तेणे जन उद्धरते ॥ ३ ॥

दधिची— दैत्यांचा पराभव करून देवांनी सर्व अस्त्रे दधीचीजवळ ठेव म्हणून ठेविली. दधीचीला उत्तरेस तप करण्याकरिता जावयाचे होते, तेव्हा त्याने आपल्या सुभद्रा नामक दासीला ती अस्त्रे घेऊन चलण्यास सांगितले. परंतु अस्त्रे नेण्यास ती असमर्थ आहे असे कळताच अस्त्रांचे वीर्य पाण्याबरोबर प्राशन करून त्याने निकामी अस्त्रे तेथेच टाकून दिली व तो सुभद्रेसह उत्तरेला तप करण्यास गेला. वृत्रासुराला कसे मारावे याबाबत विचारणा करण्यासाठी देव विष्णूकडे गेले असता 'इंद्राने दधिचीची हाडे मागून घेऊन त्वष्ट्याकरवी त्यांचे वज्र करून त्यास मारावे,' असे सांगितले. विष्णूची सूचना अशी होती की हाडांची मागणी अश्विनीकुमारांनी करावी. देवांनी प्रार्थना केल्यावरून दधीचीने योगवाने प्राणत्याग केला. पण त्याची हाडे काढण्याकरिता त्वष्टा त्याजवर हत्यार चालवीना. तेव्हा गाईचे तोंड वज्रासारखे कठीण करवून तिजकरवी याचे मांस खावविले. नंतर हाडे घेऊन पट्कोनी वज्र व इतर हत्यारे बनविली. त्या अस्त्रांचा उपयोग करून घेऊन इंद्राने वृत्रासुराला ठार मारून असुरांचा पराभव केला.

चटोल्हा— (किड्यांनी आतील भाग खाऊन) पोकळ (झालेला). श्री० प्रियोळकरांनी 'टोरल' असा पाठ दिला आहे. **शिबी**— एकदा याची परीक्षा पाहण्याकरिता अग्नीने कपोताचे व इंद्राने श्येनाचे अशी रूपे घेऊन श्येन कपोताचे मागे लागला. कपोत यास शरण (आला,) तेव्हा श्येन शिबीला म्हणाला— 'माझे अन्न—कपोत-मला दे, किंवा मला त्याच्या वजनाचे तुझे मांस दे.' श्येनाच्या मागणीला शिबी राजाने होकार दिला. थोडे थोडे मांस देता शिबीने आपले सर्व शरीर श्येनाला दिले, तरी ते कपोताच्या वजनाइतके भरेना. इंद्र व अग्नी शिबीवर संतुष्ट झाले आणि त्याला आशीर्वाद देऊन त्याची स्तुति करून निघून गेले. **भगीरथ**— दिलीपाचा पुत्र. सगराच्या साठ हजार पुत्रांना सद्गती मिळाली नव्हती. तेव्हा त्यांच्या उद्धारासाठी कपिलाच्या सांगण्यावरून गंगा पृथ्वीवर आणण्याकरिता अंशुमान व दिलीप यांनी तप केले. परंतु त्यांचा प्रयत्न अर्धवटच राहिला. तेव्हा गंगेच्या प्राप्तीसाठी भगीरथाने हिमालयावर जाऊन कडकडीत तपश्चर्या सुरू केली. गंगेने संतुष्ट होऊन त्यास दर्शन दिले आणि स्वर्गातून पृथ्वीवर पडणारा गंगाप्रवाह धारण करण्याकरिता शंकरास प्रसन्न करून घेण्यास

सांगितले. भगीरथाने तप करून शंकरासही प्रसन्न करून घेतले व त्यास आपल्या जटेत गंगाप्रवाह धारण करावयास लावले. नंतर एक केस तोडून त्याने गंगाप्रवाहास वाट करून दिली म्हणून गंगेच्या प्रवाहास 'अलकनंदा' असे नाव पडले. भगीरथाने गंगेला आपल्या मागून येण्यास सांगून, ज्या ठिकाणी कपिल मुनीने दग्ध केलेल्या पितरांची राख पडली होती त्या ठिकाणी गंगाप्रवाहास नेऊन पितरांचा उद्धार केला. हा अत्यंत धार्मिक व दानशील होता. कौत्स नावाच्या एका ब्राह्मणास याने आपली कन्या दान केली होती. हा यज्ञ करून अपार दक्षिणा देत असे. याच्या यज्ञाला देव येत असत. याने हजारो गाई दान दिल्याचे उल्लेख आढळतात.

उदात्त- शिवि, भगीरथ, गंगौघ इत्यादी उल्लेख.

३१(१६१)

(पद)

नलगे याचना याचना, हर हर भवमोचना ॥ ध्रु० ॥
 धनिक करी वंचना, नेदी तिळभरही कांचना ॥ १ ॥
 जिची आलोचना करितां नीरचि ये लोचना ॥ २ ॥
 दैन्य कसें जाइचना, करुणा रघुनाथा येइचना ॥ ३ ॥

आलोचना करिता- विचार करिता. नीरचि ये लोचना- डोळ्यांना पाणी येते.

३२(१६५)

(वसंततिलका)

बंकीं करी अटक देइन मी चपेटे ।
 तेणें तयासि मजसीं कथलाच पेटे ॥
 होतां असा मज निरोध नृपावरोधीं ।
 जातो कसा न फिरवे तुमच्या निरोधीं ॥

बंकी- पहारेकरी. चपेटे- थपडा, चापट्या. कथला- भांडण, वाचावाची.
 निरोध- अडवणूक. नृपावरोधीं- अवरोध म्हणजे अन्तःपुर. राजाच्या अन्तःपुरात.
 विरोधीं- हरकतीस्तव.

यमक- चपेटे- (च)पेटे; (व)रोधीं- (वि)रोधीं

३३(१७०)

(वसंततिलका)

स्तंभीं हिरे झळकती जडितांग केले ।

कीं ते अतैलक दिवेच नवे उदेले ॥
 भींती तसी मकरतात्मक भितिसंगीं ।
 झालें तयास हरितें सतत प्रसंगीं ॥

स्तंभीं— खांवांवर. जडितांग केले— जडविलेले. अतैलक— तेलाशिवाय
 उत्प्रेक्षा— हिरे हेच जणू काय अतैलक दिवे.

३४(१७०)

(मालिनी)

अभिनव कुरुविंदें रंजल्या अंजलीशीं ।
 सहित कनककन्या स्तंभल्या स्तंभ देशी ॥
 नरपतिस कराया काय नीराजनाते ।
 निरखिति पथ ऐसा भाव देती जनातें ॥

कुरुविंदें— माणिकांनी. रंजल्या— आरक्त झाल्या. कनककन्या— मुलीचे
 सोन्याचे पुतळे. स्तंभल्या— स्थिरावल्या. नीराजन— नीरंजन, नीरांजन.
 उत्प्रेक्षा— कनककन्या पथ निरखिती ऐसा भाव देती.

३५(१७०)

(वसंततलिका)

आलेखिला विशद विस्तृत दुग्धसिंधू ।
 शेषावरी पडुडला सुजनकसिंधू ॥
 चोळी पदास कमळा कमळायताक्षी ।
 चोळीस आणिक निरीस हरि निरीक्षी ॥

दुग्धसिंधू — क्षीरसागर. सुजनैकसिंधु— सु + जन + एक + सिंधू—विष्णु
 कमलायताक्षी— कमळाप्रमाणे (टपोरे) डोळे आहेत जिचे अशी—लक्ष्मी

३६(१७५)

(शार्दूलविक्रीडित)

कोणी एक सखी विलोकुनि नळक्षोणीश्वरा मोहिली ।
 कोणी ते तनुकांतिसिंधुपतितद्रोणीपरी पोहिली ॥
 कोणी हा मजला न नाथ म्हणुनी लोणी तशी पाझरे ।
 कोणी एक तयासि लाजुनि स्फुरे कोणी वियोगें झुरे ॥

क्षोणीश्वर— क्षोणी म्हणजे पृथ्वी, तिचा ईश्वर म्हणजे राजा.
ते तनुकांतिसिंधुपतितद्रोणीपरी— त्याची (तत्) शरीर (तनु) कांति हाच
कोणी समुद्र (सिंधु) त्यात असलेल्या (पडलेल्या—पतित) होडी (द्रोणी) प्रमाणे
(परी) चरण चार मध्ये 'कोणी' ऐवजी 'कोणीं' (कोपन्यात) असा पाठ
डॉ. माधवराव पटवर्धनांनी सुचविला आहे.

१-४ यमक— प्रत्येक चरणारंभी 'कोणी' हा शब्द आला असला तरी सर्वत्र
तो समानार्थी आहे. अर्थभेदत्व असणे ही एक महत्त्वाची बाब
असल्याने डॉ. पटवर्धनांचे मत येथे यमक होऊ शकत नाही.

३- उपमा— लोणी तशी पाझरे.

३७(१८१)

(मालिनी)

तुजवरि मन ईचें, यापरी कां इयेला ।
त्यजिसि सुमशरानें हा असा बोध केला ॥
तृणकण गणि जैसा त्यासि धैर्यें गणीतो ।
युवतिस मग बोले राजचूडामणी तो ॥

सुमशर— मदन. राजचूडामणी— राजश्रेष्ठ.

दमयंतीचे मन आपणांवर जडले आहे हे ठाऊक असता 'तू तिचा त्याग
करू नकोस' असा उपदेश मदनाने नळाला केला. परंतु त्याने मदनाचे बोलणे
मनावर घेतले नाही.

उपमा— तृणकण गणि जैसा.

३८(१९१)

(वसंततिलका)

वारा अरूपधर, रूप नसेच कामा ।
तो ही पहा वरि तसेच अनेक कामा ॥
या पाहतें तुज मनोरमरूप धेया ।
कर्णाभिराम करवीं निजनामधेया ॥

वारा अरूपधर— वाच्याला रूपधारणा नाही. रूप नसेच कामा— मदन हा अशरीरी
असल्याने त्यालाही रूप नाही. पद्य ७ : 'कुसुमचाप' शब्दावरील टीप पहा.
कर्णाभिराम— श्रुतिमनोहर, कानाला सुखदायक.

३९(२०३)

(पद)

नळराजहिरा वरिला सखे म्यां तोचि मनीं धरिला ॥ध्रु०॥
 कुलिशासि धरो बळशासन, तो बळशासिच हेतु दिसे ॥
 अळशास महा जळशाली शिखावल शांत कसा विलसे ॥
 कलशोद्भवशोभि दिशाधिपती सव शायित चित्त नसे ॥
 कलशाब्धि गभीर विशाल यशाल निषधेंद्र खुशाल करोनि वसे ॥
 वर चैल नृपांस करूनि कृपा, वर चैल दिजे फिरुनी ॥
 वितरायित तेजे चतुराइ भली उतराइ तिणें करुनी ॥
 अहिराजहि राजसभेंत विरजित त्या पय पाजउनी ॥
 असुराळि, सुराळि निराळि, निरोपति तियेसहि राजउनीं ॥
 अरविंदविलोचन कुंदरदद्युति मंदरसा धिर जो ॥
 गुणमंदिर जो शरदिंदुसमान समन्मथसुंदर जो ॥
 श्रितवृंद जया हरिचंदन मानित गतिजित-सिंधुर जो ।
 रघुनंदनपंडित वंदित ज्यास वळित्तयबंधुरकंधर जो ॥

कुलिश- वज्र. बलशासन- बल नावाच्या दैत्याला शासन करणारा इंद्र.
 बलशासि- परत फिरण्यास. शिखावल- अग्नी. कलशोद्भवशोभि दिशाधिपतीस-
 कलशोद्भव म्हणजे अगस्ती. अगस्तीमुळे शोभणारी दक्षिण दिशा. त्या दिशेच्या
 अधिपतीस म्हणजे यमाला. अगस्ती तारा दक्षिणेला असतो. कलशाब्धिगभीर-
 क्षीरसागराप्रमाणे गंभीर. समुद्रमंथनाच्या वेळी समुद्राचा उपयोग दह्याच्या
 गाडग्याप्रमाणे केला गेला म्हणून त्याला कलशाब्धि हे नाव पडले.
 वरचैल- अवांतर, इतर; वरचेल- चैल अगर चेल म्हणजे वस्त्र, उत्कृष्ट वस्त्र.
 असुराळि सुराळि- असुर + आलि, सुर + आलि- दानव, देव मंडळी. अरविंदलोचन-
 कमलाप्रमाणे नेत्र असलेला. कुंदरदद्युति- कुंदाच्या (कळचांप्रमाणे) दातांचे
 तेज असलेला. मंदरसा- मंदार पर्वताप्रमाणे. सरमन्मथसुंदर- तारुण्याने मुसमुसलेल्या
 मदनाप्रमाणे सुंदर. हरिचंदन- स्वर्गीय वृक्ष, मंदार, पारिजातक, संतान, कल्पवृक्ष
 व हरिचंदन हे पाच देवतरू मानले आहेत. गतिजितसिंधुर- गतीने ज्याने हत्तीला
 (सिंधुर) जिंकले आहे असा. वळित्तयबंधुकंधर- ज्याची मान (कंधर) त्रिवळीने
 (वळित्तय) सुंदर आहे (बंधुर) असा.

अनुप्रास- १-४ 'श', 'ल'; ५-६ 'र', ८ 'ज', ९ 'ळ' आणि १०-१२
 'द' या अक्षरांची पुनरावृत्ती.

४०(२०५)

(मालिनी)

विमलतर तरंगी ते सभालोक सारे ।

अनुफलति कराया काया तेथेंच थारे ॥
 फलित जरि तनूही फारसा भार झाला ।
 तरि धरि चपळा हे उत्तरीयांबराला ॥

विमळतर तरंगी— अत्यंत स्वच्छ अशा तिच्या देहामध्ये— अनुफलति कराया — प्रतिबिंबित होण्यास. फलित जरि तनू— ज्यात (राजेलोक) प्रतिबिंबित झाले आहेत असा देह. फारसा भार झाला— फार ओझे झाले. चपला— विजे-प्रमाणे तेजस्वी (अशा स्त्रीने). धरि उत्तरीयांबराला— उत्तरीय म्हणजे अंगावरील एका कपड्यावरून घ्यावयाचे दुसरे वस्त्र; उपरणे, शाल वगैरेप्रमाणे. दमयंतीचे असामान्य सौंदर्य पाहून स्वयंवराला आलेल्या लोकांची दृष्टी तिच्या शरीरावर खिळून बसली. दमयंतीला त्यांचे कटाक्षविक्षेप सहन होईनात म्हणून तिने अंगावर शाल पांघरली.

परिशिष्ट दोन अलंकार

संस्कृतातील महाकाव्याचा आदर्श समोर ठेवून नल-दमयंती स्वयंवर लिहिले असल्याने त्यात अलंकारांची रेलचेल असणे स्वाभाविक आहे. संस्कृत काव्य-वाङ्मयाच्या परिशीलनाने व पांडित्यप्रकटनाची हौस असल्याने आपले काव्य विविध अलंकारांनी नटविण्याची आवड सर्वच पंडित कवींमध्ये दिसून येते. स्वयं-वराख्यानात अशा प्रकारच्या अलंकारांच्या भरगच्च प्रदर्शनास वावही मिळू शकतो. रघुनाथ पंडिताच्या कालाचा विचार करिता अलंकारांचा हव्यास फारसा दोषास्पद ठरू शकत नाही. त्या वेळी सालंकृत कन्यादानाइतकेच आलंकारिक काव्याचे महत्त्व वाटत असे. निरलंकृत रचना हे काव्यच नव्हे, असेही मानले जात असावे. आज निरलंकृतता व प्रसाद या गुणांचे काव्यात महत्त्व वाटत असले, तरी शिवकालात आलंकृत रचनाच मान्यता पावली होती. अलंकार मोजकेच व सौष्ठवपूर्ण असतील तर काव्याचे अंतरंगसुद्धा खुलून दिसते यात शंका नाही; परंतु पुष्कळशा पंडित-कवींनी स्वयंवराख्यानास दागिन्यांच्या पेट्यांचे स्वरूप प्राप्त करून दिले आहे. याचे कारण कथा किंवा काव्य यांपेक्षा त्यांनी अलंकारांना दिलेले फाजील महत्त्व हे होय. अलंकारांच्या मागे लागल्याने दुर्बोधता व बोजडपणा तर येतोच; पण प्रसंगी काव्यहेतूही नष्ट होतो. रघुनाथ पंडिताला अलंकारांची हौस असली, तरी त्या पायी त्याने कथेला किंवा स्वभावचित्रणाला कमीपणा येऊ दिलेला नाही. संस्कृतप्रचुर समासांमुळे क्वचित् क्लिष्टत्व आले आहे; परंतु एरवी अलंकारांमुळे हानी मात्र झालेली नाही. उलट त्यातील विविध अलंकारांनी हे काव्य लोकप्रिय झाले आहे. अलंकार सफाईने हाताळण्याची हातोटी रघुनाथ पंडिताजवळ खास आहे.

प्रा० ग० त्र्यं० देशपांडे आणि श्री० पु० गो० नित्सुरे यांनी लिहिलेल्या 'अलंकार-प्रदीप' या ग्रंथातून नलदमयंती स्वयंवर या काव्यात आलेल्या अलंकारांच्या व्याख्या दिल्या आहेत. क्वचित् काही ठिकाणी अल्पसा बदल केला आहे. चार-दोन अलंकारांच्या व्याख्या अन्य ग्रंथांतून घेतल्या आहेत. अलंकारांचा क्रम अकार-विल्हे दिला आहे.

अतिशयोक्ती— प्रकृत वस्तूच्या ठिकाणी असलेल्या एखाद्या धर्माचा परमोत्कर्ष किंवा अतिशय यासंबंधीची उक्ती.

अत्युक्ती- एखाद्या गुणाचे अद्भुत व असंभवनीय प्रकारे केलेले वर्णन.

अनन्वय- एखाद्या धर्माच्या बाबतीत एखाद्या वस्तूसारखी दुसरी वस्तूच नाही अशा हेतूने 'त्या वस्तूसारखी तीच वस्तू आहे' अशा प्रकारचे एकाच वाक्यात केलेले विधान.

अनुप्रास- रसाला पोषक अशी चमत्कृती निर्माण करणारी व्यंजनांची आवृत्ती.

अनुमान- साधनरूप अशा एखाद्या घटनेवरून साध्यरूप घटना कोणती असावी याबद्दल केलेला रमणीय तर्क.

अन्योन्य- दोन वस्तू एकाच गुणरूप किंवा क्रियारूप व्यापाराने परस्परांस शोभा देतात असे वर्णन.

अप्रस्तुतप्रशंसा- प्रस्तुत विषयाचे वर्णन अभिप्रेत असता अप्रस्तुताचे शब्दांनी वर्णन करून प्रस्तुताच्या वर्णनाचा केलेला बोध.

अपह्नुती- प्रकृताच्या किंवा उपमेयाच्या खऱ्या स्वरूपाचा निषेध करून लगेच अप्रकृताचा किंवा उपमानाचा केलेला आरोप.

अर्थान्तरन्यास- प्रकृत सामान्याचे किंवा विशेषाचे अनुक्रमे अप्रकृत विशेषाने किंवा सामान्याने केलेले समर्थन.

अर्थापत्ती- सिद्ध असलेल्या गोष्टींच्या परंपरेबाबत जे अनुमान गृहीत धरले असते त्याच्या चमत्कृतिपूर्ण व रमणीय आविष्कारामुळे अर्थापत्ती सिद्ध होते.

आक्षेप- वक्त्याच्या मनात काही विशेष अर्थ असतो व तो अर्थ त्याला श्रोत्याला कळवावयाचा असतो, परंतु बाह्यात्कारी तो सांगण्याची इच्छा नाही, असे दाखवून किंवा जे सांगितले आहे त्याचाच निषेध केल्यासारखे दाखवून बोलणाऱ्याने मनातील व्यक्त केलेला अर्थ.

आशी- प्रिय वस्तूबद्दल काही इच्छा-अपेक्षा प्रकट करणे.

उत्प्रेक्षा- उपमेय हे जणू काय उपमानच आहे अशी रमणीय साधर्म्याला अनुसरून केलेली संभावना.

उदात्त- एखाद्या वस्तूच्या समृद्धीचा दाखविलेला अतिशय किंवा वर्णनीय वस्तूचा उत्कर्ष दाखविण्याकरिता अंगत्वाने एखाद्या महान् व्यक्तीचे केलेले वर्णन.

उपमा- दोन भिन्न पदार्थांतील रमणीय साधर्म्य किंवा सादृश्य अथवा उपमान व उपमेय यांच्यातील रमणीय साधर्म्य.

कारणमाला- पूर्वीपूर्वीची गोष्ट पुढील पुढील गोष्टीचे कारण आहे; किंवा पूर्वीपूर्वीची गोष्ट पुढील पुढील गोष्टीचे कार्य आहे असे वर्णन.

काव्यालिंग- कविप्रतिभानिर्मित हेतू देऊन एखाद्या गोष्टीचे केलेले समर्थन.

तुल्ययोगिता- केवळ प्रकृतांचाच किंवा केवळ अप्रकृतांचाच साधारण- धर्म केवळ एकदाच सांगितलेला असतो.

दीपक- प्रकृत आणि अप्रकृत यांचा साधारण धर्म एकदाच सांगितला असतो किंवा अनेक क्रियांचा एकाच कारकाशी संबंध असतो.

दृष्टान्त- प्रस्तुत गोष्टीचे वर्णन एका वाक्यात दिलेले असते आणि त्या वर्णनाचा बोध मनावर अधिक ठसविण्यासाठी ज्यात प्रस्तुत वाक्यातील सर्व गोष्टी प्रतिविवित झालेल्या असतात असा दिलेला दाखला.

परिकर- प्रकृत अर्थचे सौंदर्य वाढविणाऱ्या एक किंवा अनेक साभिप्राय किंवा सहेतुक विशेषणांनी पुष्ट असलेला वाक्यार्थ.

पर्यायोक्त- जी गोष्ट सांगावयाची आहे तिचे प्रत्यक्ष वाचक शब्द न योजता अप्रत्यक्ष रीतीने ती ज्ञात करून दिली जाते.

प्रतिवस्तूपमा- उपमेयवाक्य आणि उपमानवाक्य यांच्यामध्ये एकच सामान्य धर्म असून तो भिन्न शब्दांनी सांगितलेला असतो.

प्रतीप- कोणत्याही प्रकारे उपमानाचा अधिक्षेप होईल अशा प्रकारे उपमेयाविषयी काही बोलले जाते.

प्रहर्षण-कोणत्याही प्रकारचे विशेष प्रयत्न न करता ईप्सितप्राप्ती होणे.

प्रेयस- प्रेयस म्हणजे रसिकांना अत्यंत प्रिय असलेले. एखादा भाव दुसऱ्या वस्तूच्या अंगत्वाने येतो.

भाविक- भूतकालीन किंवा भविष्यकालीन अवस्थेचे वर्तमानकालीन चित्र.

भ्रांतिमान- पूर्वी अनुभवलेल्या अप्रकृत पदार्थासारखा प्रकृत पदार्थ दृष्टीस पडताच तो प्रकृत पदार्थ अप्रकृत पदार्थाच आढे, अशा प्रकारचा पाहणाऱ्याचा समज होऊन त्याच्याकडून कृती घडते असे रमणीय वर्णन.

यथासंख्य- क्रमिकांचा समन्वय म्हणजे यथासंख्य. पदार्थ पहिल्या पंक्तीत ज्या क्रमाने असतात, त्याच क्रमाने पुढील पंक्तीतील पदार्थ घेऊन त्यांचा संबंध जोडला जातो.

यमक- एखाद्या पद्यात दोन किंवा अधिक वर्ण ज्या क्रमाने आले असतील त्याच क्रमाने त्यांची मागील स्वरासहित झालेली पुनरावृत्ती, आवृत्त झालेल्या वर्णसमूहास अर्थ असून प्रत्येक वेळी तो भिन्न असतो.

रसवत्- एक रस दुसऱ्या रसाच्या किंवा भावाच्या अंगत्वाने येतो.

रूपक- उपमेय व उपमान यांच्यातील अतिसाम्यामुळे उपमेय उपमानच आहे किंवा त्यांच्यात अभेद आहे असे सांगितलेले असते किंवा उपमानाचा उपमेयावर सादृश्याच्या आश्रयाने केलेला आरोप.

लोकोक्ती- प्रचारात असलेल्या म्हणीचा काव्यात केलेला उपयोग.

विभावना- लोकप्रसिद्ध कारणावाचून कार्याची उत्पत्ती झाली असे वर्णन.

विरोध, विरोधाभास— वस्तूच्या जाती, गुण, क्रिया इत्यादी धर्मात वस्तुतः विरोध नसताही त्यांच्यात विरोध आहे असे भासविले जाते. मात्र अखेर त्या विरोधाचा परिहार होऊ शकतो.

विशेषोक्ती— सुप्रसिद्ध कारणांचा संच असूनही कार्य दिसत नाही असे वर्णन.

विषम— एकामेकांशी अनुरूप असलेल्या गोष्टी एकत्र आल्या आहेत किंवा कोणत्याही दोन गोष्टींचा घडलेला संसर्ग अननुरूप किंवा अयोग्य आहे असे वर्णन.

व्यतिरेक— एखाद्या गुणधर्माच्या बाबतीत उपमानापेक्षा उपमेयाचे आधिक्य दाखविलेले असते.

व्याजस्तुति— स्तुती करण्याच्या मिषाने निंदा किंवा निंदा करण्याच्या मिषाने केलेली स्तुती.

श्लेष— दोन भिन्न अर्थांचे वाचक शब्द एकदम उच्चारण्याच्या प्रयत्नात त्या शब्दांच्या भिन्नत्वाचा लोप होऊन ते एकच वाटतात व त्या एकच वाटणाऱ्या शब्दाचे ते अनेक अर्थ आहेत असा भास होतो. शब्द बदलताच वाक्यातील श्लेष निघून जातो, तो शब्दश्लेष आणि समानार्थक पर्याय घालूनही श्लेष कायम राहतो तो अर्थश्लेष.

सम— दोन पदार्थ परस्परांना अनुरूप असल्याने त्यांचा संबंध योग्य आहे असे वर्णन.

समाधी— आरंभिलेले कार्य दुसऱ्याच आकस्मिक कारणाने सफल झाले असे वर्णन.

समासोक्ती— प्रकृताच्या वर्णनातील विशेषणे प्रकृत आणि अप्रकृत यांना साधारण असल्याने प्रकृत व्यवहारावरून अप्रकृत व्यवहाराचाही बोध होतो.

समुच्चय— एकच कारण कार्यनिर्मितीस समर्थ असताही दुसरी अनेक कारणे एकत्र मिळून ती कार्य उत्पन्न करतात असे वर्णन किंवा दोन गुण अथवा दोन क्रिया बरोबरच दिसून येतात असे वर्णन.

ससंदेह— दोन किंवा अधिक उपमानापैकी कोणासारखे उपमेय आहे याबद्दल कविप्रतिभानिर्मित वर्णिलेल्या सादृश्यावर आधारलेला संशय.

संदेहसंकर— एकाच पद्यात अनेक अलंकारांची शक्यता असते; मात्र त्यापैकी अमुक एकच अलंकार आहे असे सांगावयास साधक प्रमाण नसते किंवा अमुक एक अलंकार नाही, असे म्हणावयासही वाधक प्रमाण नसते. कोणत्याच अलंकाराबद्दल न झालेला निश्चय.

सहोक्ति— 'सह' किंवा तद्वाचक शब्दांच्या योगे एकच पद दोघांचे वाचक होते व त्यामुळे रमणीय औपम्य प्रतीत होते.

सार— पूर्वीच्या वस्तूहून पुढील वस्तूत एखाद्या धर्माचे क्रमाक्रमाने आधिक्य आहे असे व शेवटच्या वस्तूत त्याची परमावधी झाली आहे असे वर्णन.

स्वभावोक्ती— बाल, स्त्री, मुग्ध, कातर, भ्रांत इत्यादिकांच्या विशिष्ट क्रियांचे किंवा रूपाचे जसेच्या तसे चित्र उभे करील असे वर्णन.

... ७५६४८ ... ३१-३-७२

परिशिष्ट तीन वृत्तरचना

रघुनाथ पंडिताचे हे काव्य पद्यसंख्येच्या दृष्टीने लहान असले, तरी त्यातील वृत्तवैचित्र्य नजरेत भरण्यासारखे आहे. वसंततिलका, मालिनी, वंशस्थ, शार्दूल-विक्रीडित यांसारखी संस्कृत वृत्ते जशी त्याने योजिली आहेत, त्याचप्रमाणे ओवी, दिंडी अशी अस्सल मराठी वृत्तेही वापरली आहेत. मुक्तेश्वर, मोरोपंत यांनी आर्या व ओवी वृत्तांत भारत लिहिले आहे. संस्कृत काव्याचा आदर्श पुढे असल्याने एकाच वृत्तात रचना करण्याकडे महाराष्ट्रीय कवींचा ओढा असावा हे स्वाभाविकच आहे. रघुवंशादी महाकाव्यांत वृत्तवैचित्र्य भरपूर आढळते; परंतु रघुनाथ पंडिताच्या या काव्याचे स्वरूप महाकाव्यापेक्षा खण्डकाव्याला जवळचे असल्याने त्यांत सर्ग नाहीत. विठ्ठल, सामराज, नागेश आदी कवींनी कालीदासाचा आदर्श पुढे ठेवून वृत्तांचा स्वीकार केला. रघुनाथ पंडिताच्या पुढे श्रीहर्षाचे नैषधीयचरित असल्याने सर्गागणिक वृत्त बदलण्याचे उदाहरण त्याच्यापुढे होतेच. काव्याला वृत्त एकच असावे की अनेक, हा वादाचा मुद्दा थोडा बाजूला सारला, तरी वृत्तरचना रसानुकूल असावी, याबाबत दुमत असण्याचे कारण नाही. विविध रस व त्यांच्या निरनिराळ्या सूक्ष्म छटा व्यक्त करण्यासाठी वृत्तवैचित्र्य असणे जरूर आहे. भाषाप्रभुत्व आणि कौशल्य या गुणांशिवाय अनेक वृत्तांत रचना करता येणे कठीण आहे. वसंततिलका, दिंडी आणि मालिनी ही वृत्ते कवींच्या विशेष आवडीची दिसतात; कारण अर्धीअधिक रचना या तीन वृत्तांतच केली आहे.

या काव्यांत रघुनाथ पंडिताने एकवीस प्रकारच्या वृत्तांची योजना केली असून संख्येच्या दृष्टीने त्यांचे वर्गीकरण पुढीलप्रमाणे—

१. दिंडी	६९	७. शिखरिणी	६
२. वसंततिलका	६९	८. आर्या	५
३. मालिनी	२०	९. द्रुतविलंबित	५
४. ओवी	१७	१०. पदे	३
५. घनाक्षरी	१४	११. साकी	३
६. शार्दूलविक्रीडित	११	१२. स्वागता	२

१३.	उपेंद्रवज्रा	१	१८.	माल्यभारा	१
१४.	गीति	१	१९.	वंशस्थ	१
१५.	चूर्णिका	१	२०.	सवाई	१
१६.	प्रमाणिका	१	२१.	स्रग्विणी	१
१७.	भुजंगप्रयात	१			

२२५

वृत्तांची मराठी लक्षणे 'वृत्तदर्पण' ग्रंथातून घेतली आहेत.

१ प्रमाणिका

अक्षरसंख्या—आठ; गण— ज र ल ग; यति—पादांतीं.

प्रमाणिका जरौ लगौ ।

प्रमाणिका तिला म्हणा । ज रा ल गा असे गणा ॥

पदांत आठ अक्षरें । वदाल सत्य तें वरें ।

तु या वु । नां तु ये । कु ली

ज र ल ग

तया वनांत येकली । विलासिनी विलोकिली ।

मदें भरोनी बोल तो । तियेस हंस बोलतो ॥

हे वृत्त फक्त एकदाच योजिले आहे.

२ उपेंद्रवज्रा

अक्षरसंख्या— अकरा; गण— ज त ज ग ग; यति— पादांतीं

स्यात् इंद्रवज्रा यदि तौ जगौ गः ।

उपेंद्रवज्रा प्रथमे लघौ सा ॥

उपेंद्रवज्रा म्हणतात तीला । ज ता ज गा गा गण येति जीला ॥

पदास होणें शिव अक्षरांनी । पहा मनीं धुंडिणि काय रानीं ॥

तु या वु । नीं ए कु । तु टा कु । तो ये

ज त ज ग ग

तया वनीं एक तटाक तोयें । तुडुंबलें तामरसानपायें ॥

निरंतरामंद मरंद वाहे । तपांतही यास्तव रिक्त नोहे ॥

हे वृत्त फक्त एकदाच योजिले आहे.

३ स्वागता

अक्षरसंख्या— अकरा; गण— र न भ ग ग; यति— पादांतीं

स्वागता रनभगैर्गुहणा च ।

स्वागता म्हणति सुज्ञ तयाला । रा न भा ग ग असे गण ज्याला ॥

अक्षरेंहि अकरा पदिं येती । धन्य ते हरीपदी मन देती ॥

वें धु लों । म ग मु । ही व र । गा मी ।
र न भ ग ग

वेंधलों मग महीवर गा मी । हिंडलों कलहकौतुक कामीं ॥

नाढळे मज कलागति तेथें । पातलों तुज समीपहि येथें ।

हे वृत्त दोनदा योजिले आहे.

४ द्रुतविलंबित

अक्षरसंख्या— बारा; गण— न भ भ र; यति— पादांतीं

द्रुतविलम्बितमाह नमौ भरौ ।

द्रुतविलंबित वृत्त घडे तिथें । न भ भ र क्रम हाच गणीं जिथें ॥

रविमितें चरणांतील अक्षरें । त्वरित धर्म करा अपुल्या करें ॥

अ मु तु । ही प य । ही म्ह ण । वी तु से
न भ भ र

अमृतही पयही म्हणवीतसे । उभय होय तसी रुचि वीतसे ॥

मधुर सारस तें जल गा तसें । मधुर सारस यास्तव गातसे ॥

हे वृत्त पाच वेळा योजिले आहे.

५ भुजंगप्रयात

अक्षरसंख्या— बारा; गण— य य य य; यति— ६,६.

भुजंगप्रयातं चतुर्भिर्यकारैः ।

भुजंगप्रयाता म्हणावे तयाला । क्रमानेच येती य चारी जयाला ॥

पदीं ज्याचिया अक्षरें येति बारा । रमानायका दुःख माझे निवारा ॥

सु मु द्रो । ड्रु वा अ । प्स रा सा । ठि को टी ।
य य य य य

समुद्रोद्भवा अप्सरा साठि कोटी । जयांची चुती त्या रतीलाहि लोटी ॥

विधाने तशा त्या तुळूं पाहिजेल्या । इयेशी हळू जाहल्या उंच गेल्या ॥

हे वृत्त फक्त एकदाच योजिले आहे.

६ वंशस्थ

अक्षरसंख्या— बारा; गण— ज त ज र; यति— पादांतीं.

जतौ तु वंशस्थमुदीरितं जरौ ।

तयासि वंशस्थचि नाम ठेविती । जयास जा ता ज र संघ सेविती ॥

पदांत मासांडतकीच अक्षरें । पहा विचारुनि असत्य कीं खरें ॥

लु ते तु । लीं रुं दु । नि रुं दु । का ल वे
ज त ज र

लतेतळीं रुंद निरुंद कालवे । गळोनि तेथें मकरंद कालवे ॥

परागही सांद्र तथांत रंगती । फुलासवें भृंगतती तरंगती ॥

हे वृत्त फक्त एकदाच योजिले आहे.

७ स्वग्विणी

अक्षरसंख्या बारा; गण- र र र र; यति- पादांतीं

कीर्तितैषा चतुरेफिका स्वग्विणि ।

स्वग्विणी वृत्त हे नांव देतो तथा । पादीं येती र हे संघ चारीं जया ॥

होति बारा पदीं अक्षरें मोजिता । सौख्य होतें मना ईश्वरी योजितां ॥

श्ले ष श । व्दें इ णें । भा व सां । गी तु ला ।
र र र र

श्लेष शब्दें इणें भाव सांगीतला । नैषधाधीश तो नाथ मागीतला ।

होय जाणीयली हे त्रपाकंचुला । हंस बोलावया हालवी चंचुला ॥

हे वृत्त फक्त एकदाच योजिले आहे.

८ वसंततिलका

अक्षरसंख्या- चौदा; गण- त भ ज ज ग ग; यति- पादांतीं.

उक्ता वसंततिलका तभजा जगौ गः ।

जाणा वसंततिलकाव्हय तेंच वृत्त । येती जिथें त भ ज जा ग ग हे सुवृत्त ॥

संख्या चतुर्दश पदांतिल अक्षरांची । होते जनांत अपकीर्ति निरक्षरांची ॥

चं द्रा सि । ला गु ति । कु ळा उ । पु रा गु । ये तो
त भ ज भ ज ग ग

चंद्रासि लागति कळा उपराग येतो । गंगेसि भंग बहु पाणउतार होतो ॥

जें होय चूर्ण तरि मौक्तिक तें कशाला । नाहीं समान नळराजमहाशयाला ॥

हे वृत्त एकसष्ट वेळा योजिले आहे.

९ मालिनी

अक्षरसंख्या- पंधरा; गण- न न म य य; यति- ८, ७.

ननमयययुतेयं मालिनी भोगिलोकैः ।

म्हणति कवि त्याला मालिनी वृत्त तेव्हां ।

न न म य य असे हे संघ येतात जेव्हां ॥

प्रतिचरणि हि पंध्रा अक्षरें हीं त्याचीं ।

हरिहर चरणाला आपुले हीत याचीं ॥

नि ष ध । प ति क । था हे जे । सु धे ते
 ँ ँ ँ । ँ ँ ँ । ँ ँ ँ । ँ ँ ँ

ज यं ती
 य

निषधपतिकथा हे जे सुधेतें जयंती ।
 परिसुनि दमयंती रंजली रंजयंती ॥
 नवल मज न भासे चंद्रवंशैकशाली ।
 नळ तरी वनमाळी भीमजा हेचि जाली ॥

हे वृत्त वीस वेळा योजिले आहे.

१० शिखरिणी

अक्षरसंख्या— सतरा; गण— य म न स भ ल ग; यति— ६, ११.

रसरुद्रैश्छिन्ना यमनसभला गः शिखरिणी ।

तया वृत्ता देती विबुधजन संज्ञा शिखरिणी ।
 जयामध्ये येती य म न स भ ला गा गण गणीं ॥

दहा आणि सात प्रतिचरणिं ही अक्षरमिती ।

विसावा तो घ्यावा गुरुचरणिं सांगूं तुज किती ॥

क दा ने । णों वो ढी । श र धि । तु नि का ।
 य म ण भ न स ण
 ढी श र । क दा
 भ ल ग

कदा नेणों वोढी शरधितुनि काढी शर कदा ।

कदा धन्वीं जोडी वरिवरिहि सोडी तरि कदा ॥

विपक्षाच्या वक्षास्तव विवरलक्षास्तव रणीं ।

कळे राजेंद्राची त्वरित शरसंधान करणी ॥

हे वृत्त सहा वेळा योजिलें आहे.

१ शार्दूलविक्रीडित

अक्षरसंख्या— एकोणीस; गण— म स ज स त त ग; यति— १२, ७.

सूर्याश्वर्य दि मः सजौ सततगाः शार्दूलविक्रीडितम्

आहे वृत्त विशाल त्यास म्हणती शार्दूलविक्रीडित ।

मा सा जा स त ता ग येति गण हे पादास कीं जोडित ॥

एकोणीस पहा गणूनि चरणीं येतात हीं अक्षरें ।

तेजःपंज नभांगणी पसरलीं रत्नें पहा नक्षरें ॥

पु ण्य श्लो । क नृ पा । व ळीं तु । प हि ला ।
 म स ज स
 हो वो नि । जो रा हि । ला
 त त त ग

पुण्यश्लोक नृपावळींत पहिला होवोनि जो राहिला ।

जो राजा असतां समस्त महिला, विश्रांति शेषाहिला ॥

व्यासोक्ते अवगाहिला बुधगणीं नाना गुणीं गाथिला ।

जो नामें नळ तत्कथौघ लिहिला तो पाहिजे पाहिला ॥

हे वृत्त अकरा वेळा योजिले आहे.

१२ सवाई

संस्कृतमध्ये या वृत्ताचे मदिरा असे नाव आहे. राजवाडे यांच्या मते सवाई हा शब्द हिंदीच्या द्वारा फारशीतून मराठीत आला असावा. प्राकृत पिंगलात 'सवैआ' नावाचा एक छंद दिला आहे. वृत्तदर्पणात मदिरा, मदिरा किंवा सवाई व दुसरी सवाई अशा तीन वृत्ते पृथक् दिली असून रघुनाथ पंडिताने योजिलेले वृत्त म्हणजे वृत्तदर्पणकारांनी दिलेले मदिरा वृत्त होय.

अक्षरसंख्या— तेवीस; गण— भ भ भ भ भ भ भ ग ग; यति— ६, ६, ६, ६.

ती मदिरा कवि बोलति जी मन मोहूनिया जन लाविल नादी ।

ज्या गण सात भनामक आधिच दोन गुरु मग येतील पादीं ।

अक्षरसंमिति पाहसि तू जरि तेविस होतिल नेमचि याचा ।

साधुनि सत्वर घ्या स्वहिता तुम्हि कांहिच नेम नसे स्ववयाचा ॥

हं स धु । री न म्ह । णो नि मु । नो रु थु । हा मु जु ।
 भ भ भ भ भ भ भ भ भ भ

हो य वि । नो दु तु । म्हा ला
 भ भ ग ग

हंस धरीन म्हणोनि मनोरथ हा मज होय विनोद तुम्हाला ।

हा कलहंस पिटाळवितांहि, पुन्हा उडवाल त्या विहगाला ॥

जा परत्याच तुम्ही नलगेच असें वदुनी नृपराज सुता ते ।

राहविलाच सखीजन आपण मात्र त्यास धरूं मग जाते ॥

हे वृत्त एकदाच योजिले आहे (८७).

१३ माल्यभारा

अक्षरसंख्या

चरण १ व ३ -अकरा; गण— स स ज ग ग

चरण २ व ४— बारा; गण— स भ र य

विषमींच पदीं स सा ज गा गा । समपादी स भ रा य येति भागा ।
विषमीं अकरा समींच वारा । तरि संज्ञा तिस होय माल्यभारा ।

न ळ रा । जु क था । सु धा चि । सा जे ।
स स ज ग ग
द म यं । ती व र । व णि नी । वि रा जे ।
स भ र य

नळ राज कथा सुधाचि साजे । दमयंती वरवर्णिनी विराजे ॥

मिळणी उभयांसि होय जेथें । अधिकारी अधिकानुराग तेथें ॥

हे वृत्त फक्त एकदाच योजिले आहे.

१४ गीति

अक्षरसंख्या— चरण १ व ३ — बारा

चरण २ — अठरा

चरण ४ — पंधरा

सामान्यतः 'गीति' व 'आर्या' ही वृत्ते एकच मानली जातात. मोरोपंतां-सारखा 'आर्यापती'सुद्धा दोहोंत भेद करीत नाही. ह्या दोन वृत्तांत बरेच साम्य असले तरी ती एकच नाहीत. दोन्ही वृत्तांत पहिल्या व तिसऱ्या चरणात मात्रासंख्या १२ असते. गीतीच्या दुसऱ्या व चवथ्या चरणात १८ मात्रा असतात; परंतु आर्येतील दुसरा चरण १८ मात्रांचा असला, तरी चवथ्या चरणात फक्त १५च मात्रा असतात. एवढाच दोहोंत फरक आहे. त्यांची लक्षणे अशी आहेत—

आर्या : यस्याः पादे प्रथमे द्वादश मात्रास्तथा तृतीयेपि ।

अष्टादश द्वितीये चतुर्थके पंचदश सार्या ।

गीति : आर्या पूर्वार्धसमं द्वितीयमपि भवति यत्र हंसगते ।

छंदोविदस्तदानीं गीति ताममृतवाणि भाषते ॥

मराठीपुरते बोलावयाचे झाल्यास आर्या व मोरोपंत हे जरी समीकरण झाले असले, तरी आर्या वृत्ताची रचना मोरोपंतांपूर्वीच झाली होती हे या स्वयंवराख्याना-वरून सहज ध्यानात येऊ शकते. मोरोपंत मात्र स्वतःला आर्या छंदाचा आद्य प्रवर्तक समजतो, असे खालील आर्येवरून वाटते—

प्रगटी प्रथम भगीरथ नृपलोकीं सुर नदी सती आर्या ।

तसि हे मयूर नाही तरि सर्वाला न दीसती आर्या ॥

इंद्रादिक वर असतां कसी नलसतीच होय दमयंती ।

सुंदर सकळ वधूंतें कसी न लसतीच होय दमयंती ॥

हे वृत्त फक्त एकदाच योजिले आहे.

१५ चूर्णिका

राजवाडे यांच्या मते 'चूर्णिका गद्य काव्यात मोडते'. नाव आणि रीती यावरून चूर्णिका संस्कृतमधून आली असावी.

अकठोराक्षरं स्वल्पसमासं चूर्णकं विदुः ।

तद्धि वैदर्भरीतिस्थं गद्यं हृद्यतरं भवेत् ॥ -प्राकृत पिंगल

सकळभुवनललायमाना । मानाधिक विभव धनिकसदनशतविराजमाना वगैरे. हे वृत्त फक्त एकदाच योजिले आहे.

१६ पदे

पदे ही प्रामुख्याने गेय असल्याने चालीप्रमाणे त्यांतील अक्षरसंख्या व मात्रासंख्या कमी अधिक होते. सामान्यतः प्राचीन मराठी कवींची रचना ओवी व अभंगांत झाली आहे. संस्कृत वृत्तांचा उपयोग करण्यास शिवकाली प्रारंभ झाला असावा. मराठीत प्रथम पद्यरचना (पदें) करण्यास आनंदतनयाने प्रारंभ केला. ह्यांच्या चाली कर्नाटकी पदांवरून घेतल्या असाव्या. रचना व चाली यावावत बरीच विविधता व वैचित्र्य आढळून येते.

लहान मोठी अशी तीन पदें आहेत.

१७ घनाक्षरी

एकतीस अक्षरांच्या चार ओव्यांच्या समूहास घनाक्षरी म्हणतात. घनाक्षरीचा प्रत्येक चरण म्हणजे एकेक स्वतंत्र ओवी. प्रत्येक चरणात चार गण असून पहिल्या तीन गणांत प्रत्येकी आठ आठ अक्षरे व शेवटच्या गणात सात अक्षरे असतात. पहिल्या तीन गणांचे अंत्याक्षर सयमक लघु असावे लागते आणि प्रत्येक गणात निदान एक तरी अक्षर दीर्घ असते. या सर्व तपशिलाचा विचार करता नवनीतात दिलेले घनाक्षरी वृत्त निर्दोष नाही. कोठे चरणसंख्या कमी, तर कोठे अक्षरसंख्या जास्त. सर्व नियमांचे पालन झालेले दिसत नाही. त्यामुळे अन्य संपादण्यांमध्ये घनाक्षरीतील चरणांना ओवी संबोधले आहे, ते युक्तच आहे.

हे वृत्त चौदा वेळा योजिले आहे.

१८ ओवी (वोवी)

ओवी हा छंद अक्षरसंख्याक असून तिची रचना विचित्र प्रकारची असल्याचे आढळते. काही ओव्या तीन चरणी असतात, तर काही साडेतीन चरणी असतात. तरी सामान्यतः ओवी म्हटली म्हणजे चार चरणांचीच असते.

१. तीन चरणी- प्रत्येक चरणांत सामान्यतः आठ अक्षरे. दोन व तीन चरण
-यमक

२ साडेतीन चरणी- चरण एक, दोन व तीन मधील अक्षरसंख्या सामान्यतः सारखी असते. परंतु हे वृत्त प्रायः गेय असल्याने व प्रत्येक अक्षराच्या दोन मात्रा असल्याने अक्षरसंख्येत फरकही असतो. पहिला, दुसरा व

तिसरा चरण— यमक. चौथा चरण इतर चरणांच्या मानाने लहान.

३. चार चरणी— काही ओव्या अष्टाक्षरी तर काही षडाक्षरी असतात. पहिल्या तीन चरणांची अक्षरसंख्या ६-७-८ किंवा ६-८-७ किंवा ७-७-८ अशी आढळते.

प्रत्येक ओवी-लेखकाची गेयतेबाबत विशिष्ट कल्पना असल्याने ओवी वृत्तात वैचित्य उत्पन्न झाले आहे. ज्ञानेश्वरी-ओवी लहान व सुटसुटीत तर मुक्तेश्वरी ओवी त्या मानाने लांब व भरदार. वामनपंडिताने गेयतेची फारशी दखल घेतलेली दिसत नाही.

इंद्र त्रैलोक्य नायक । तोही जालासे याचक ॥

दाक्षिण्यानें भूपालक । त्याच्या वाक्यें गुंतला ॥

रघुनाथपंडिताने या आख्यानात हे वृत्त सतरा वेळा योजिले आहे.

१९ दिण्डी (दिण्डी)

ह्या वृत्ताच्या लोकप्रियतेचे वरेचसे श्रेय रघुनाथ पंडिताकडे येते. त्याने ह्या रचनेचा बराच उपयोग केला आहे. त्याच्याप्रमाणे उद्धवचिद्घन व आनंदतनय यांनी ही रचना केली आहे. वामन पंडित व विठ्ठल बिडकर हे त्याचे समकालीन असूनही त्यांनी दिण्डीत रचना केलेली नाही. राजवाडे यांच्या मते 'दिण्डी' हा शब्द 'डंडिम' ह्या चर्मवाद्यावरून आला असावा. दिण्डी ह्या वाद्यविशेषाचा उल्लेख ज्ञानेश्वर, नामदेव, एकनाथ वगैरे संतांच्या काव्यात येत असला, तरी त्यांपैकी एकानेही 'दिण्डी' रचना-प्रकार वापरलेला नाही. 'दिंडी' ऐवजी 'दंडी' हेच नाव अधिक योग्य आहे. 'दंडी' हे नाव दासबोधात आढळते—

'डफगाणें माचिगाणें । दंडिगाणें कथागाणें ।

नाना माने नाना जसने । नाना खेळ ॥' १२-५

अत्यंत जुन्या अशा कॅरेच्या कोशात (इ. स. १८१०) दंडि अगर दिंडी शब्द नाही, परंतु पंडित-मंडळाने १८३१त प्रसिद्ध केलेल्या कोशात 'दंडी' हाच शब्द आहे, 'दिंडी' नाही व त्याचा अर्थ 'छंदोविशेषाने बांधलेली कविता' असा दिला आहे. १८५७च्या मोल्सवर्थच्या कोशात दोन्ही शब्द समानार्थी दिले आहेत. दंडि हे वाद्य असून ते घेऊन फिरणाऱ्या गोसाव्यांची एक जात होती. तिला 'दंडिगाण' असे नाव होते. हे वृत्त महाराष्ट्री प्राकृतवरून आले नसून अस्सल नागर असावे असे वाटते.

“दिंडीला चार चरण असतात, आणि चरणांच्या शेवटी अनुप्रास किंवा यमक असते. त्यात ती कोठे दोन दोन चरणांची सारखी अशी असतात. या छंदास अक्षरांचा नियम नाही, पण मात्रांचा नियम आहे. प्रत्येक चरणात एकोणीस मात्रा असतात आणि नवव्या मात्रेवर अवसान असते म्हणून नऊ मात्रांचा एक व दहा मात्रांचा एक असे दोन भाग होतात. त्यांच्या मात्रांची रचना अशी असावी

की पहिल्या भागात प्रथम तीन मात्रांचा एक गण म्हणजे एक गुरु, एक लघु, किंवा एक लघु एक गुरु; किंवा तीनही लघु असा असावा. त्यापुढे तीन गुरु किंवा सहा लघु किंवा गुरु मिळून सहा मात्रांचा गण असावा. दुसऱ्या भागात पहिल्याप्रमाणे प्रथम तीन मात्रांचा गण, मग पुन्हा आणखी तसाच तीन मात्रांचा गण व त्याच्यापुढे म्हणजे शेवटी दोन गुरु असावे." - वृत्तदर्पण.

कथा बोलूं हे मधुर सुधा धारा । होय शृंगारा करुणरसा थारा ॥

निषधराजा नळनामधेय होता । वीरसेनाचा तनय महा होता ॥

रघुनाथ पंडिताचे हे आवडते वृत्त असावे. आख्यानातील सर्वात अधिक म्हणजे एकोणसत्तर रचना या वृत्तात आहेत.

२० साकी

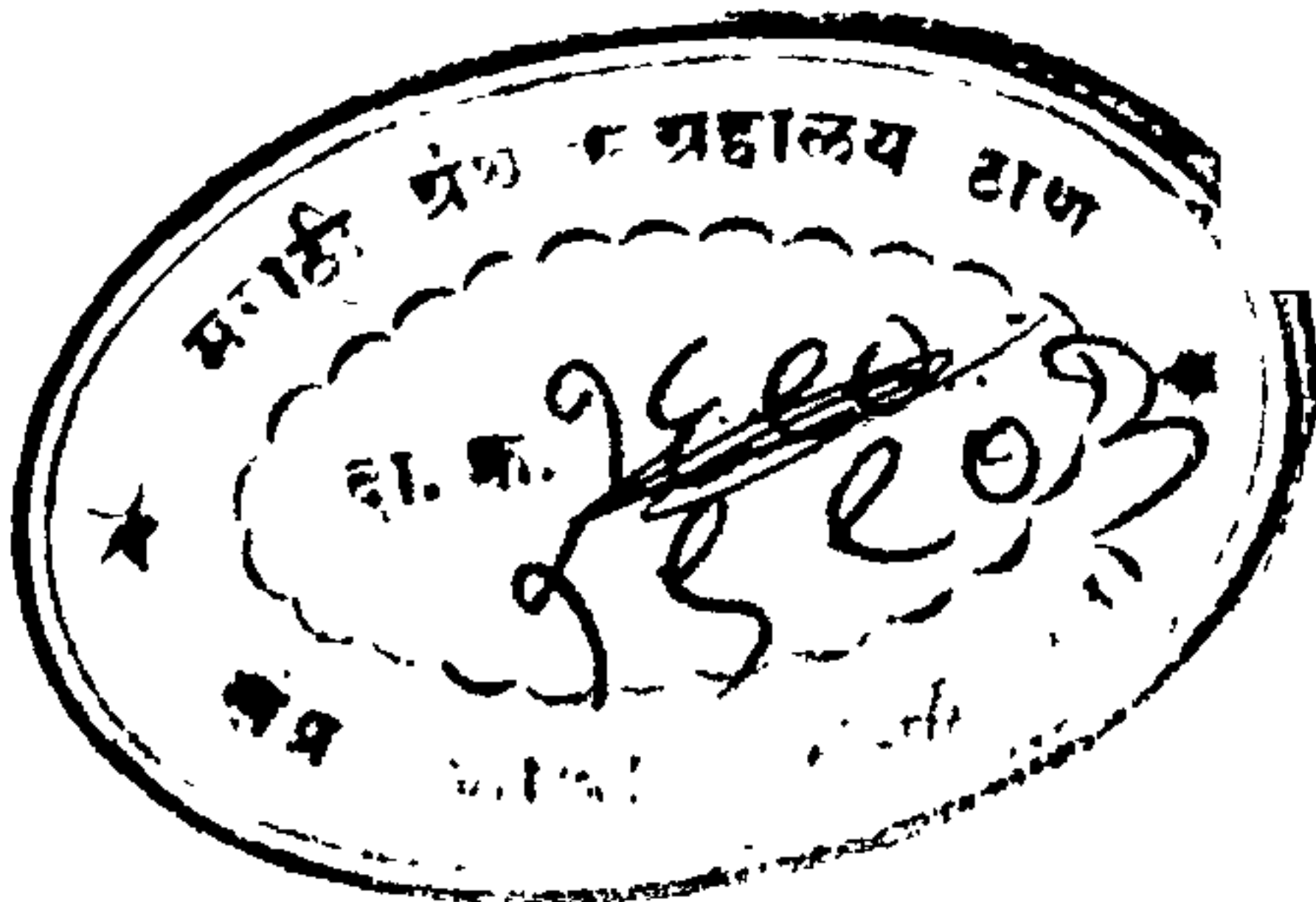
प्रत्येक साकीला दोन चरण किंवा दोन अर्धे असतात; आणि दोहोंच्या शेवटी यमक असते. प्रत्येक अर्धात चार मात्रांचा एक गण असे सात गण म्हणजे अठ्ठावीस मात्रा असतात. चौथ्या गणाच्या अंती म्हणजे सोळाव्या मात्रेवर अवसान असते. पूर्वी मात्रावृत्तात मात्रागण पाच प्रकारचे सांगितले आहेत, त्यातून कोणतेही गण असले तरी चिंता नाही; पण गण निरनिराळे मोजता येतील असे असावे आणि शेवटी गुरु अक्षर यावे.

कोण तुम्ही, कवणीचे, कोठे एथे का आलां हो ।

काय निमित्तें दिधला मजला हा निजदर्शनलाहो ॥

हे वृत्त तीन वेळा योजिले आहे.

मराठी ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे, एकमस.
 अचक्रम... ५८६२८ क्रि: ११/०५
 २०६६... ३९-३०७२

REFBK-0019903